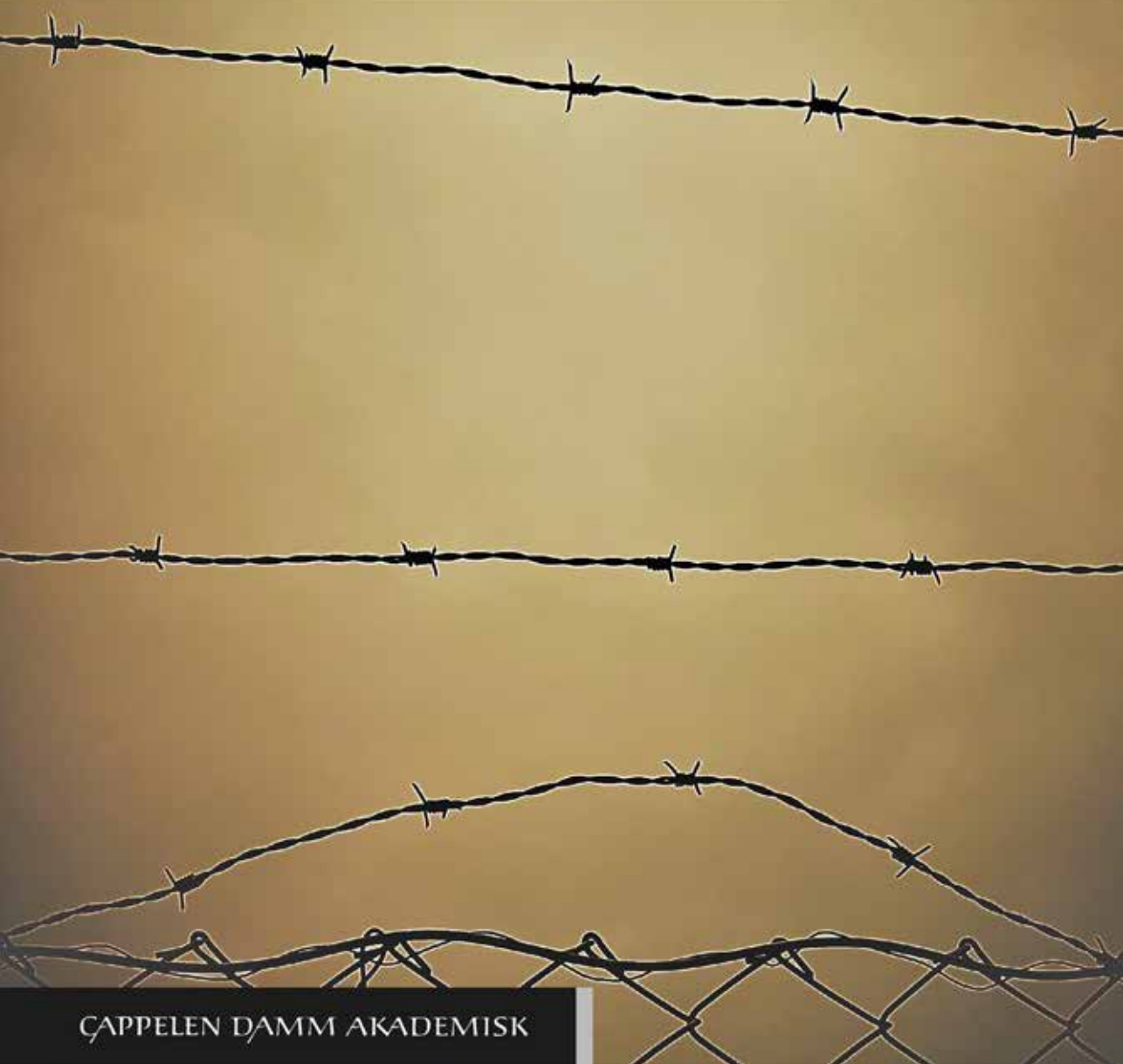

Fengslende sosiologi

Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler

Johan Fredrik Rye og Ingrid Rindal Lundeberg (red.)

CAPELEN DAMM AKADEMISK

Fengslende sosiologi: Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler

Johan Fredrik Rye & Ingrid Rindal Lundeberg (red.)

Fengslende sosiologi

MAKT, STRAFF OG IDENTITET
I TRONDHEIMS FENGLER

CAppeleN DAMM AKADEMISK

© 2018 Johan Fredrik Rye, Ingrid Rindal Lundeberg, Mirna Aleric, Vegard Haukland, Nina Bergset Jacobsen, Maria Louise Karlsen, Thea Kolloen, Kristian Mjåland, Sigurd Martin Nordli Oppegaard, Jakub Stachowski, Amarpret Kaur Stamnes og Kristin Viggen.

Dette verket omfattes av bestemmelsene i *Lov om opphavsretten til åndsverk m.v.* av 1961. Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY-NC 4.0. Denne lisensen lar andre dele og bearbeide verket for ikke-kommersielle formål, under forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering, lenke til lisens og indikasjon på om endringer er blitt gjort. Lisensvilkår: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Boka er utgitt med støtte fra Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU) og den faglitterære forfatterforeningen.

ISBN PDF: 978-82-02-58490-0

ISBN EPUB: 978-82-02-60952-8

ISBN HTML: 978-82-02-60954-2

ISBN XML: 978-82-02-60955-9

DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41>

Dette er en fagfelleverdert antologi.

Omslagsdesign: Cappelen Damm

Omslagsbilde: Johan Fredrik Rye

Cappelen Damm Akademisk/NOASP

www.noasp.no

noasp@cappelendamm.no

Forord

Denne boka er resultatet av flere års studier av fengsler, straff og identitet i Trondheims fengsler. Utgangspunktet for dette arbeidet er prosjektet «Fengslende sosiologi» ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). I alt presenteres tolv forskningstekster om makt, straff og identitet i fengslets hverdag. De fleste kapitlene bygger på sosiologiske masteroppgaver som er skrevet av instituttets studenter de siste årene, mens enkelte kapitler er skrevet av redaktørene og av forskere som på andre måter har bidratt til instituttets fengselsforskningsmiljø. Som redaktører har det vært en stor glede å bidra til at disse forskningsbidragene her kan presenteres for et bredere publikum.

Mange flere enn forfatterne har bidratt til forskningen som presenteres i boka. Helt avgjørende er selvsagt de utallige informantene – både fanger, betjenter og andre – som de siste årene har latt seg intervju om sine fengsels erfaringer, også når spørsmålene har vært sensitive og personlig utfordrende. Som forskere har vi blitt møtt med åpenhet og vilje til å dele innsikter fra hverdagen bak fengslets murer. Forhåpentligvis bidrar tekstene med viktig kunnskap som skaper en bedre forståelse av fengslets sosiale virkelighet – og dermed kanskje også til bedre fengsler.

Vi har også hatt god hjelp fra Kriminalomsorgen, både ved regionkontoret nord og ved de to hovedavdelingene ved Trondheim fengsel – Tunga (høysikkerhetsfengslet) og Leira (lavsikkerhetsfengslet). Vi har alltid blitt ønsket velkommen og fått hjelp til å gjennomføre forskningsprosjektene, uten at fengslenes representanter har forsøkt å legge føringer på forskningen utover sikkerhetshensyn. Etske problemstillinger er utfordrende i all fengselsforskning. Ikke minst har Marit Wangsholm og flere av hennes kolleger ved Kriminalomsorgen region nord gitt viktige innspill til arbeidet med boka, både ved at de vurderte flere av forskningsprosjektene før oppstart, og ved at de har gitt innspill til og kvalitetssikret de ferdige tekstene. Vi har videre fått viktige innspill fra personvernombudet ved

Norsk senter for forskningsdata, som har vurdert og godkjent de empiriske prosjektene, og fra etikkseminar med forfatterkollegiet.

Prosjektet «Fengslende sosiologi», som boka er en del av, har fått økonomisk støtte fra Institutt for sosiologi og statsvitenskap og Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, nå Fakultet for samfunns- og utdanningsvitenskap, ved NTNU. NTNUs publiseringsutvalg har støttet utgivelse av boka med Fri tilgang (Open Access). Boka har også fått støtte fra den faglitterære forfatterforeningen.

Vi retter ellers en stor takk til den eksterne fagfellen, som har bidratt med gode, konstruktive innspill som har høynet kvaliteten på artiklene. Takk også til forlaget og redaktør Dorte Østreng. Sist, men ikke minst, takk til Sigurd M.N. Oppegaard, som i tillegg til å bidra som (med-)forfatter av to av bokas kapitler, har vært antologiens eminente redaksjonssekretær.

Johan Fredrik Rye og Ingrid Rindal Lundeberg
Redaktørene

Innhold

Forord	5
Kapittel 1 Sosiologi, samfunn og fengsler	11
<i>Ingrid Rindal Lundeberg og Johan Fredrik Rye</i>	
Kapittel 2 Identitet og klær i et norsk høysikkerhetsfengsel	35
<i>Thea Kolloen</i>	
Kapittel 3 Fengsel og frihet: gjengangeres soningserfaringer	57
<i>Nina Bergset Jacobsen</i>	
Kapittel 4 Legemiddelets makt og mening i fengsel	77
<i>Mirna Aleric</i>	
Kapittel 5 Feminiteter i fengslet: kvinnelige innsattes soningsforhold	97
<i>Maria Louise Karlsen</i>	
Kapittel 6 Fængselsfortellinger: en narrativ analyse av østeuropeiske fangers erfaringer i det norske strafferettssystemet	121
<i>Amarpreet Kaur Stamnes og Johan Fredrik Rye</i>	
Kapittel 7 Vagabonder i det globaliserte fengslet	147
<i>Johan Fredrik Rye og Jakub Stachowski</i>	
Kapittel 8 Reflekterende samtaler i Trondheim fengsel	167
<i>Kristin Vigen</i>	
Kapittel 9 Normaliseringsarbeid i narkotikaprogram med domstolskontroll	191
<i>Vegard Haukland og Sigurd M.N. Oppegaard</i>	
Kapittel 10 Eksepsjonelle fanger i det eksepsjonelle fengslet	213
<i>Ingrid Rindal Lundeberg, Kristian Mjåland og Johan Fredrik Rye</i>	

Kapittel 11 Fængslet i kontrollens tidsalder: Deleuzes skisse til kontrollsamfunnet som maktteoretisk utgangspunkt	239
<i>Sigurd M.N. Oppegaard</i>	
Kapittel 12 Hvordan teorisere en fange? Fængslet som sosiologisk læringsanstalt	265
<i>Johan Fredrik Rye</i>	
Bildetekster	291

KAPITTEL 1

Sosiologi, samfunn og fengsler

Ingrid Rindal Lundeberg¹ og Johan Fredrik Rye²

¹Uni Research Rokkansenteret; ²Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: In this chapter, we present the book's contribution to the sociology of prisons and identify four themes the analysis addresses. First, many of the chapters highlight the significance of different forms of social inequality in prison and show how some groups of prisoners have different – and tougher – experiences of incarceration than do others. Second, the chapters shed light on how the prison is inseparable from the modern welfare state, especially through the emergence of «exceptional» prisons and new forms of punishment. A third theme is everyday life in penal institutions, where the authors analyse how prisoners experience stigmatization, infringement and institutionalization. A final theme is the prison as an arena for the exercise of many forms of power. In addition, this introduction gives an overview of the chapters of the book, their theoretical and methodological approaches, and presents the book's starting point as a collective learning project.

Keywords: prison, sociology, punishment, Trondheim

Sammendrag: I dette innledende kapitlet presenterer vi bokas bidrag og identifiserer fire fengselssosiologiske temaer som bokas kapitler spesielt behandler. For det første aktualiserer flere av kapitlene den betydningen ulike former for sosial ulikhet har i fengslet, og viser hvordan noen fangegrupper har andre – og hardere – soningserfaringer enn andre. Videre belyser kapitlene hvordan fengslet er uløselig knyttet til den moderne velferdsstaten og nye straffeformer. Et tredje tema er straffeanstaltens hverdagsliv, der forfatterne analyserer hvordan fangene opplever stigma, krenkelsesprosesser og institusjonalisering. Et siste tema er fengslet som arena for maktens mange forskjellige former. Kapitlet gir også en overordnet oversikt over bidragene, inkludert deres teoretiske og metodiske vinklinger, og presenterer bokas utgangspunkt som et kollektivt læringsprosjekt.

Nøkkelord: fengsel, sosiologi, straff, Trondheim

Sitering av denne artikkelen: Lundeberg, I.R. & Rye, J.F. (2018). Sosiologi, samfunn og fengsler. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 1, s. 11–32). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch1>
Lisens: CC BY-NC 4.0

«The degree of civilization in a society can be judged by entering its prisons.»

Fjodor Dostojevskij, *The House of the Dead* (1862)

1. Makt, straff og identitet

For den sosiologiske disiplinen har fengslet – og straffens institusjoner mer allment – alltid vært et attraktivt studieobjekt. I fengslet demonstreres flere av den sosiale virkelighetens grunnleggende begreper så klart og tydelig som få andre steder i det moderne samfunnet. Sosiale avvik og stigma, utstøting og integrering, kontroll og disiplin, makt og ulikhet er alle eksempler på sosiologiske nøkkelbegreper som krystalliseres i fengslets hverdagsliv. I dette innledningskapitlet diskuterer vi fire sentrale sosiologiske problemstillinger som bokas kapitler spesielt forholder seg til, og setter disse inn i den fengsels sosiologiske fagtradisjonen. De fire temaene er a) sosial ulikhet, b) velferdsstat og eksepsjonalisme, c) hverdagsliv i fengsel og d) maktens former. Avslutningsvis gis en overordnet oversikt over kapitlene, inkludert deres teoretiske og metodiske vinkling, og vi presenterer bokas utgangspunkt som et kollektivt læringsprosjekt.

2. Sosial ulikhet i straffeinstitusjonene

Et utgangspunkt for å forklare kriminalitetsutviklingen og straffemetoder i et samfunn er å se nærmere på kulturelle og sosioøkonomiske forhold. Samfunn med store forskjeller straffer oftere og hardere, mens samfunn med vekt på rehabilitering og behandling i straffegjennomføringen har færre fanger. Kriminalitet og straff speiler også på andre måter hvordan samfunnet er organisert, og hvordan dets ressurser er fordelt. Forskning på ulikhet og levekår gir oss et viktig bidrag til å besvare hvem fanger er, og hva som skiller disse ut fra andre befolkningsgrupper. Det er gjort mange undersøkelser av norske fangers levekår (Friestad og Hansen, 2004; Revold, 2015; Skardhamar, 2003; Nilsson, 2002), og et gjennomgående funn er at mennesker som begår lovbrudd og idømmes fengselsstraff, har til felles at de har dårligere levekår enn majoritetsbefolkningen. Den

typiske fangen er en mann som i forhold til befolkningen for øvrig oftere er skoletaper, har dårligere sosialt nettverk og vanskeligere familieforhold, oftere er fysisk og psykisk syk, oftere bruker narkotika og har svakere tilknytning til arbeidsmarkedet.

At det er en betydelig overvekt av menn som blir registrert som lovbrutere, og som blir fengslet, setter kjønne marginaliseringsprosesser på den sosiologiske dagsordenen. Samtidig må kjønn betraktes sammen med andre sosiale kategorier, som etnisitet, kultur og klasse. Ikke minst er det betydningsfullt at andelen innsatte med utenlandsk bakgrunn er stor og økende. I 2015 var 32 prosent av fengselsplassene belagt med utenlandske statsborgere (Kriminalomsorgen, 2015). Denne overrepresentasjonen av utlendinger i norske fengsler blir betraktet som en del av en straffeskjerpene krimmigrasjonsutvikling (Johansen, Ugelvik og Aas, 2013). En sterkere sammenblanding mellom utlendingslovgivningen (immigrasjonskontroll) og straffelovgivningen (kriminalitetskontroll) – krimmigrasjon – rammer noen utenlandske borgere hardere enn andre. Dette viser seg særlig ved at «kriminelle fremmede» blir utvist fra landet ved lovbrudd og får ettårig fengselsstraff ved brudd på innreiseforbud.

Flere av bokas kapitler undersøker hvordan ulikhet knyttet til blant annet kjønn, etnisitet, sosial bakgrunn og rusmiddelmissbruk blir en del av det moralske grensearbeidet som foregår i hverdagslivet i et fengsel, og hvordan dette har betydning for identitetsarbeid og stigmatiseringsprosesser og i tilbakeføringsarbeidet. Karlsens kapittel «Feminiteter i fengslet» (kap. 5) viser hvordan underliggende etniske og kjønnsstereotypiske oppfatninger gjør at menn i fengsel lettere får rollen som aktive og rasjonelle aktører, mens kvinner blir fremstilt som passive, svake og emosjonelt og moralsk fordervede i deres overskridelse av normer for kvinnelig atferd. Videre diskuterer Aleric i kapitlet «Legemiddelets makt og mening i fengsel» (kap. 4) hvordan strafferettsapparatet har et ambivalent forhold til innsatte med rusmiddelproblemer. De har fått status som pasienter, men blir utsatt for stigmatiserende korrigeringer og skjerpet kontroll. Vi diskuterer også hvordan utenlandske fanger opplever soningen som spesielt utfordrende (se Stamnes og Rye, kap. 6; og Rye og Stachowski, kap. 7).

Ut fra den nevnte forskningen tydeliggjør vi hvordan kriminalitet og straffeforfølgelse ikke utelukkende kan forklares som konkrete persons bevisste handlingsvalg og subjektive erfaringer, men må sees i lys av strukturelle prosesser som reproduserer eksisterende levekårsforskjeller og maktforhold.

3. Nordisk velferdsstat og eksepsjonalisme

Fra et utenlandsk ståsted fremstår de norske fengslene i et annet lys. I den internasjonale, komparative kriminologiforskningen, som sammenligner fengselsforhold og styringssett i ulike land, har en av de viktigste diskusjonene vært hvor forskjellig utviklingen i nordiske fengsler og nordisk fengselspolitikk har vært sammenliknet med andre land. Utgangspunktet for diskusjonen var kriminologen John Pratts (2008a, 2008b) artikler i *British Journal of Criminology* i 2008, der han lanserte «den skandinaviske eksepsjonalismen».¹ I kontrast til særlig de angloamerikanske landene, som i flere tiår har sett en dramatisk økning i fangetallene, båret fremover av konservative politiske strømninger og fremveksten av en «kontrollkultur» (Garland, 2001) med vekt på kriminalitetens ofre og å beskytte borgerne mot farlige kriminelle, står de nordiske landene: Fangetallene i Norden er relativt sett lave og har steget lite sammenliknet med øvrige land. Fengslene har komparativt sett en høyere materiell standard, fangene har friere soningsforhold, det er mange «åpne» fengsler, relasjonen mellom innsatte og ansatte er tettere og bedre, det legges mindre vekt på sikkerhet, det er større arbeidsdeltakelse, og innsatte har samme rett til samfunnets velferdstjenester som andre borgere (Pratt, 2008a). En rehabiliterende tilnærming hvor fengslet er inkludert i det bredere velferdsapparatet, er dermed et vesentlig og eksepsjonelt trekk ved de nordiske landene.

I boka relaterer vi oss til dette temaet ved å trekke frem noen eksepsjonelle forhold i norsk kriminalomsorg, spesielt i kapitlene til Viggen (kap. 8), Haukland og Oppegaard (kap. 9) og Lundeberg, Mjåland og Rye (kap. 10). Selv om rehabilitering i forbindelse med straffegjennomføring har en rekke utfordringer, viser boka at det har skjedd bedringer på en rekke områder.

Rusmestringstiltakene som er innført i senere tid, har bidratt til at det er åpnet for et mer *differensiert* straffegjennomføringstilbud som mange innsatte i stor grad oppfatter som konstruktivt. Det satses i enda større grad på straffereaksjoner i kombinasjon med en individuelt tilpasset rehabiliteringsinnsats, både i og utenfor fengsel. I flere av bokas kapitler viser vi at oppfølging av et rusproblem, avdelinger med et terapeutisk klima, kvaliteten på relasjonen mellom innsatte og ansatte, og mulighet for medvirkning, er svært viktig for å skape gode levekår og betingelser for endringer.

Samtidig med at vi omtaler det ovennevnte, synliggjør vi variasjonen både mellom ulike fengsler og i behandlingen av ulike grupper av innsatte. Vi peker på praksiser som nyanserer bildet av en mild og human straffepolitikk i de nordiske landene, for eksempel forskjellsbehandlingen av kvinner og utlendinger.

Boka bidrar også til å nyansere den komparative kriminologiens makroorientering ved at den ser nærmere på lokale fengselsforhold og variasjoner mellom fanger. Den komparative kriminologiens problem er at straffenivå og fengselsrater ikke nødvendigvis sier noe om hva som skjer innenfor murene – om innholdet i soningen. Ved å vektlegge fangenes perspektiv og deres opplevelse av soning og ulikheter mellom avdelinger og fengselstyper bidrar vi gjennom boka til at lokale forskjeller innad i land ikke blir undervurdert eller oversett. Samtidig viser vi hvordan det globale og det lokale er stadig tettere knyttet sammen i fengselshverdagen gjennom det økte og betydelige innslaget av utenlandske borgere, særlig østeuropeiske, i norske fengsler (se kap. 7, av Rye og Stachowski). Den senmoderne kriminalitetskontrollen må sees i lys av nye og sterkere former for mobilitet, når det gjelder både personer, gjenstander og symboler (Urry, 2000, 2007). Globale forflytningsmønstre og kriminelle immigranter utfordrer den nasjonalstatlige territorielle forståelsen av rammene for norsk straffegjennomføring og hva norske soningsforhold innebærer. Ved hjelp av utenlandske straffedømtes migrasjonshistorier og deres møte med det norske strafferettsapparatet viser vi hvordan eksepsjonalisme-diskusjonen i større grad må omfatte forståelsen av fengslet som et grenseoverskridende mikrokosmos der både globale, nasjonale og lokale forhold spiller inn og skaper nye rammer for hva straff er.

4. Hverdagsliv i straffeanstaltene: Stigma, krenkelsesprosesser, institusjonalisering

Diskusjonen om de eksepsjonelle soningsforholdene må relateres til fangenes konkrete erfaringer med hverdagsliv i bestemte fengsler. Kvalitativt orienterte studier i sosiologiens gullalder, ikke minst etnografiske arbeider, har bidratt til at institusjonenes indre liv har blitt synliggjort og fangenes perspektiv og erfaring har kommet frem (se for eksempel Clemmer, 1940; Goffman, 1967; Mathiesen, 1965; Sykes, 1958). Disse studiene hjelper oss til å forstå hvordan mennesker som jevnlig er i kontakt med samfunnets kontroll- og hjelpeapparat, oppfatter sin egen situasjon, hvilken mening de tillegger handlingene sine, hvilke prosjekter de prøver å realisere, hvilke strategier de bruker for å gjøre tilværelsen utholdelig, og hvordan de forsøke å reforhandle og gjenoppbygge egen identitet både innenfor og utenfor den totale institusjonens rammer. Viktige temaer er fangekultur, relasjoner mellom fanger og ansatte, hierarkier innad i fangegruppen og hvordan ulike fangetyper tilpasser seg fengslets kontroll og endringsambisjoner. Forskningen har dokumentert såkalte fengselsmerter og hvordan fangekulturer oppstår som et forsvar mot lidelsene, påkjenningsene og fornedrelsen som et fengselsopphold innebærer (Sykes, 1958). Det er vist at fangenes tilpasning til fengselslivet kan føre dem inn i en prinsoneringsprosess der de kriminelle ferdighetene blir dyrket og perfektionert slik at de blir løslatt som mer kriminelle enn de var da de ble satt inn. På denne måten fungerer fengslene i mange tilfeller bokstavelig talt som forbryterskoler.

Videre er analyser av stigma- og krenkelsesprosesser i møte med strafferettsapparatet viktige for å forklare fengslets virkemåter og hvordan vi skal forstå forbindelsen mellom avvik, marginalisering og kriminalitet (Goffman, 1967). Et sentralt trekk ved straffeanstaltene er det som Goffman beskrev som privilegiesystemet og de varierende mulighetene for progresjon i soningen. Fangenes tilpasningsstrategier og soningsopplevelser vil variere mellom ulike fengselstyper gitt ulike strafferammer, varierende frihetsgrader og progresjonsmuligheter. Innsatte benytter seg av de fordeler som et privilegiesystem i en progresjonssonning innebærer, med strategiske og instrumentelle tilpasningsstrategier.

I boka diskuterer vi hvordan progresjonstenkningen i dag er enda mer styrende for fangebehandlingen. Tilbudet til narkomane fanger er typisk for dette (se Haukland og Oppegaards kapittel om narkotikaprogram med domstolskontroll, ND-programmet). Vi viser også hvordan de åpne anstaltene er et skritt på veien fra høysikkerhetsfengslet til frihet ute i samfunnet, der fangene forberedes på hverdagslivet utenfor straffens institusjoner. Ut fra fangens perspektiv gir progresjonstenkningen gode effekter: Leira-fangene har større tro på at soningen faktisk gjør dem rustet til livet etter fengslet, enn hva innsatte ved andre fengsler tror (se Lundberg, Mjåland og Rye, kap. 10).

I boka viser vi samtidig hvordan innsatte utvikler ulike strategier for å reforhandle og reversere stigma. Vi diskuterer hvordan folk som begår kriminelle handlinger, ofte utvikler såkalte nøytraliserende teknikker for å forsvare seg og fremstå som moralske på tross av at de er lovbrøyttere (Sykes og Matza, 1957). Innsattes bakgrunn har betydning for hvordan de gjør identitetsarbeid ved hjelp av de mer eller mindre forbudte midlene som de har til rådighet, som rusmidler, medisiner, mat, klær og andre personlige symboler og eiendeler (se kapitlene til Aleric og Kolloen). Utenlandske innsattes «systemfatalistiske» oppfatning av å være offer for en streng immigrasjonskontroll og forskjellsbehandling virker som en beskyttelse mot stigma og fordømmelse (se Stamnes og Ryes kapittel, kap. 6). Samtidig viser vi hvordan degraderende prosesser kan skape diskrediterte identiteter i det innsatte selv beskriver som «indre murer». Dette handler for eksempel om skader på grunn av langvarig soning og mangel på kontakt med omverdenen, som skaper ensomhet og sosial angst. En særlig utsatt gruppe er gjengangere i Jacobsens studie (kap. 3). Deres omfattende og langvarige erfaring med straffeapparatet gjør at de ikke opplever at de har mange andre identiteter å spille på. En nærmest «fengselsaktig selvforholdningsmåte» har oppstått hos dem som følge av å ha blitt institusjonalisert og passivisert i store deler av livet i rollen som fange. Dette skaper en nærmest uoverstigelig barriere i møte med samfunnet når de er løslatt.

Mangelen på selvbestemmelse innenfor murene har udyktiggjort dem til å takle friheten. I fengsel og i forlengelsen av et fengselsopphold kan en degraderende moralsk karriere utvikle seg. En som er både innsatt,

utlending og rusmisbruker, kan utsettes for et mangefasettert stigma som det er vanskelig å reversere. De innsatte opplever ofte at fengselsoppholdet forsterker et stigma ved at statusen som umoralsk, viljesvak, udisiplinert, fange og kriminell blir en «masterstatus» som overgår alle andre og langt viktigere personlige kjennetegn.

5. Makt, avmakt og motmakt

I den nye bølgen av etnografisk fengselsforskning som kom på 2000-tallet, har motstand og en mer mangefasettert maktforståelse kanskje vært det mest sentrale temaet (se for eksempel Bosworth, 1999; Crewe, 2009; Mjåland, 2015; Shammas, 2017; Ugelvik, 2011). Mer mangfoldige, kryssende og sammenflettede former for maktutøvelse har i større grad vært vektlagt. Analysene har prøvd å forstå hvordan ulike fengselspolitiske formål og prosjekter, som er både kontrollerende, straffende og rehabiliterende, er virksomme i den konkrete fengselshverdagen, og hvordan ulike maktformer flettes sammen. I fengslet er visse maktforskjeller åpenbare – skillelinjene mellom fanger og betjenter regulerer mye av det som skjer i et fengsel. Innsattes underordning blir også regulert og understreket av materielle tiltak, fysiske barrierer og kontroll, som gitter, celler, nøkler, kameraer, kroppsvisitasjon og telling. Disse maktforskjellene er derfor fortsatt et viktig utgangspunkt for de fleste fengselsanalysene.

Etter inspirasjon av Foucault (1977) har samtidig maktforskere vært opptatt av hvordan kriminalomsorgens ambisjon om å være forbedringsanstalter ført til at ulike former for rehabilitering, kartlegging og reformarbeid påvirker maktforhold i fengsel. Fengselstilværelsen blir ikke bare befolket av fengselsbetjenter; en rekke importerte velferdsstatlige tjenesteytere bistår i den fortløpende oppfølgingen av tiltak og fremdriftsplaner. Et viktig tema i maktforskningen er hvordan innsatte blir utsatt for et disiplinært maktnettverk gjennom de endrings- og påvirkningsprogrammene de deltar i (Crewe, 2011; Hannah-Moffat, 2000). Reguleringen av innsattes soningsprogresjon gjennom fengselsystemets ulike sikkerhetsgraderinger blir systematisert gjennom et nettverk av tverrsektorielle vurderinger og kartlegginger av farlighet, motivasjon og endringsvilje. Videre diskuteres maktutøvelsen som følger av den tettere

og mer omsorgsfulle relasjonen innsatte kan ha til den flerfaglige staben av forbedringsansvarlige ansatte (Crewe mfl., 2014; Kolind mfl., 2015; Mjåland og Lundeborg, 2014). Ansattes relasjon til fangene er viktig både i utøvelsen av kontroll- og sikkerhetsoppgaver, men også når det gjelder tilgang til tjenester og det løpende endrings- og påvirkningsarbeidet som fangene skal underlegges i størst mulig grad. Den dagligdagse mellommenneskelige samhandlingen og relasjonene mellom ansatte og fanger er en del av fengselsteknologiens primære sikkerhetsforanstaltninger. I Kriminalomsorgen kalles dette en dynamisk sikkerhetstenkning. Å skape bånd fungerer også som en mykere makt- og kontrollform enn de fysiske teknikkene. Det ligger samtidig et myndiggjørende element i tanken om brukermedvirkning som legger føringer for fangebehandlingen i «det senmoderne fengslet», ved at innsatte i økende grad får mulighet og ansvar for å være drivkraften i egen endringsprosess. Spørsmålet er om og hvordan innsatte selv opplever dette som reelt myndiggjørende. Hvorvidt fengslene i gitte tilfeller også gir innsatte konstruktive selvhjelpsstrategier som virker tilbakeførende, og om brukermedvirkning i praksis utgjør en reell maktoverføring til innsatte, er omdiskutert. Et viktig spørsmål i maktanalytisk sammenheng er dermed å undersøke om og hvordan parallelle, sammensatte og kryssende maktformer kommer konkret til uttrykk i innsattes hverdagsliv. Dette kan ikke studeres eller behandles løsrevet fra sin kontekst, men må sees i sammenheng med makt- og dominansforholdene lokalt.

Boka bidrar samlet særlig til å belyse straffeapparatets mangesidige former for maktutøvelse i relasjonen mellom betjenter og fanger, hierarkier innad i fangegruppen og hvordan ulike fangetyper tilpasser seg institusjonenes ulike kontrollregimer og finner mulighet for konstruktive aktiviteter og endring. Flere bidrag i boka bruker studiet av fengslet og måten vi straffer på, for å si noe grunnleggende om vårt samfunns styrings- og reguleringsform i forlengelsen av Foucault. Oppegaard gjør dette i sitt kapittel, der han viser hvordan den franske filosofen Deleuzes teori om kontrollsamfunnet kan tilby noen nye perspektiver på fengslet som maktutøvende institusjon. Andre kapitler fokuserer på hvordan maktformende tiltak og teknikker er situert i en straffeanstalts hverdag, i de interesser aktørene har, i hvor mye ressurser de har, i hvordan disse

aktiviseres og spilles ut av handlende individer, i hvordan diskursene blir en del av menneskenes livog hvordan disse blir institusjonalisert.

I boka diskuteres også ulike makt- og myndiggjøringsaspekter knyttet til den generelle «kognitive vendingen» i kriminalomsorgen de siste årene og den økte vektleggingen av samtalebaserte endringsprogrammer og brukermedvirkning. Vi diskuterer endringsarbeidet slik det kommer til uttrykk i relasjonsarbeidet og den intensiverte kontakten mellom innsatt og ansatt, gjennom samtaleprogrammer både i høysikkerhetsavdelinger (se Viggen, kap. 8 om reflekterende samtaler) og, kanskje særlig, ved lavsikkerhetsinstitusjoner som Leira (se Lundeberg, Mjåland og Rye, kap. 10).

Flere av kapitlene viser at selv om det er etablert flere nyttige tiltak som gir innsatte hjelp, er det en rekke utfordringer knyttet til fengslet som arena for rehabilitering. Vektleggingen av kontroll og sikkerhet i hverdagen kan ofte overskygge rehabiliteringshensyn. Å avdekke, kontrollere, behandle og sanksjonere rusmiddelbruk utgjør en vesentlig del av det daglige arbeidet til ansatte i fengslet. Fængselshverdagen er ofte styrt til minste detalj. Rollen mellom innsatte og ansatte er uansett komplementær og makten skjevt fordelt. Tap av selvbestemmelse skaper en barriere i tilbakeføringen. Et annet problem er at fanger ofte kan være motivert for å delta i endringstiltak på «feil» grunnlag. Deltakelse er knyttet til å oppnå bedre soningsforhold, og ikke et ønske om langsiktig endring. Endringsarbeid oppleves dermed av mange innsatte ikke som et frivillig prosjekt, men i økende grad som et imperativ dersom de skal ha mulighet til å oppnå goder og progresjon i soningen. Dette har ført til en dobbelt-het i rehabiliteringsarbeidet. Deltakelse er tilsynelatende frivillig, men konsekvensene av ikke å delta, eller å *delta* på «feil» måte, kan føre til hardere straffer og verre soningsforhold. Tilgangen på tiltak er også ulikt fordelt. Noen grupper, som kvinner (Karlsens kapittel) og utenlandske innsatte (Stamnes og Ryes, og Rye og Stachowskis kapitler) opplever at de ikke har tilgang til de samme tjenestene som andre, og at de dermed ikke har samme mulighet til å få progresjon i soningen. Det skjer en ulikhetens reproduksjon ved at særlig ressursvake innsatte kan bli utsatt for hardere straffer fordi de i mindre grad har mulighet til å hevde seg selv på «riktig» måte og nyttiggjøre seg systemets muligheter.

Vi ønsker å bidra til diskusjonen om hva rehabiliteringstenkningen innebærer i praksis og om i hvilken grad tiltakene faktisk letter noen fangers opplevelse av fengselssmerter. Spørsmålet er om kravet om å være i kontinuerlig aktivitet og å bearbeide og jobbe med seg selv igjennom soningsløpet heller kan gjøre straffen tyngre og tettere enn lettere. Dette må knyttes til hvordan fangene selv opplever pineelementene ved ulike soningsforhold og alternative straffereaksjoner.

En utfordring fremover er å minke avstanden mellom fengselsetnografiske perspektiver og mer makroorienterte analyser med komparative ambisjoner og maktperspektiver for å få et mer empirisk informert begrep om straffens virkning og begrunnelser. Selv om vi med denne boka langt ifra svarer på denne utfordringen, mener vi at vi gir et lite bidrag for å synliggjøre hvordan livet til de som bor på ulike straffeanstalter, erfares, styres og utformes.

6. Elleve fengselsstudier – en gjennomgang

I boka inngår elleve fengselssosiologiske studier. Her skal vi kort presentere dem og trekke frem deres viktigste bidrag til fengselsforskningen. I det første kapitlet, «Identitet og klær i et norsk høysikkerhetsfengsel», skriver Thea Kolloen om hvordan innsatte bruker klær og personlige eiendeler for å skape frihet og identitet i fengsel. Studien, som er inspirert av Goffmans teorier, skiller seg fra andre fengselsstudier ved å sette innsattes identitetsarbeid i sentrum og se på hvilken betydning klær og andre personlige symboler og eiendeler har for makt og frihet. Ved hjelp av analyser av innsattes identitetsarbeid og tilpasningsstrategier viser Kolloen hvordan det er mulig for innsatte å uttrykke seg selv og sin identitet i den ekstreme situasjonen det er å være straffedømt, og i de strengt regulerte omgivelsene som et høysikkerhetsfengsel representerer.

De to neste kapitlene handler om spesielt utsatte grupper i fengslet. Først skriver Nina Bergset Jacobsen om gjengangerne, i kapitlet «Fengsel og frihet: Gjengangeres soningserfaringer». I kapitlet viser hun aktualiteten av Foucaults maktanalyser ved å diskutere hvordan ulike former for overvåking settes i verk i fengsel og fungerer som et mangefasettert styringsmedium som har økt sin betydning og styrke, både i og utenfor institusjonenes

vegger. Gjengangerne (de som har sittet i fengsel minst tre ganger tidligere) er en gruppe som er ekstremt utsatt for overvåkning. Jacobsen viser hvordan disse innsattes omfattende og langvarige erfaring med straffeforfølgelse og soning gjør at de gjennomgår en prosess hvor de mister evnen til å leve selvstendige liv. Det er en følge av å ha blitt overvåket, institusjonalisert og passivisert i store deler av livet i rollen som farlig og uforbederlig kriminell. Samtidig oppleves soningsfølgeskader som passivitet, tiltaksløshet og tilbakeholdenhet som selvpålagte «indre murer». Dette forsterker fangenes mindreverdsfølelse og skam, og det skaper en nærmest uoverstigelig barriere i møte med samfunnet når de er løslatt. Mangelen på selvbestemmelse innenfor murene har udyktiggjort dem til å takle friheten.

I Mirna Alerics kapittel «Legemiddelets makt og mening i fengsel» får vi innblikk i hvilke erfaringer innsatte har med legemiddellassistert rehabilitering (LAR) i fengsel, og hvordan LAR preger deres hverdagsliv. Aleric diskuterer hvordan en illegal rusøkonomi og rusmiddelbruk kan ha en definerende betydning for sosialt liv i fengslet. De innsatte gir innblikk i hvordan innførsel, bruk, distribusjon, deling, skjuling og oppbevaring av rusmidler er aktiviteter som skaper fellesskap blant fanger i hverdagen i fengslet. Hun viser at kontroll- og sikkerhetsrutinene knyttet til LAR i fengsel for å hindre lekkasje gjør at tiltaket møter motstand. De innsatte gjør et moralsk grensedragningsarbeid der deling av rusmidler skaper fellesskap, status og en opplevelse av motmakt. Den illegale rusøkonomien har dermed som funksjon å lindre «the pains of imprisonment» (Sykes, 1958) og gjøre tilværelsen mer utholdelig.

Bare hver tjuende innsatt i norske fengsler er kvinner, og de kvinnelige innsatte er lite utforsket. I kapitlet «Feminiteter i fengslet. Kvinnelige innsattes soningsforhold» bidrar Maria Louise Karlsen til å bøte på denne kunnskapsmangelen. Ved hjelp av kjønnteori (Connell, 1987, 1995; Schippers, 2007) utforsker hun hvordan betjentene «gjør kjønn» i hverdagslig samhandling med kvinnelige innsatte. Gjennom intervjuer får hun frem hvordan kjønnsoppfatninger kommer til uttrykk i fangebehandlingen. Hun argumenterer for at kvinnene gjennom betjentenes blikk blir konstruert som eller tolkes som det hun betegner som uønskede og sårbare feminiteter. Karlsen finner at kjønn har avgjørende betydning både for måten fangene blir omtalt og vurdert på i fengslets dagligliv, og for hvilke

tjenester og tiltak de får tilgang til. Selv om kvinner oppfattes som mer vanskeligstilte og hjelpetrengende, soner de hardere enn menn.

De to neste kapitlene tar for seg en annen spesielt utsatt gruppe innsette: de utenlandske fangene. Først anvender Amarpret Kaur Stamnes og Johan Fredrik Rye et narrativt teoretisk perspektiv (Hinchman og Hinchman, 1997; Elliott, 2005) for å gi innsikt i hvordan fanger fra de østeuropeiske landene fortolker sine livshistorier, og hvordan de opplever soningen i norsk fengsel. I «Fengselsfortellinger: En narrativ analyse av østeuropeiske fangers erfaringer i det norske strafferettssystemet» kommer det tydelig frem hvordan disse fangene opplever seg som ofre for omstendigheter utenfor deres eget herredømme, til dels også tilfældigheter og ren uflaks. I det neste kapitlet, «Vagabonder i det globaliserte fengslet», som bygger på det samme datamaterialet, analyserer Johan Fredrik Rye og Jakub Stachowski fremveksten av det globaliserte fengslet i lys av modernitetsteori (Urry 2000, 2007; Bauman, 2007a, 2007b, 2011). De bruker de østeuropeiske fangene som utgangspunkt for å diskutere forholdet mellom mobilitet/immobilitet – «flyt» og «fiksering» – i det postmoderne samfunnet.

Utviklingen mot mer rehabiliterende fengsler diskuteres i flere av kapitlene, men blir spesielt behandlet i tre av bidragene. I kapitlet «Reflekterende samtale» undersøker Kristin Viggen et nytt samtaletilbud til innsette i noen norske og nordiske fengsler: «reflekterende samtaler». Det er samtaler som skal være på den innsattes premisser. Viggen viser viktigheten av at innsatte selv tar initiativ til og styringen på egen endringsprosess. Et viktig formål med kapitlet er også å gi en introduksjon til Tom Andersens (1987, 1994) teori om reflekterende prosesser og å vise hvordan denne teorien har blitt brukt i praksis i et rehabiliteringstiltak i Trondheim fengsel.

I kapitlet «Normaliseringsarbeid i narkotikaprogram med domstolskontroll» undersøker Vegard Haukland og Sigurd M.N. Oppegaard hvordan det nye alternative straffeprogrammet, ND-programmet, bidrar til å hjelpe domfelte som har rusrelaterte dommer, tilbake til samfunnet. Haukland og Oppegaard gir oss dermed kunnskap om virkningen av alternativ til straff, noe som hittil har vært et lite utforsket tema i Norge. Med utgangspunkt i Foucaults maktbegrep analyserer de hvordan

ND-programmet produserer en idé om hva som kjennetegner et «normalt» liv, og hvordan tiltakene og aktivitetene som ND-programmet omfatter, fungerer myndiggjørende og gir selvhjelpsstrategier som setter de domfelte i stand til å endre seg selv. Haukland og Oppegaard viser dermed at ND-programmets korrigerende strategier fungerer som en subtil og effektiv form for makt som får de domfelte til å bli endringsvillige, medgjørlige og produktive samfunnsborgere uten særlig stor inngripen og bruk av tvang.

Ingrid Rindal Lundeberg, Kristian Mjåland og Johan Fredrik Rye skriver i «Eksepsjonelle fanger i det eksepsjonelle fengslet» om Leira fengsel, en åpen anstalt som på mange måter fremstår som et ytterpunkt blant de norske fengslene. Forfatterne tar utgangspunkt i diskusjonen om nordiske og norske fengsler er mer humane enn andre (Pratt 2008a, 2008b). Ved hjelp av en kvalitativ og kvantitativ undersøkelse av hva innsatte mener er avgjørende for gode soningsforhold og tilbakeføringsarbeid i norsk kriminalomsorg, viser kapitlet hvordan Leira skiller seg ut fra de fleste andre norske fengsler. Leira-fangene er svært tilfreds med soningsforholdene, og dessuten mer optimistiske med tanke på hverdagen som venter etter endt soning. Slike mindre og åpne fengsler som Leira har i liten grad vært studert tidligere, og kapitlet bidrar til å synliggjøre hvorfor Leira-fangene er så positive, og hvilke lærdommer som kan trekkes ut fra deres erfaringer. Dette er nyttig både for diskusjoner om den «nordiske eksepsjonalismen» og den norske kriminalomsorgens arbeid for en «straff som virker».

Bokas to siste kapitler går ut av den empiriske fengselsforskningen, og bruker i stedet fengslet som utgangspunkt for å diskutere to mer allmenne problemstillinger, om enn på vidt forskjellige måter. Først, i kapitlet «Fengselet i kontrollens tridsalder: Deleuzes skisse til kontrollsamfunnet som maktteoretisk», diskuterer Sigurd M.N. Oppegaard hvordan den franske filosofen Gilles Deleuzes (1988, 1995a, 1995b) begreper om makt kan være anvendbare på det moderne kontroll- og forvaltningsapparatet. I hvilken grad er styringsformer som «dividualisering, kontinuerlig kontroll og umiddelbar kommunikasjon» utbredt i samfunnets institusjoner i dag? For å vise hvilken relevans dette perspektivet har for analyser av fengsel og andre former for maktutøvelse, illustrerer Oppegaard begrepene med

eksempler fra straffegjennomføringsloven og forskrift om straffegjennomføring. Han diskuterer videre hvorvidt innesperringen kanskje ikke er fengslets definerende egenskap, men at skillet mellom institusjoner i kontrollsamfunnet bør forstås som porøse og overskredet av et nettverk av maktteknikker.

I det avsluttende kapitlet, «Hvordan teorisere en fange? Fengslet som sosiologisk læringsanstalt», diskuterer Johan Fredrik Rye fengslet som pedagogisk arena. De siste årene har sosiologistudenter på forskjellige måter tatt i bruk fengslet som «klasserom», og Rye diskuterer hvordan dette har bidratt til en mer levende undervisning. I kapitlet knyttes dette opp mot kunnskapssosiologiske perspektiver og kritisk læringsteori (bl.a. Freire, 1974 og Dewey, 2007) som fokuserer på hvordan teori og praksis med fordel kan knyttes tettere opp mot hverandre. Slik viser kapitlet hvordan fengslet ikke bare er et interessant studieobjekt i seg selv, men fungerer som en illustrasjon på mer allmenne sosiologiske begreper og problemstillinger.

7. Fengslene i Trondheim

De fleste kapitlene bygger på empiriske studier som i all hovedsak ble gjennomført i Trondheims fengsler i perioden fra 2013 og 2018.² Administrativt er Trondheim fengsel én organisatorisk enhet med tre avdelinger. Hovedavdelingen er høysikkerhetsfengslet som er lokalisert på Tunga, omkranset av E6, landbruksområder og et forstadsnabolag, om lag tre kilometer utenfor Trondheim sentrum. Fengslet ble bygget på starten av 1970-tallet og fremstår som et tradisjonelt fengsel omkranset av høye murer. Her soner 155 fanger fordelt på varetektsavdeling, kvinneavdeling, fire avdelinger med fellesskap og en forvaringsavdeling. I Kriminalomsorgens dokumenter omtales fengslet som Trondheim fengsel, avdeling Nermarka, men i boka bruker vi likevel Tunga, ettersom det fremstår som et mer innarbeidet begrep, både blant ansatte og innsatte og blant allmennheten. Leira fengsel er administrativt en avdeling av fengslet (Trondheim fengsel, avdeling Leira i offisielle dokumenter), men både omtales som og fremstår funksjonelt som et eget fengsel. Fengslet, som har 29 soningsplasser, er ellers inngående beskrevet i Lundeberg, Mjåland

og Ryes kapittel. Den siste avdelingen er en frigangsavdeling med elleve soningsplasser som ligger i Kongens gate i Trondheim sentrum. Jacobsens kapittel bygger også på intervjuer med enkelte fanger som er løslatt, og som for tiden er under friomsorgens oppfølging.

At de fleste studiene som presenteres i boka, bygger på data fra én forskningskontekst – de tre fengselsavdelingene i Trondheim – har implikasjoner for hvordan analysene, tolkningene og resultatene kan overføres til andre fengsler. Fengslet i Trondheim skiller seg fra andre norske fengsler, og ikke minst fra fengsler utenfor Norge. Som Ugelvik (2017) understreker, er alle fengsler unike. Det «gjennomsnittlige» fengslet finnes ikke. Man skal derfor alltid være varsom med å overføre (generalisere) resultater og tolkninger fra én fengselsstudie til fengselsinstitusjonen mer generelt. Samtidig utforsker hvert kapittel sine problemstillinger i dybden, og vi mener at studiene som presenteres i boka, til sammen gir et grundig, bredt tematisk og nyansert inntrykk av hverdagslivet i fengslene i Trondheim.

Det er et utsnitt av fengslets sosiale virkelighet som presenteres. Andre problemstillinger, andre teorier og metoder – og andre forskere – ville produsert andre utsnitt fra fengselslivet. Et relevant spørsmål blir da i hvilken grad den presenterte kunnskapen er «gyldig» også utover den aktuelle forskningslokaliteten? Vi skal ikke gå inn i en lengre utlegning her, men understreker at ingen av studiene har statistisk generalisering som formål. Det ville kreve andre, gjerne kvantitative metoder og statistiske teknikker. Heller ikke er det rene kausalanalyser som presenteres, der hensikten er å avdekke årsak-virkning, for eksempel for å evaluere virkningene av forskjellige straffeordninger. Det er i stedet en fortolkende analytisk strategi som ligger til grunn for kapitlene, der forfatterne trekker ut kunnskap gjennom et systematisk og helhetlig fortolkningsarbeid. Det betyr selvsagt ikke at data ikke kan overføres, eller «bare» er relevant i den trondheimske fengselskonteksten. Vi inviterer leseren til kritisk å vurdere forskningens relevans og overføringsverdi.

7.1. Kvalitative metoder

Den norske og internasjonale fengselsforskningen kjennetegnes av tverrfaglige tilnærminger og et metodisk mangfold, men bokas studier

reflekterer først og fremst de forskjellige kvalitative innfallsvinklene som har vært dominerende innen den norske sosiologiske fange- og fengselsforskningen, helt fra de klassiske arbeidene til Galtung (1959), Christie (1972) og Mathiesen (1965) og frem til viktige nyere bidrag (f.eks. Mjåland, 2015; Ugelvik, 2011; Shamma, 2017). Først og fremst brukes kvalitative, individuelle dybdeintervjuer som metode for å samle inn data, men det er også innslag av observasjon (Haukland og Oppegaards studie) og andre kvalitative metoder som fokusgrupper (Viggen) og dokumentstudier (Oppegaard og Ryes studier). Ettersom de fleste forskningsprosjektene er gjennomført som masteroppgaveprosjekter, er det imidlertid ingen av kapitlene som bygger på langvarige etnografiske feltstudier. Derimot drar noen av kapitlene nytte av å kombinere kvalitative data (intervjuer, observasjon og dokumenter) med kvantitative data (spørreskjema). Lundeberg, Mjåland og Ryes kapittel om Leira som et «eksepsjonelt fengsel» tar utgangspunkt i en stor, nasjonal survey blant den norske fangepopulasjonen, men forfatterne bruker ulike kvalitative data for å fortolke materialet fra deltakerne på Leira. Også Viggen og Ryes kapitler viser nytten av å kombinere kvalitative og kvantitative data i fengselsstudier.

Boka preges ellers av et klart *aktørperspektiv*. Som oftest er det fangenes perspektiver som utforskes, men her er det enkelte unntak: Karlsens og Viggens kapitler bygger også på materiale fra fengselsbetjentene. Også i Ryes kapittel om fengslet som pedagogisk læringsarena kommer fangene mer i bakgrunnen. Andre kapitler har fengselsorganisasjonen som analytisk enhet, som i Lundeberg, Mjåland og Ryes diskusjon av Leira fengsel som et eksempel på en spesiell («eksepsjonell») form for straffeanstalt, mens Oppegaard bruker fengslet som utgangspunkt for å diskutere maktens former i samfunnet mer allment.

Kapitlenes teoretiske perspektiver definerer også de metodologiske premissene og metodiske valgene som er gjort av forfatterne. Foucault inviterer til poststrukturalistiske analyser av dokumenter (Haukland og Oppegaards kapittel), mens analyser av kjønnskonstruksjoner krever at man forstår meningssystemene som produseres – og iverksettes – av aktørene (Karlsens kapittel). Til tross for nyansene i de forskjellige kapitlenes metodologiske og metodiske fundament, deler de et grunnleggende fortolkende vitenskapsteoretisk perspektiv. Fengslet som system og dets

aktører – fanger, betjenter, lærere – deltar aktivt i de sosiale konstruksjonsprosessene som definerer fengslet som sosialt felt. Det betyr samtidig at det ikke letes etter «objektive virkeligheter», som i de mer positivistiske og realistiske vitenskapstradisjonene som iblant har preget fengselsforskningen og den sosiologiske avviksforskningen.

I tabell 1 oppsummeres de metodiske og teoretiske perspektivene til forskningsprosjektene som er utgangspunktet for kapitlene i boka.

Tabell 1. Oversikt over bokas kapitler

	Kap.	Metode	Materiale	Teoretisk inspirasjon	Analytisk nivå
Identitet og klær i et norsk høysikkerhetsfengsel, Thea Kolloen	2	Kvalitative dybdeintervjuer	Fem innsatte, høysikkerhetsfengsel	Goffman	Aktører
Fengsel og frihet: Gjengangeres soningserfaringer, Nina Bergset Jacobsen	3	Kvalitative dybdeintervjuer	Ni innsatte, høy- og lavsikkerhetsfengsler og friomsorg	Goffman, Foucault	Aktører
Legemiddelets makt og mening i fengsel, Mirna Aleric	4	Kvalitative dybdeintervjuer	Fem innsatte, høysikkerhetsfengsel	Maktteori (Mathiesen)	Aktører
Feminiteter i fengslet. Kvinnelige innsattes soningsforhold, Maria Louise Karlsen	5	Kvalitative dybdeintervjuer	Fem ansatte, kvinneavdeling ved høysikkerhetsfengsel	Kjønnsteori (bl.a. Connell, Schippers)	Aktører
Fengselsfortellinger, Amarpret Kaur Stamnes og Johan Fredrik Rye	6	Kvalitative dybdeintervjuer	Atten utenlandske innsatte, høysikkerhetsfengsel	Narrativ teori	Aktører
Vagabonder i det globaliserte fengslet, Johan Fredrik Rye og Jakub Stachowski	7	Kvalitative dybdeintervjuer	Som ovenfor	Mobilitetsteori, Bauman	Struktur
Reflekterende samtaler i Trondheim fengsel, Kristin Viggen	8	Flere (mixed methods)	Tolv intervjuer, fokusgruppe, survey (n = 118), div. observasjoner	Andersen	Aktører
Normaliseringsarbeid i narkotika-program med domstolskontroll, Vegard Haukland og Sigurd M.N. Oppegaard	9	Kvalitative dybdeintervjuer, observasjon	Åtte personer med ND-dom	Foucault	Aktører

	Kap.	Metode	Materiale	Teoretisk inspirasjon	Analytisk nivå
Eksepsjonelle fanger i det eksepsjonelle fengslet, Ingrid R. Lundeberg og Johan Fredrik Rye	10	Flere (mixed methods)	Survey (n = 27/608), observasjon, dokumenter	Ulike fengsels-sosiologiske teorier	Institusjon
Fengslet i kontrollens tidsalder: Deleuzes skisse til kontrollsamfunnet som maktteoretisk utgangspunkt, Sigurd M.N. Oppegaard	11	Dokumentanalyse	Teoretisk analyse, dokumentanalyse	Deleuze	Struktur
Hvordan teorisere en fange? Fengslet som sosiologisk læringsanstalt, Johan Fredrik Rye	12	Flere (mixed methods)	Ulike studentvurderinger (survey, rapporter, samtaler), observasjon	Kritisk læringsteori	Aktører (institusjon)

8. Fengslende sosiologi

Til slutt vil vi peke på at de fleste av bokas kapitler er skrevet av studenter som eneforfattere. Tekstene formidler kunnskap fra deres individuelle forskningsprosjekter, i de fleste tilfeller forfatterens masteroppgaver. Boka er likevel et høyst kollektivt prosjekt. De siste årene har det vokst frem en uformell, undervisningsorientert forskningsgruppe på fengsels sosiologi ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap på Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU) med utgangspunkt i det didaktiske prosjektet «Fengslende sosiologi». Her har studenter og forskere diskutert hverandres forskning, i utgangspunktet som del av instituttets undervisningstilbud. Utstrakt kontakt med praksisfeltet har vært sentralt, blant annet med jevnlig feltekskursjoner til Trondheims fengsler. Som Rye viser i sitt kapittel om fengslet som undervisningsarena (kap. 12), er det mange didaktiske gevinster å hente fra et utstrakt samarbeid med praksisfeltet. Studentene får en bedre teoretisk sosiologitdanning ved å få førstehånds kjennskap til de sosiale fenomenene som skal utforskes. Boka demonstrerer samtidig de forskningsmessige gevinstene man oppnår ved å integrere studenter i forskningsaktiviteter. Ferske og fortsatt uslepte forskere kan bringe nye perspektiver inn i fengslene, og dermed også andre analyser.

Sluttnoter

1. Pratt brukte egentlig begrepet «Scandinavian Exceptionalism», selv om han også viste til Finland. I resten av kapitlet bruker vi derfor i stedet begrepet «nordisk eksepsjonalisme».
2. Enkelte kapitler bygger også på data fra andre norske fengsler. Hvis det ikke er oppgitt i hvilket fengsel / hvilke fengsler data er samlet inn, er dette utelatt av hensyn til informantenes anonymitet.

Referanser

- Andersen, T. (1987). The Reflecting team: Dialogues and Meta – Dialogue in Clinical Work. *Family Process*, 26, 415–428.
- Andersen, T. (1994). *Reflekterende prosesser: Samtaler og samtaler om samtalerne*. København: Dansk psykologisk forlag.
- Bauman, Z. (2007a). *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge, Polity Press.
- Bauman, Z. (2007b). *Wasted Lives. Modernity and its Outcasts*. Cambridge, Polity Press.
- Bauman, Z. (2011). From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. I. S. Hall og P. du Gay (Red.), *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications.
- Bosworth, M. (1999). *Engendering resistance: agency and power in women's prisons*. Aldershot: Ashgate.
- Christie, N. (1972). *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*. Oslo, Pax.
- Clemmer, D. (1940). *The prison community*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Connell, R.W. (1987). *Gender and power. Society, the person and sexual politics*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R.W. (1995). *Masculinity*. Cambridge: Polity Press.
- Crewe, B. (2009). The Prisoner Society: Power, Adaptation, and Social Life in an English Prison. *Clarendon Studies in Criminology*. Oxford: Oxford University Press.
- Crewe, B. (2011). Depth, weight, tightness: Revisiting the pains of imprisonment. *Punishment and Society*, 13 (5), 509–529.
- Crewe, B., Liebling, A. og Hulley, H. (2014). Heavy-light, absent-present: rethinking the «weight» of imprisonment. *The British Journal of Sociology*, 65(3), 387–410.
- Deleuze, G. (1988). *Foucault*. London: Bloomsbury Publishing.
- Deleuze, G. (1995a). Control and Becoming. *Negotiations. 1972–1990* (168–176). New York: Columbia University Press.
- Deleuze, G. (1995b). Postscript on Control Societies. *Negotiations. 1972–1990* (177–182). New York: Columbia University Press.
- Dewey, J. (2007 [1938]). New York: Touchstone (Simon and Schuster).

- Elliott, J. (2005). *Using Narrative in Social Research*: London: Sage Publications.
- Foucault, M. (1977). *Discipline & punish: The birth of the prison*. London: Penguin Books.
- Freire, P. (1974 [1968]). *De undertrykte pedagogikk*. Oslo: Gyldendal.
- Friestad, C. og Hansen, I.L.S. (2004). *Levekår blant innsatte*. Fafo-rapport. Oslo: Fafo.
- Galtung, J. (1959). *Fengselssamfunnet: et forsøk på analyse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Garland, D. (2001). *The culture of control: crime and social order in contemporary society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goffman, E. (1967). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York: Anchor Books.
- Hannah-Moffat, K. (2000). Prisons that empower: Neo-liberal Governance in Canadian woman prisons. *British Journal of Criminology*, 40(3), 510–531.
- Hinchman, L.P. og Hinchman, S.K. (1997). *Memory, identity, community: the idea of narrative in the human sciences*. Albany: State University of New York Press.
- Johansen, N.B., Ugelvik, T., og Aas, K.F. (2013). Globalisering, staten og de fremmede. I N.B. Johansen, T. Ugelvik, og K.F. Aas (Red.), *Krimmigrasjon? Den nye kontrollen av de fremmede*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kolind, T., Frank, V.A., Lindberg, O. og Tourunen, J. (2015). Officers and Drug Counsellors: New Occupational Identities in Nordic Prisons. *British Journal of Criminology*, 55 (2), 303–320.
- Kriminalomsorgen. (2015). *Kriminalomsorgens årsstatistikk*. Hentet fra <http://www.kriminalomsorgen.no/getfile.php/3678020.823.cussyvppcf/Kriminalomsorgens+a%CC%8Arsstatistikk+2015.pdf> 22. mars 2018
- Mathiesen, T. (1965). *The defences of the weak. A sociological study of a Norwegian Correctional Institution*, London: Tavistock.
- Mjåland, K. (2015). *Makt, legitimitet og motstand: En etnografisk analyse av rus og rehabilitering i et norsk fengsel*. Doktoravhandling Bergen: Universitetet i Bergen.
- Mjåland, K. og Lundeberg, I.R. (2014). Penal hybridization: staff-prisoner relationships in a Norwegian drug rehabilitation unit. I H.S. Aasen, S. Gloppen, A.-M. Magnussen og E. Nilssen (Red.), *Juridification and Social Citizenship in the Welfare State (183–202)*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Nilsson, A. (2002). *Fånge i marginalen: Uppväxtvillkor, levnadsförhållanden och återfall i brott bland fångar*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Pratt, J. (2008a). Scandinavian exceptionalism in an era of penal excess – Part I: The nature and roots of Scandinavian exceptionalism. *British Journal of Criminology*, 48 (2), 119–137.
- Pratt, J. (2008b). Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess: Part II: Does Scandinavian Exceptionalism Have a Future? *British Journal of Criminology*, 48 (3), 275–292.

- Revold, M.K. (2015). *Innsattes levekår 2014: Før, under og etter soning*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Schippers, M. (2007). Recovering the feminine other: masculinity, femininity, and gender hegemony. *Theory and Society* 26(1), 85–102.
- Shammas, V.L. (2017). *Prisons of Welfare. Incarceration, Social Democracy and the Sociology of Punishment*. Doktoravhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Skardhamar, T. (2003). Inmates' Social Background and Living Conditions. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 4 (1), 39–56.
- Sykes, G.M. (1958). *The society of captives: a study of maximum security prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Sykes, G.M. og Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22(6), 664–670.
- Ugelvik, T. (2011). *Fangenes friheter: makt og motstand i et norsk fengsel*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ugelvik, T. (2017). Fengsel. I H.M. Lomell, og M.-L. Skilbrei (Red.), *Kriminologi* (171–189). Oslo: Universitetsforlaget.
- Urry, J. (2000). *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.

KAPITTEL 2

Identitet og klær i et norsk høysikkerhetsfengsel

Thea Kolloen

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: The chapter discusses the way in which prisoners make use of personal clothes to express their identities within the limitations of prison life. This analysis sheds light on how prison influences the inmates' identities through rules on clothing and how inmates utilise clothes to create an identity within the prison. Several inmates experienced that the restrictions on clothing and the expression of power represented by a high-security prison assigned them an identity. Clothes do not have the same importance for all inmates but offer some inmates a chance to signal affiliation, distance, opposition, status, personality and marginalization within the prison. Use of one's own clothes in prison represents not merely something to wear but may symbolize who and what the inmates want to be and have the potential to be.

Keywords: high-security prison, identity, clothing practice, power, total institutions

Sammendrag: I kapitlet drøftes hvordan innsatte bruker private klær til å uttrykke egen identitet i en fengselshverdag med begrensede rammer. Problemstillingen belyser hvordan fengslet påvirker innsattes identitet gjennom klesregler, og hvordan innsatte kan bruke klær for å skape identitet i fengslet. Flere innsatte opplever at rammene og maktutøvelsen som et høysikkerhetsfengsel representerer, legger til rette for en tildelt identitet. Klærne har samtidig ulik betydning for innsatte og kan være med på å signalisere tilhørighet, avstand, opposisjon, status, personlighet og marginalisering i fengslet. Bruk av klær i fengslet representerer mye mer enn «bare klær»: Det sees som et symbol på hvem og hva innsatte ønsker og kan være.

Nøkkelord: høysikkerhetsfengsel, identitet, klespraksiser, makt, totale institusjoner

Sitering av denne artikkelen: Kolloen, T. (2018). Identitet og klær i et norsk høysikkerhetsfengsel. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 2, s. 35–54). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch2>
Lisens: CC BY-NC 4.0

1. Innledning

Temaene for studien er makt, frihet og identitet i et norsk høysikkerhetsfengsel. Erving Goffmans (1961) teorier om totale institusjoner og inntrykksstyring anvendes som et teoretisk bakteppe i studien, som ser nærmere på hvilke rammer fengslet skaper for innsattes tilpasningsstrategier og identitetsarbeid. I analysen videreutvikles tilpasningsstrategiene som Goffman (1961) beskriver, med maktteori. Gjennom kvalitative dybdeintervjuer kartlegges det hvordan innsatte i Trondheim høysikkerhetsfengsel skaper mening i den situasjonen de befinner seg i. Studien opererer med følgende problemstilling: *Hvordan påvirker fengslet innsattes identitet, og hvordan kan innsatte bruke klær for å skape identitet i fengsel?* Makt og frihet forstås her som praktiske spørsmål der noe *utøves*, enten fysisk eller mentalt (Ugelvik, 2011: 14), og identitet defineres i tråd med Giddens (1991: 53) som hvordan aktører tenker om seg selv, og hvordan individer er i stand til å endre atferd avhengig av situasjoner.

Mitt utgangspunkt i forkant av studien var at makt og frihet forutsetter hverandre, og at innsattes identitet befinner seg i et spenn mellom makt og frihet. I kapitlet er jeg derfor opptatt av å se hvordan identitet skapes, både av omgivelsene og av aktøren selv. Jeg bruker klærs symbolske betydning som utgangspunkt og ser på meningsinnholdet som tillegges klærne i fengselskonteksten. Fengslet har flere regler for hvilke klær som er tillatt, og utøver på mange måter stor makt over de innsattes kropp. Klærne illustrerer hvordan det er mulig for innsatte å uttrykke seg selv og sin identitet i omgivelsene som fengslet representerer. Innsattes klær blir på denne måten en inngang for å studere maktposisjoner og frihetspraksiser i fengslet.

I Norge tilbyr de fleste høysikkerhetsfengsler klær til innsatte, mens det i lavsikkerhetsfengsler oftere legges opp til bruk av private klær. Trondheim fengsel tilbyr det innsatte selv kaller «fengselsklær». Når innsatte kommer inn i fengslet, får de en standardisert «startpakke» med nødvendige klær, som undertøy, bukser, T-skjorter, gensere, hettegensere og nødvendig arbeidstøy. Klærne finnes i ulike farger, og flere av plaggene er merket «Kriminalomsorgen». Ifølge Kriminalomsorgen (ingen dato, a) skal fengselsstraffen kun være en innskrenkning eller berøvelse av frihet, den skal ikke innebære tap av andre grunnleggende menneskerettigheter.

De fleste norske fengsler tillater i dag bruk av private klær i fengslet. Likevel oppgir flere innsatte i min studie at de bruker klær som tilbys av fengslet. På alle celler i Trondheim fengsel henger et skriv med informasjon til innsatte:

Følgende er ikke tillatt på rommet: symboler eller effekter som er egnet til å skape frykt hos andre innsatte eller ringeakt for dem, eller som på andre måter er uheldige for miljøet i fengslet (ikke tillatt er f.eks. nazi-symboler eller symboler tilknyttet MC-miljøet).

Klær er et av eksemplene på hva fengslet omtaler som effekter. Fengslet fører i tillegg strenge regler for hvor mange plagg hver enkelt har lov til å oppbevare på cellen. Regelen om begrensede plagg bunner i et hensyn om brannsikkerhet, og at det skal være lettere å gjennomføre romransakelse av cellene.

2. Fengslet som total institusjon og sekundære tilpasningsformer

Klær i fengsel er lite utforsket i den norske fengselsforskningen, og min studie skiller seg fra andre fengselsstudier ved at den setter innsattes identitetsarbeid i sentrum, basert på klærs betydning for makt og frihet. Jeg bruker Erving Goffman (1961) sin teori om totale institusjoner og makt som teoretisk rammeverk. Teorien tilbyr et rammeverk for hvordan fengslet kan analyseres: Institusjonen kontrollerer innsatte gjennom faste rutiner der innsatte fratras materielle og sosiale holdepunkter for sin identitet (Goffman, 1961: 20). Ifølge Goffman (1961: 23) gjøres innsatte avhengig av institusjonen, og de mister med tiden sin tilhørighet til samfunnet utenfor. Totale institusjoner kjennetegnes blant annet av at alle rutiner styres ovenfra, at individene isoleres fra samfunnet over lengre tid, at identitet og personlige eiendeler byttes ut med institusjonens effekter, og at ansatte ofte er uniformerte, noe som gjør at de synlig kan skilles fra innsatte (Goffman, 1961: 6–7). Goffman (1961: 373) kritiserer totale institusjoner for påvirkningen de har på innsattes liv. De som sperres inne, gjøres avhengig av fengslet og har lite annet å støtte seg på enn det institusjonen tilbyr.

Goffman (1961: 23) mener at totale institusjoner kjennetegnes av at de innsatte blir utsatt for en krenkelsesprosess av kropp og personlighet. Krenkelsene gjør det vanskeligere for innsatte å holde på sin tidligere identitet og forståelse av seg selv (Goffman, 1961: 14). Ifølge Goffman (1961: 48) karakteriseres totale institusjoner av det han kaller for *privilegiesystemet*. Her trekker han frem eksempler som permisjoner, mer ansvar og diverse friheter. Virkningene av privilegiesystemet er at innsatte motiveres til å tre inn i en institusjonalisert identitet fordi de må gi avkall på sin gamle identitet for å oppnå godene (Goffman, 1961: 48). Sett i lys av disse beskrivelsene kan innsatte oppleve en sterk følelse av *avmakt* i fengslet. Goffman mener imidlertid at det er mulig å stå i mot noe av denne institusjonaliseringen.

Ifølge Goffman (1961: 54) foregår en form for uformell atferd ved siden av privilegiesystemet. Atferden kan være i gråsonen av ulovlig atferd og kan være taktikker for å få tilgang til fengslets forbudte goder. Goffman trekker frem et eksempel der innsatte skaper seg små friområder for å unngå institusjonens kontroll. Disse strategiene og handlingene definerer han som innsattes *sekundære tilpasningsstrategier* (Goffman, 1961: 56). Selv om en slik atferd ikke trenger å utfordre reglene i institusjonen, kan den være nok til å skape frihet og kontroll innenfor institusjonens strenge rammer. Goffman (1967) mener det finnes ulike nivåer av sekundære tilpasningsstrategier: 1) resignasjon (trekke seg inn i seg selv, isolere seg), 2) opposisjon (nekte å samarbeide med ansatte, gå imot reglene), 3) kolonisering (strategiske tilpasninger, innrette seg så godt en kan etter reglene), 4) institusjonalisering (overta de ansattes synsmåter, bli en «mønsterfange»). Ifølge Goffman (1967) veksler de fleste innsatte mellom de ulike tilpasningsstrategiene.

Goffman (1992) bruker begrepet inntryksstyring for å analysere sosiale relasjoner. Denne studien bruker teorien om inntryksstyring for å undersøke hvordan innsatte utøver frihet i praksis. Teorien gir en innfallsvinkel til å studere hvordan innsatte posisjonerer seg og uttrykker seg selv i fengslet. Ifølge Goffman (1992: 107) kan klær benyttes for å gi spesifikke inntrykk til andre. Goffman (1992: 104) skiller mellom det han kaller «frontstage» og «backstage». Frontstage representerer arenaen der aktører bedriver mest identitetsarbeid. Her gir aktøren et godt inntrykk

av seg selv. Eksempler på frontstage er ifølge Goffman (1992: 107) fysiske utsmykninger og klær. Backstage kjennetegnes av lite inntrykksstyring og fasadepreg. I backstage er aktøren mer likegyldig til hva andre tenker om ham eller henne (Goffman, 1992: 207). Formålet med å bruke teorien om inntrykksstyring er å bygge en bro mellom de innsattes identitetsarbeid på den ene siden, og fengslets påvirkninger og krenkelsesprosesser på den andre siden. Kanskje kan klær forstås som en del av en sekundær tilpasningsstrategi der klærne blir en «kompensasjon» for fengslets kontroll og rutiner for innsattes kropper.

3. Studiens utvalg

Informantene i studien ble rekruttert gjennom ansatte i fengslet. Et informasjonsskriv ble hengt opp i fengslet, og de som var interessert, kunne melde seg på. Totalt sju ble intervjuet: fem mannlige innsatte og to kvinnelige fengselsbetjenter. Studien tar bare for seg innsattes perspektiv. Trondheim fengsel, Tunga, består av et stort flertall menn. Det var store forskjeller blant innsatte i utvalget med hensyn til soningslengde, alder og bakgrunn. Variasjonene i utvalget kan blant annet skyldes at det ble stilt få kriterier til å være informant i studien.¹

Intervjuer med innsatte gjør det mulig å få innblikk i hvordan institusjonen påvirker aktørene på et individnivå, der de innsattes identiteter utfordres av det strenge kontrollregimet. Å intervjuer de to fengselsbetjentene gjør det mulig å studere hvordan fengselsinstitusjonens regler håndheves i praksis. De to gruppene preges av en aktørforståelse (innsatte) og en systemforståelse (ansatte). Innsatte og ansatte som hadde vært i fengslet over lengre tid, kjente godt til reglene og rutineene, og delte mange lignende historier fra tiden de hadde sonet eller arbeidet i institusjonen.

4. Høysikkerhetsfengsel – et sted der tidligere identitet forsvinner og ny skapes?

I studien fokuseres det på hvordan innsatte opplever, reagerer og forholder seg til makt, og hvilke konsekvenser det får. Innsattes klespraksiser

brukes for å se hvordan innsatte uttrykker seg selv på bevisste eller ubevisste måter. Analysen tar for seg problematikken på to nivåer: Hvordan innsatte formes av fengselsstrukturen, og hvordan innsatte møter fengselsstrukturen. Ifølge studien oppleves fengslingen som problematisk for innsatte på to måter: 1) fysisk utfordrende på grunn av frihetsberøvelse og kontrollering av kropp, og 2) mentalt utfordrende fordi støttepunkter for tidligere identitet forsvinner med tiden. Innsatte møter disse utfordringene på ulike måter.

4.1. Kropp og klær som verktøy for sosial kontroll i fengslet

Trondheim fengsel, Tunga, har flere likheter med Goffman (1961: 121) sin beskrivelse av totale institusjoner. De fleste dagene er like, og aktørene kjenner godt til fengslets rutiner. Innsatte beskriver strukturen som noe som kommer ovenfra, og som påtvinges aktørene (Goffman, 1961: 6). Noen av kontrollmidlene som nevnes, er fengselsbetjentenes overvåkning, rapporter og loggføring. Fengslet har en streng timeplan som viser hvor alle innsattes kropp skal befinne seg til enhver tid (Moran, 2015). På spørsmål om hva som er mest utfordrende med soningen, svarer Kristian:

Det som er verst er jo at man blir fratatt muligheten til å velge på en måte, også er det jo sånn at når de låser døra klokka ni så er du faktisk innlåst. (Kristian)

Ved at institusjonens rutiner setter rammer for *hva* innsatte kan gjøre *når* og *hvor*, utøver institusjonen makt over individene ved å ta fra dem kontroll over egen kropp (Ugelvik, 2011: 84). Det Kristian sier illustrerer sammenhengen mellom den mentale og den fysiske påvirkningen fengslets rutiner og regler utsetter de innsatte utsettes for.

Med hensyn til ro, sikkerhet og orden bestemmer Kriminalomsorgen hvilke private effekter som tillates å ha under soning (Kriminalomsorgen, ingen dato, b). Selv om fengslet tillater egne klær, legges det store føringer for hva som er lov å medbringe av private effekter. Blant annet kan innsatte bare ha et visst antall plagg på cellen. Fengslet har også et regelverk for godkjente og forbudte klær. Eksempler på forbudte klær er plagg med symboler av Hells Angels, nazisymboler og hodeskaller, som

kan fremkalle frykt hos andre innsatte. De som bryter regelverket, risikerer å bli fratatt klærne, og de kan miste tilgang på goder. Flere innsatte beskrev regelverket som provoserende og uforståelig:

Jeg føler jo ikke at jeg får ha identiteten min inne her, for det er jo mange ganger de sier jeg ikke får ha inn klærne mine fordi folk kan bli støta eller at folk kan bli redd, og det syns jeg er helt latterlig. (Anders)

Fordi fengslet definerer Anders sin klesstil som noe som «kan skape frykt og ringeakt hos andre», opplever han å bli fratatt noe av sin identitet. Det Anders sier, kan tolkes som en opposisjonell holdning, samtidig som han er nødt til å innrette seg etter reglene for å unngå sanksjoner av fengslet. Anders forteller, i likhet med flere innsatte, at klærne som tilbys av fengslet, er noe han ikke identifiserer seg med. For Anders representerer fengselsklærne noe mye mer enn «bare klær»: De er et verktøy som fengslet har kontroll over, og noe som tilskriver ham en posisjon han ikke identifiserer seg selv med (Goffman, 1961: 19–21). Flere av informantene trekker også frem at klærne er merket med logoen til Kriminalomsorgen. Det at fengslet setter sin merkelapp på innsattes klær og kropp, atskiller de innsatte ytterligere fra deres «egentlige» identitet.

Fengslet kontrollerer innsattes kropp på tre nivåer: 1) *fysisk innesperring* innenfor murene i form av frihetsberøvelse, 2) *sosial kontroll* med regler for hva som kan gjøres med kroppene under soningen, og 3) *fengselsklær* som kroppene kles opp med. Den fysiske innesperringen gjør at innsatte isoleres fra resten av samfunnet, noe som kan være en mental belastning i seg selv. Den sosiale kontrollen og fengslets regler legger føringer for hva innsatte kan gjøre i fengslet. Eksempler er forbud mot å tatovere kroppen, farge håret og å synliggjøre «uønskede» tatoveringer. Innsatte kan beordres til å dekke til kroppen dersom de har tatoveringer som promoterer kriminelle miljøer. Flere innsatte motsatte seg fengselsklærne som tilbys av institusjonen: «*Det er klær som man aldri ville gått med på utsiden*», «*det kunne vært helt andre måter å straffe på enn med sånne klær*», «*hvis du bruker [fengsels]trusene så flirer folk av deg da*».

De trakk også frem fengselstrusene og den røde fengselsbuksa som provoserende. Begge plagg inngår i fengslets «standardpakke» som utdeles ved oppstart av soningen. De fleste tok avstand fra plaggene fordi «*alle*

vet det tilhører fengslet». Fordi «alle» vet hvor klærne kommer fra, symboliserer plaggene en tilhørighet til fengslet både fysisk og mentalt. I enkelte situasjoner er innsatte nødt til å bruke fengselsklær, som på jobb, eller hvis de ikke eier private klær i fengslet. Det finnes to muligheter for å få private klær i fengslet: bestille fra katalog eller få innsendt klær utenfra fengslet fra bekjente. Ikke alle innsatte har mulighet til å kjøpe eller få innsendt klær. Flere av informantene satte et skille mellom de som *kan* og *ikke kan* bruke private klær i fengslet. Det var en utbredt oppfatning blant innsatte at etniske minoriteter pleier å bruke fengselsklær. Informantene forklarte det med «*utlendingenes*» manglende sosiale nettverk og økonomi på utsiden. Med andre ord har innsatte ulike forutsetninger for hva de kan kle opp kroppen med, ettersom dette avhenger av de innsattes økonomiske og sosiale ressurser på utsiden av murene.

4.2. Institusjonens krenkelser og begrensning for innsattes identitetsarbeid

I intervju med innsatte ble ordet «krenket» nevnt flere ganger uten at jeg som intervjuer tok det opp. Innsatte ga flere eksempler på hvordan fengslet kan ha kontroll over de innsattes kropp, og hvordan det virker begrensende på klesrutiner og privatliv (Goffman, 1961: 23). Alle innsatte i utvalget trakk frem kroppsvisitasjon som en hverdagslig utfordring i fengslet. Innsatte må kroppsvisiteres i følgende situasjoner: ved oppstart av soning, når de kommer tilbake fra permisjon, etter hvert besøk i fengslet og ved mistanke om regelbrudd. Fordi innsatte har besøk og permisjoner i varierende grad, må noen innsatte kroppsvisiteres oftere enn andre. Å stå naken foran ansatte opplevdes som ydmykende og krenkende for flere (Goffman, 1961: 22). Sander forteller om sine erfaringer med kroppsvisitasjon:

Man føler seg jo litt krenket, du føler deg jo styrt og ja ... du skal gjøre det og du skal gjøre det sånn liksom. (Sander)

Birger deler en lignende opplevelse:

Når du har besøk her så blir du jo strippa [kroppsvisitert] og blir sjekket her og der, så ja ... du blir jo frarøvet den du er. (Birger)

Birger «*frarøves*» den han er, og man kan si at fengselsstrukturen skaper Birgers identitet på en ny måte i samsvar med institusjonens rammer. Fengslets rutine for kroppsvisitasjon invaderer de innsattes fysiske privatliv (Goffman, 1961: 23).

De sterke følelsmessige reaksjonene knyttet til kroppsvisitasjon viser hvilken betydning klær har for de innsattes selvrespekt og integritet overfor andre. Det å være uten klær blir slik like viktig som hvilke klær de innsatte bruker. Selv om flere innsatte viste en form for opposisjonell strategi mot kroppsvisitasjonen, måtte alle innrette seg etter rutinen for å unngå sanksjoner. Kroppsvisitasjonen er et symbol både på fengslets makt og på de innsattes manglende frihet og kontroll over egen kropp (Goffman, 1961: 21).

Flere innsatte beskriver fengslet som en lagringsplass der livet settes på vent. Birger forteller om soning i høysikkerhetsfengsel:

Man blir på en måte en zombie når man går her. På en måte så eksisterer man bare her, man lever ikke. (Birger)

Det «å leve» kan deles inn i to kategorier: å ha en fysisk eksistens, og å være et menneske med frihet og identitet. I sitatet ovenfor kan vi igjen se hvordan fengslets maktutøvelse og sosiale kontroll påvirker de innsatte fysisk og mentalt. Fordi sikkerheten i fengslet går på bekostning av friheten til Birger, eksisterer han bare. Det at innsatte gjøres avhengig av det fengslet har å tilby, gjør at de har få muligheter til å skape seg en egen identitet (Goffman, 1961: 21). Frihet og identitet kan på denne måten analyseres i spennet mellom autonomi og avhengighet. Dersom innsatte opplever at livet mister sin mening i fengslet, kan det forstås som det Goffman (1961: 29) kaller for resignasjon som tilpasningsstrategi. I min studie kjennetegnes resignasjon av likegyldighet blant innsatte og en svekket mulighet for inntryksstyring.

Kristian forteller om fengslets rutiner, som han mener endrer de innsattes identitet:

Det er jo de som har sittet i ti til femten år og de er jo veldig sånn robotaktig. Du blir jo styrt til slutt da. (Kristian)

Sitatet til Kristian viser at soningstid har stor betydning for innsattes mulighet til å forhandle om egen identitet. De som soner lange dommer,

gjennomgår i større grad en krenkelsesprosess der de blir fratatt materielle og sosiale støttepunkter for identiteten de hadde før soning. Flere innsatte mente at venner på utsiden av fengslet ikke ville kjent dem igjen, fordi de hadde forandret seg under soning. Noen av dem som ble intervjuet, beskrev fengslets rutiner med ord som «vane» og «automatikk», noe som viser at handlinger gjentas fordi de er en innøvd rutine. Resultatet kan bli at innsatte forholder seg ukritisk til egne handlinger. Birger forklarer fengslets påvirkning slik:

Det er ikke så enkelt i starten av soningen, for da er det mye å erkjenne, å godta, du er mer i opposisjon da. [...] Til slutt blir du nesten bedøvd, det er nesten så du lar deg bli dyttet hit og dit, samme hvor feil det kan være. (Birger)

Institusjonens «*bedøvende påvirkning*» gir Birger få muligheter til å skape sin egen identitet (Goffman, 1961: 21). I sitatet beskriver Birger om hvordan makten påvirker de innsatte fysisk og mentalt, og hvordan soningstiden påvirker den enkeltes mulighet til å arbeide med egen identitet. Ifølge ham kan de opposisjonelle tilpasningsstrategiene etter hvert utvikles til å bli resignasjon og ettergivenhet. I samtale med innsatte virker det som om de etter hvert tar fengslets sosiale kontroll for gitt, og at de stiller seg mer ukritisk til hvordan deres identitet blir påvirket. Det at alle dager er like, kan være en «vanedannende usynlig makt» fra fengslets side, som gjør at innsatte i større grad aksepterer den påvirkningen de utsettes for. Kroppsvisitasjon og avkledding er derimot en meget direkte og synlig form for maktutøvelse. Uansett hvor direkte maktutøvelsen er, ser fengslet ut til å utfordre innsattes kontroll over egen kropp og identitet.

5. Innsattes sekundære tilpasningsformer og identitetsarbeid

Så langt har vi sett at fengslet påvirker de innsattes identitet på flere områder. Mange av fengslets rutiner og regler rettes direkte mot innsattes kropp, som påvirker hvordan de innsatte opplever sin egen identitet. Informantene i studien beskrev klær som en viktig del av identiteten sin. Ifølge informantene er joggebukse det plagget som blir mest brukt i fengslet, enten privat joggebukse eller fengselsbukse. De innsatte ga flere

grunner til at de bruker klærne de gjør. Det er: 1) behagelig, 2) fint å se på, 3) gjenspeiler personligheten og 4) uttrykker tilhørighet. På spørsmål om Sander ønsker seg mer klær i fengslet, svarer han:

Det er jo fengsel, så det har jo ikke så mye å si. Men det er jo litt greit å ha det du føler er best på deg, å få være deg selv da. (Sander)

Sander forteller at klærne han bruker i fengslet, bidrar til å holde på selvfølelsen han hadde før fengslingen. Selv om det er viktig for Sander å bruke klær han identifiserer seg med, får klærne mindre betydning innenfor enn utenfor fengslet. Samtidig er det viktig for ham å kjenne en kontinuitet i det «å være seg selv».

I Trondheim fengsel, Tunga, skal alle innsatte være arbeidsplassert eller gå på skole (med noen unntak). For innsatte er det dagens aktiviteter som avgjør hva de kler seg med. De fleste synes det er greit å bruke fengselsklær som en del av arbeidsantrekket når de er på jobb. Kristian sier følgende om arbeidsklærne som tilbys av fengslet:

Det er jo sånn utenfor fengslet også, at man har på seg korrekte arbeidsantrekk, så det går fint det altså. (Kristian)

Fordi det er lettere å identifisere seg med noe som en er vant til utenfor fengslet, kan det se ut til at innsatte blir mer tilbøyelige til å bruke fengselsklær på arbeid. Uansett hvilken arbeidsuniform innsatte velger å bruke, kan det se ut til at rollen som arbeider og bruk av arbeidsklær gir innsatte en mulighet til å komme ut av statusen som en passiv og uproduktiv innsatt, og gir dem mulighet til å gjenoppbygge en følelse av normalitet.

5.1. Klærnes symbolske betydning gjennom inntryksstyring

For å vise hvordan klær kan brukes for å skape frihet og identitet, skal jeg i det følgende skissere klærnes funksjoner i fengselskonteksten. Klær kan brukes for å uttrykke: a) normalitet og kontinuitet, b) avstand til fengslet og innsatt-rollen, c) avstand til «seg selv», d) symbolsk motstand og e) tilhørighet. Flere av kategoriene går sammen, for eksempel å ta avstand fra fengslet gjennom å uttrykke tilhørighet. Fordi klærne ikke har noen

iboende verdi, er det betydningen som omgivelsene tillegger klærne, som er avgjørende. Det blir en sosial konstruksjon.

- a) Normalitet, vaner og kontinuitet: Informantene i studien ga uttrykk for at kontinuitet i fengslet er viktig. Kristian fortalte om klærnes rolle for at man skal kunne «være seg selv»:

Jeg tror det er viktig at man kler seg etter sånn man selv vil så man føler seg komfortabel og normal da, jeg tror det er mest for sin egen selvfølelse. [...] Det går jo på selvbildet og selvfølelsen, bevare den identiteten man har litt på utsiden da. (Kristian)

Når Kristian bruker ordet «*bevare*», kan det tolkes som at den innsattes *selv* er i kontinuerlig utvikling (Giddens, 1991: 53). Ut fra det Kristian sier, kan klærne tolkes som et verktøy for å holde på gammel identitet og selvfølelse. Klærne speiler hans identitet og sender signaler utad om hvem han er. Å bruke egne klær gir Kristian muligheten til å *uttrykke* hvem han er, og å bevare selvfølelsen han hadde før fengslingen (Goffman, 1992: 13). På denne måten bidrar klærne til at Kristian føler seg mer normal, i en situasjon som han i utgangspunktet ikke identifiserer seg med.

- b) Avstand til fengslet og innsatt-rollen: Nesten alle innsatte i utvalget fortalte at de eier en privat dongeribukse i fengslet. En grunn til at de valgte å ta med dongeribukse inn i fengslet, var for å unngå bruk av fengselsklærne, spesielt fengselsbuksa. En annen grunn var at de ville ha fine klær når de fikk besøk i fengslet. Dongeribukse kan sees som innsattes svar på fengselsklærne, på den måten at plagget symboliserer avstand til fengselsklærne. Dongeribuksen ansees også som et sosialt akseptert og utbredt plagg som minner om noe på utsiden av fengslet. Birger ga uttrykk for at han ikke likte fengselsklærne:

Det er klær som man aldri ville gått med på utsiden. (Birger)

Birgers reaksjon til fengselsklærne er å bruke egne klær som markerer avstand til det fengslet tilbyr (Goffman, 1992: 13). Private klær gjøres til et område som Birger til en viss grad kan bestemme over selv.

For Anders er klær med på å signalisere hvordan innsatte påvirkes av fengslet:

Jeg ser jo det er folk som kommer inn i fengslet og som bare gir faen i seg selv ikke sant, de bare forfaller. [...] Så jeg tenker jo at selv om du sitter i fengsel så skal du jo føle deg bra for det, se litt all right ut ikke sant, i stedet for å se ut som en dass. (Anders)

I samtalen med Anders kan det tolkes som at han beskriver en form for institusjonalisering av de innsattes identitet (Goffman, 1961: 21). Setningen «å gi faen i seg selv» kan forstås som et utrymkk for at den gamle identiteten forsvinner i løpet av soningen. Anders velger på sin side å ta avstand fra fengselsklærne og det de representerer, ved å forhandle identitet med bruk av private klær. I lys av teorien om sekundære tilpasningsformer er det å ta avstand fra fengselsklærne en lovlig og uformell atferd som gjør at innsatte skaper seg små friområder (Goffman, 1961: 54). Å velge private klær kan i en overført betydning symbolisere en uavhengighet til fengslet og en frihet til å velge andre identiteter enn det fengslet tilbyr.

- c) Avstand til «seg selv»: Håvard forteller at han bevisst bruker fengselsklær for å «*få en større overgang etter soningen*»:

Jeg prøver bare å unngå klær med spesiell betydning så jeg har noe å se frem til når jeg kommer ut. Jeg tar det som en bonus, jeg vil bare sone og bli ferdig. (Håvard)

Klærne gjøres til et symbol på to forskjellige verdener: fengselsverdenen og verdenen utenfor murene. Ved å velge bort støttepunkter for tidligere identitet skaper Håvard en form for *midlertidig identitet* i fengslet. I lys av klærne han bruker, og betydningen de tillegges, *eksisterer* han kun i fysisk forstand, uten å uttrykke identitet. Samtidig tar Håvard avstand fra fengselsklærne og uttrykker misnøye med plaggene som tilbys. Det at han likevel bruker dem, viser hvordan hans egen frihet kan legges til side. I fengselsverdenen, der han gir fra seg friheten til private klær, *eksisterer* han kun i fysisk forstand. I den andre verdenen *lever* han med en identitet.

- d) Symbolsk motstand: Med utgangspunkt i fengslets strenge maktregime foregår innsattes motstand fra en underordnet posisjon der kropp og klær i stor grad kontrolleres av fengslet (Ugelvik, 2011: 310). Symbolsk motstand skiller seg fra begge avstandsbegrepene over, ved at motstanden er i gråsonen, eller den utfordrer fengslets regler. Ved å bruke kropp og klær som verktøy for motstand kan innsatte forhandle om makten i fengslet, enten i skjul eller synlig. Innsatte som utøvde motstand mot rutinene og fengselsklærne, kjente godt til reglene og forholdt seg aktivt til disse. Ingen sterke regelbrudd ble beskrevet av informantene. En innsatt fortalte likevel at han hadde funnet et smutthull i reglementet til fengslet slik at han klarte å få inn «ulovlige» klær. Informanten hadde tidligere fått flere avslag på klær han ville ha inn i fengslet: plagg med hodeskaller, rasistiske symboler og «støtende skrift». Når klær bestilles fra katalog eller sendes inn fra bekjente, går ansatte ved tøylageret gjennom klærne for å påse at de kan tillates. Når innsatte derimot kommer tilbake fra permisjon, er det andre fengselsbetjenter som skal godkjenne klærne, og disse er ifølge informanten litt mer fleksible med hvilke klær som tillates. Informanten hadde dermed klart å få inn klær i fengslet som normalt hadde blitt avvist. Han trakk frem en T-skjorte med hodeskaller som et eksempel. Det at informanten hadde funnet en legitim metode for å få inn forbudte klær i fengslet på, viser at han ikke var fratatt alt spillerom (Ugelvik, 2011: 20). Fordi informanten kjente til rutinene og reglene så godt, var det mulig for ham å utnytte dem. Denne kunnskapen kan påvirke informantens situasjon i fengslet på to måter: mentalt fordi han skaper identitet og frihet, og fysisk på grunn av klærne han kan bruke. Eksemplet viser hvordan informanten, som i utgangspunkt er imot klesreglene, klarer å imøtekomme reglementet samtidig som han tar seg friheter (Ugelvik, 2011: 14). Frihetene som informanten skaper, kan tolkes som en motstand og et svar på fengslets påvirkninger og kontroll over innsattes kropp, der et identitetsarbeid kommer i spennet mellom makt og frihet.
- e) Uttrykke tilhørighet de har utenfor murene: Innsatte kan bruke klær for å uttrykke tilhørighet de har utenfor fengslet, det være seg tilhørighet til seg selv (individnivå) eller tilhørighet til en spesifikk

gruppe eller et miljø (gruppenivå). Begge nivåene viser hvordan innsatte kan ta med seg noe som de identifiserer seg med, innenfor murene. Ved å uttrykke tilhørighet til noe utenfor murene viser innsatte at de har en identitet uavhengig av fengslet. På denne kan fengselsverdenen fremstå som mer midlertidig. Tilhørigheten til noe eller noen utenfor murene illustrerer hvordan det er mulig å bli et unikt individ med identitet i fengslet, og ikke bare en del av en stor fengselsgruppe. Et eksempel på å uttrykke identitet på gruppenivå har vi i Birger, som ønsker å bruke de mørke fargene til klubben sin i fengslet:

*Jeg bruker bare svart. (...) Det er klubbfargen, jeg må jo promotere noe.
(Birger)*

Fordi fengslet ikke tillater klærne, velger Birger å utelukkende bruke svarte klær for å symbolisere sin tilhørighet til klubben på utsiden. Birger sier at svarte klær gir ham en god selvfølelse fordi de markerer noe som betyr mye for ham, i tillegg til at de legitimt symboliserer en tilhørighet til en «ulovlig» klubb i fengslet. Identiteten til Birger i fengslet blir slikt skapt i samsvar med noe som eksisterer på utsiden av murene.

5.2. Klærnes betydning på ulike samfunnsarenaer

Som introdusert i teorikapitlet opererer studien med begreper om «backstage» og «frontstage». Alle innsatte i utvalget fortalte at de bruker finere klær når de får besøk i fengslet. Informantene oppga at det var viktig for dem å se bra ut foran venner og familie. Flere i utvalget sonet ved en spesiell avdeling i fengslet som tilbyr turer utenfor murene sammen med fengselsbetjentene. Alle som ble intervjuet ved denne avdelingen, sa at de kledde seg opp med finere klær når de var utenfor fengslet. De fleste sa at de brydde seg mer om hvordan de kledde seg, utenfor enn innenfor fengslet. Klærne kan se ut til å tillegges ulik verdi avhengig av omgivelsene og «publikummet» som den innsatte har rundt seg (Goffman, 1992: 22–23). Ulike krav til klærne på utsiden og innsiden av institusjonen kan også være et resultat av fengslets begrensninger og strenge rutiner.

Selv om flere i utvalget sterkt motsatte seg fengselsbuksa, sa de at det var «okei» å bruke den inne i fengslet – til forskjell fra utenfor murene. En av informantene fortalte at han manglet passende klær til å bevege seg utenfor murene og derfor takket nei til utflukter med fengslet. Med utgangspunkt i dette utsagnet ser tilgangen til adekvat bekledning som turtøy og pentøy ut til å være viktig for et normaliseringsarbeid i fengslet. Klærne som fengslet tilbyr, var ikke «fine» nok til å brukes utenfor fengslet. Eksemplet viser at omgivelsene er viktig for hvilke klær som brukes i fengselskonteksten. I tilfeller der innsatte er på turer utenfor fengslet, kan det tolkes at backstage beveger seg over i frontstage (Goffman, 1992: 107). Fengselsbetjent Lena fortalte at innsatte ofte pynter seg med fine klær når de drar på turer utenfor murene. For dem som får dra på turer, kan det tolkes to verdener: fengslet som et lite lokalsamfunn med lite inntryksstyring og identitetsarbeid, og storsamfunnet med større muligheter for et identitetsarbeid (Goffman, 1992: 105).

6. Innsattes identitetsarbeid

Ved å ta utgangspunkt i det Goffman (1961: 54) kaller sekundære tilpassningsformer, blir det mulig å undersøke om klær kan være et verktøy for forhandling av identitet som et svar på fengslets påvirkninger og rutiner. Som et svar på studiens problemstillinger er det gjort en inndeling i tre idealtypiske kategorier av hvordan innsatte påvirkes og møter makten i fengslet. De tre kategoriene tar utgangspunkt i hvordan identitet befinner seg i spennet mellom makt og frihet.

Noen av faktorene som spesielt diskuteres, er innsattes deltakelse i maktforholdet. Avslutningsvis i drøftingsdelen trekkes det paralleller mellom funnene i forskningsstudien og storsamfunnet utenfor murene.

6.1. Identitet i spennet mellom makt og frihet

Maktutøvelsen i fengslet uttrykkes gjennom sosial kontroll og rutiner. I lys av innsattes opplevelser kan krenkelser tolkes som det tydeligste uttrykket for fengslets påvirkninger (Goffman, 1961: 23). Fordi institusjonen tilbyr innsatte klær som de ikke identifiserer seg med, og som ikke

kan brukes i alle aktivitetene som fengslet tilbyr, gjøres klærne til et symbol på innsattes manglende frihet og avhengighet til fengslet. De tre idealtypiske kategoriene er en hypotetisk inndeling av fengslets påvirkning av aktørene, innsattes reaksjoner og i hvilken grad de møter makten:

- a) *Motmakt*: avstand og motstand mot alt som fengselsinstitusjonen representerer og tilbyr, i et forsøk på å skape mer frihet. Handlinger som *kan* representere regelbrudd. Kategorien har flere likhetstrekk med Goffman (1967) sin beskrivelse av *opposisjon* som tilpasningsstrategi. Dersom motmakten går imot reglene og gjøres kjent for fengslet, vil det være vanskelig å oppnå friområder for å skape identitet. Motmaktkategorien forstår innsattes reaksjoner med avstand og motstand med utgangspunkt i makt som en reaksjon på makt (Mathiesen, 1982: 5). Innsattes motmakt kan være et resultat av to faktorer: 1) *egenskaper ved aktøren* som gjør at han eller hun nekter å la seg påvirke av institusjonen. Her befinner identiteten seg i spennet mellom makt og frihet, der aktøren bevisst deltar i maktreelasjonen for å skape en egen identitet uavhengig av institusjonen; 2) *egenskaper ved fengselssystemet* som fremprovoserer reaksjoner hos den innsatte, fordi det institusjonen tilbyr, ikke er i overensstemmelse med aktørens ønsker. Et av eksemplene fra utvalget som kan plasseres under kategorien *motmakt* var en innsatt som fortalte at han ikke likte kvoteregelen av antall plagg og derfor gjemte unna eller ga bort klær til andre i fengslet.
- b) *Avmakt*: internalisere fengslet som en del av selvet der identiteten krenkes. Kategorien kan minne om tilpasningsstrategiene *institusjonalisert* og *resignasjon* som Goffman (1967) beskriver. Kategorien *avmakt* tar utgangspunkt i at de innsattes identitet formes etter institusjonens idealer. Fordi innsatte som plasseres i denne kategorien, ikke motsetter seg maktforholdet, styrer makten store deler av livet til aktøren (Mathiesen, 1982: 64–65). Resultatet er mangel på frihet og mulighet til å forhandle identitet. Konsekvensen vil sannsynligvis bli at det sosiale selvet opphører med tiden. Her er ikke identitet i like stort spenn mellom makt og frihet, fordi aktøren ikke prøver å skape seg frihetsområder som gjør et identitetsarbeid

mulig. I denne kategorien er den institusjonaliserende effekten på innsattes identiteter størst, fordi aktørene forholder seg passivt til maktutøvelsen. Et eksempel på dette er Håvard ovenfor, som velger å bruke fengelsklær for å skape et tydelig skille mellom fengselsverdenen og verdenen utenfor. Han forholder seg passivt til maktutøvelsen og «tar avstand til seg selv». Det ser ut til at han får en form for institusjonell identitet.

- c) *Medmakt*: delta i maktforholdet og utnytte privilegiesystemet for å skape frihet og identitet. Begrepet medmakt viser til innsattes reaksjon på makt. Denne kategorien viser tydeligst hvordan identitet formes i spennet mellom makt og frihet. Den ligner på Goffman (1967) sin beskrivelse av tilpasningsstrategien *kolonisering*, som innebærer at innsatte gjør strategiske tilpasninger i tråd med reglene. Aktører som har medmakt, «spiller på lag» med institusjonen og omgivelsene for å få fordeler av det. Et eksempel fra analysen er informanten som klarer å få inn «ulovlige klær» fordi han kjenner til fengslets regler og smutthull. Ved å balansere mellom avmakt og motmakt fremstår innsatte som kreative og kompetente aktører som tilpasser seg fengselssystemet (Ugelvik, 2011: 209). Selv om fengslet legger store føringer for de innsattes hverdag, gjør medmakt det mulig for de innsatte å skape seg handlingsrom gjennom legitime avstands- og motstandsformer. Innsatte i kategorien medmakt lar seg også påvirke av fengslet, men bare til en viss grad.

7. Konklusjon

Denne analysen har bruk et norsk høysikkerhetsfengsel kan brukes som ramme for å studere makt, frihet og identitet. Makt og frihet har blitt behandlet som forutsetninger for innsattes identitet, som er i en stadig utvikling mellom institusjonens påvirkninger og innsattes frihetspraksiser. Studien viser at de føringene som fengslet legger på de innsatte mentalt og fysisk – som regler, rutiner og klespraksiser –, kan påvirke de innsattes identiteter på ulike måter. Blant annet blir de innsatte plassert i roller og situasjoner de ikke identifiserer seg med, og opplever en form for avmakt. Ut fra de innsattes reaksjoner på makten ser det likevel ikke

ut til at fengslet har total makt over dem. Klær er et fysisk identitetsuttrykk som kan bidra til å symbolisere normalitet eller at de innsatte tar avstand til fengslet og til «seg selv». Klær kan også symbolisere motstand og uttrykke identitet. For å svare på hvordan innsatte kan bruke klær for å skape frihet og identitet i fengslet, må en først og fremst se på *hvor mye* de lar seg påvirke av institusjonen, og hvordan de reagerer på makten. Informantene i utvalget var bevisst på hvilke klær de brukte, og tildelte klærne ulik betydning avhengig av omgivelsene. Gjennom inntrykksstyring kan innsatte bruke klær for å gjøre seg til noe annet enn en innsatt, og forhandle egen posisjon og identitet gjennom motmakt eller medmakt (Goffman, 1992: 15; Ugelvik, 2011: 20). Ved å kjenne til fengslets regler blir det mulig å ta seg friheter uten nødvendigvis å bryte reglementet. Gjennom inntrykksstyring og klær som innsatte identifiserer seg med, utøver de frihet og blir dermed frie på et livsområde som fengslet utøver stor kontroll over (Ugelvik, 2011: 14).

Fengslet kan forstås som en speiling av storsamfunnet. Fordi klær er et sosialt gode som innsatte har ulik tilgang på, vil enkelte grupper ha større sannsynlighet for å måtte bruke fengselsklærne. Et av eksemplene som ble trukket frem av informantene, er at etniske minoriteter oftere kler seg med fengselsklær enn sine etnisk norske medfanger. Dersom det kan settes et synlig skille mellom nordmenn og etniske minoriteter, kan det stilles spørsmål ved fengslet legitime maktutøvelse med hensyn til sosiale ulikheter i fengslet. De som ikke har mulighet til å ha private klær, risikerer å bli identifisert med roller som de ikke kjenner seg igjen i, og dermed føle avmakt. At alle kan bruke egne klær, kan med det påstås å være et tilslørt budskap av fengslet fordi det finnes underliggende mekanismer som gjør at innsatte har ulike forutsetninger for å uttrykke identitet gjennom klær.

I dette kapittelet har jeg analysert problemstillingene hvordan fengslet påvirker innsattes identitet, og hvordan innsatte bruker klær for å skape identitet i fengsel. Jeg vil argumentere for at fengslets føringer påvirker innsattes identiteter, men kun til en viss grad. Flere innsatte møter makten som fengslet utøver, på en bevisst måte, og dem det gjelder, får sin identitet påvirket i begrenset grad. De som deltar i maktforholdet, ser ut til å avgjøre hvor mye de *lar seg* påvirke, og er med på å forme sin egen

hverdag. Samtidig ser også sosiale og økonomiske ressurser ut til å være avgjørende for å ha private klær i fengslet. Kanskje kan avhengigheten til fengslets effekter forsterke at identiteten påvirkes for enkelte grupper. Med det kan det konkluderes med at det ikke bare er egenskaper og reaksjoner hos de innsatte som avgjør hvordan de forholder seg til sin egen identitet i fengslet, men også ressursene til menneskene bak klærne.

Sluttnoter

1. Av anonymitetshensyn er informantene gitt fiktive navn.

Referanser

- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (1961). *Asylums: essays on the social situations of mental patients and other inmates*. New York: Anchor Books.
- Goffman, E. (1967). *Anstalt og menneske: Den totale institusjon sosialt set*. København: Jørgen Paludans forlag.
- Goffman, E. (1992). *Vårt rollespill til daglig. En studie av hverdagslivets dramatik*. Oslo: Pax Forlag AS.
- Kriminalomsorgen (ingen dato, a). Straff i fengsel. Hentet 24.02.2017 fra: <http://www.kriminalomsorgen.no/straff-i-fengsel.237611.no.html>
- Kriminalomsorgen (ingen dato, b). Personlige eiendeler. Hentet 03.03.2017 fra: <http://www.kriminalomsorgen.no/personlige-eiendeler.237856.no.html>
- Mathiesen, T. (1982). *Makt og motmakt*. Oslo: Pax Forlag AS.
- Moran, D. (2015). *Carceral geography: Spaces and Practices of Incarceration*. Surrey: Ashgate.
- Ugelvik, T. (2011). *Fangenes friheter. Makt og motstand i et norsk fengsel*. Oslo: Universitetsforlaget.

KAPITTEL 3

Fengsel og frihet: gjengangeres soningserfaringer

Nina Bergset Jacobsen

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: This chapter examines the experiences of serial offenders in Norwegian prisons with varying levels of security. The analyses are based on in-depth interviews with current and former inmates who have backgrounds that include high-security prisons, low-security prisons and parole. We analyse how serial offenders experience different prison regimes. The analysis is organised in two parts: prison life within the total institution, and surveillance. The theoretical backdrops are Erving Goffman's texts on institutionalization and Michel Foucault's text on the modern prison and the «prison-like» society. We find that there are fluid boundaries between prison institutions and society outside. The total institution extends beyond the walls of the prison, from high security via low security to living outside prison. Inmates become institutionalized and internalize the patterns of the total institution. The prison institution influences former inmates in their free lives after prison.

Keywords: serial offenders, power, punishment, total institutions

Sammendrag: Kapitlet diskuterer gjengangeres opplevelser av straffegjennomføringen i norske straffeinstitusjoner med forskjellig sikkerhetsnivå. Analysene bygger på dybdeintervjuer med nåværende og tidligere innsatte som har erfaringer fra høysikkerhetsfengsel og lavsikkerhetsfengsel, og som er under prøveløslatelse. Jeg analyserer hvordan de forskjellige regimene fremstår for de innsatte, ved å undersøke følgende problemstilling: Hvordan opplever gjengangerne straffegjennomføring i de forskjellige fengselsregimene? Analysen har to deler: de innsattes hverdag i den totale institusjonen, og overvåking. Det teoretiske bakteppet for analysene er Erving Goffmans tekster om institusjonalisering og Michel Foucaults tekster om det moderne fengslet og det «fengselsaktige». Mine funn viser hvordan det eksisterer en flytende grense mellom fengselsinstitusjonene og storsamfunnet. Den totale institusjonen strekker seg utenfor fengslets murer, fra høysikkerhet via lavsikkerhet og til tiden etter soning. De innsatte blir institusjonaliserte, og den totale institusjonens trekk internaliseres i aktøren. Fengselsinstitusjonen preger derfor fortsatt aktørene etter endt soning.

Nøkkelord: gjengangere, makt, straffegjennomføring, totale institusjoner

Sitering av denne artikkelen: Jacobsen, N.B. (2018). Fengsel og frihet: Gjengangeres soningserfaringer. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 3, s. 57–75). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch3>
Lisens: CC BY-NC 4.0

1. Innledning

Jeg tror noen ganger at jeg fortsatt blir sett overalt, jeg skulle ta meg en sigg hjemme et par dager etter jeg hadde kommet ut. Og da ble jeg sånn, shit har jeg lov til å røyke inne, for hvis de ser meg så får det konsekvenser. Men så kom jeg på at ingen kunne se at jeg gjorde det. Men det tar litt tid å venne seg til det. (Mads¹, friomsorg)

Mads er en av gjengangerne i det norske rettssystemet. Han har vært inn og ut av fengsel og tilbrakt store deler av livet bak murene. Han forteller om en hverdag preget av overvåkning, betjenter og mangel på frihet – en hverdag i den norske straffegjennomføringen. I dette kapitlet gir jeg et innblikk i Mads' og de andre gjengangernes opplevelser i den norske straffegjennomføringen. Det teoretiske bakteppet er fengsels- og avvikkssosiologi som belyser hvordan makt og disiplin utøves i fengslet, og hvilke effekter makten og disiplinen også har for de innsatte etter at de har sonet ferdig og er ute i storsamfunnet. Spesielt bruker jeg Erving Goffmans (1991 [1967]) teori om totale institusjoner og Michel Foucaults arbeider om fengslet (1999), særlig hans overvåkningsbegrep.

Min problemstilling er som følger: *Hvordan oppleves straffegjennomføring av gjengangere i fengslene?*

Informantene består av gjengangere fra høysikkerhet, lavsikkerhet og friomsorg som er rekruttert fra fengslene og friomsorgen i Trondheim. Jeg bruker komparativ analyse for å identifisere kontraster og likheter på tvers av de forskjellige fengselsinstitusjonene og opplevelsene i friomsorgen. Informantene består av tre innsatte fra høysikkerhetsfengsel (Trondheim fengsel, Tunga), fire innsatte fra lavsikkerhet (Leira fengsel) og to tidligere innsatte tilknyttet friomsorgen. Alle informantene har erfaring fra de tre straffekontekstene, og samtlige er gjengangere.

2. Fengslet som total institusjon

Fengslet er en total institusjon der alle livsområder utfolder seg innenfor én og samme institusjon (Goffman, 1991). Det gjelder både høy- og lavsikkerhetsfengslene, selv om hverdagslivets fysiske avgrensning er tydeligst med høysikkerhetsfengslets murer. Friomsorgen er en organisert

tilsynsordning som følger opp tidligere innsatte etter prøveløslatelse, men – som jeg skal vise – trekk fra de totale institusjonene er synlige også på utsiden for de prøveløslatte som er tilknyttet friomsorgen. Jeg knytter dette mot Foucaults (1999) begrep om *det fengselsaktige*: Makten i fengslet speiler makten ute i samfunnet. Å kombinere Goffmans og Foucaults teorier er utfordrende. Goffman har et aktørperspektiv, mens Foucault heller ser på systemet. Jeg mener imidlertid at det kan være fruktbart å knytte teoriene sammen, for slik å gi et mer helhetlig bilde av straffegjennomføringen.

2.1. Erving Goffman og totale institusjoner

Fengsel er en total institusjon som er skapt for å beskytte det omkringliggende samfunnet (Goffman, 1991). Goffman hevder at fengselsinstitusjonens hovedanliggende ikke er de innsatte, men samfunnsvern. Fengslet skal fungere som en rehabiliterende institusjon for kriminelle for å unngå videre kriminalitet etter innsattes løslatelse. Målet er langsiktig beskyttelse av det omkringliggende samfunnet (Hjellnes, 2006).

Det som kjennetegner en total institusjon, er blant annet at i) hverdagen er rutinebasert, ii) det er en tydelig avstand mellom de som arbeider på institusjonen, og de som bor der, og iii) arbeid, aktiviteter og rutiner har en annen betydning innad i institusjonen enn utenfor (Goffman, 1991). Goffman retter seg mot en overordnet forståelse av fengsel, der målet er å kritisere fengslet som institusjon, samt belyse hvordan en total institusjon påvirker menneskers kreativitet, meningssøking og strategier. Institusjonen representerer grensene for de innsattes verden. Dens totale karakter symboliseres gjennom avgrensningen til utsiden, og grensene til utsiden markeres gjennom lukkede dører, høye vegger, piggråd eller fysiske murer (Goffman, 1991).

De innsattes tilgang til det omkringliggende samfunnet er svært begrenset i et høysikkerhetsfengsel. Her er det høye betongmurer, låste dører, overvåkningskameraer og betjenter som skal sikre at de innsatte blir værende innenfor murene. Murene hindrer dem i å fysisk delta i stor-samfunnet, selv om de får et innblikk i samfunnets utvikling gjennom tv og aviser. I et lavsikkerhetsfengsel er tilgangen fortsatt begrenset, men de

fysiske grensene er ikke preget av fysiske murer og piggetråd. På lavsikkerhet har de innsatte mulighet til permisjoner, hyppigere besøk fra familie og venner og frigang til jobb. De innsatte på lavsikkerhet har færre betjenter som vokter over dem. De soner dessuten i et fellesskap hvor alle – både innsatte og betjenter – bidrar til hverdagslivets praktiske gjøremål. Likevel er det hindringer og begrensninger som avgrenser de innsattes fysiske rom og deres muligheter for frihet. I friomsorgen er begrensningene enda færre. De tidligere innsatte oppholder seg utenfor fengselsinstitusjonen og bor i ordinære hus. De har gjerne arbeid, og de kan fritt bevege seg omkring i samfunnet. Det er fortsatt noen innskrenkninger i friheten. Blant annet kan de avkrevs narkotikatester eller ha oppmøteplikt.

Goffmans beskrivelse av den totale institusjonen synes umiddelbart mest relevant for å beskrive høysikkerhetsfengslet. Her er de fysiske murene tydelige, og de innsattes hverdagsliv er strengest organisert. Som jeg skal hevde i dette kapitlet, er det likevel tydelige likheter mellom høysikkerhet, lavsikkerhet og friomsorg. Gjennom soningsforløpet – fra høy- til lavsikkerhetsfengslet og deretter til friomsorgen – erstatter gjengangerne de fysiske murene med det de selv omtaler som egne «indre murer». Det er subjektive, mentale hindringer som gjør at den totale institusjonens karakter strekker seg utover de fysiske fengselsmurene. Gjengangere tar med seg sine soningsopplevelser fra fengslene ut i friheten, og gjenskaper på denne måten noen av den totale institusjonens begrensninger.

2.2. Michel Foucault om «det fengselsaktige»

For å utforske likheter, forskjeller og sammenhenger mellom gjengangerens opplevelser i høy- og lavsikkerhetsfengslene og friomsorgen skal jeg bruke Michel Foucaults begrep om «det fengselsaktige» – hvordan fengslets makt og disiplin strekker seg utover den totale institusjonen. Jeg skal også bruke hans diskusjoner av «panoptikon» for å belyse ulike former for overvåkning i den moderne fengselsinstitusjonen.

Ifølge Foucault finnes ikke makten bare i fengslet, den er allestedsnærværende (Foucault, 1999). Han viser at maktteknikkene som benyttes i fengslet, også brukes i resten av samfunnet. Han kaller dette for «det

fengselsaktige». Foucault beskriver disiplin som en maktform med et sett av teknikker som søker å gjøre individene føyelige. Disiplinen skal gjøre massene til lydige og effektive aktører. Alle tvinges inn i et system av disiplin. Fengselsinstitusjonen henger tett sammen med alle andre maktmidler og strategier som landets styremakter anvender. Straff avspeiler måten maktforhold organiseres og begrunnes innenfor et samfunn. Det er derfor utfordrende å endre fengselsinstitusjonen.

For at disiplinen skal fungere, er den avhengig av å synes. Foucault forklarer at dette gjøres gjennom et nettverk av synlighetslinjer. Gjennom arkitektur opprettholdes disiplinen og garanterer dens synlighet. Synligheten gjør det lettere å oppdage avvik fra samfunnets normer og straffe dem som avviker (Foucault, 1999: 161–162). Foucault trekker frem det panoptiske fengslet som et eksempel. Her blir hver enkelt celle overvåket fra et tårn i midten av fengslet. Betjentene kan se alle innsatte, alltid (Foucault, 1999: 174–175). Denne arkitektoniske strukturen sikrer at de innsatte til enhver tid er overvåket, uten at de selv vet når de blir sett. Strukturen skaper selvdisiplinering. De innsatte vet aldri om de faktisk overvåkes, men oppfører seg som om de blir det. Diskusjoner av panoptikon – om enn i andre utforminger – er et interessant verktøy for å belyse innsattes oppfattelse av overvåkning og straff.

Disiplineringsmakten finner vi også i andre institusjoner. I straffegjennomføringen blir den imidlertid rendyrket og fremstår svært tydelig. Den disiplinerende makten er heller ikke utelukkende negativ. Foucault skiller mellom repressiv og produktiv makt. Den første begrenser individets handlingsmuligheter, mens den produktive makten er muliggjørende og skapende (Foucault, 1999). Jeg vil i dette kapitlet vise til hvordan maktutøvelsen ikke bare fratår individene deres frihet, men også hvordan den muliggjør deres deltakelse i storsamfunnet.

3. Intervjuer med gjengangere

Jeg har intervjuet nåværende og tidligere innsatte om deres erfaringer knyttet til opplevelsen av straffegjennomføringen i et høysikkerhetsfengsel (Trondheim fengsel, Tunga), et lavsikkerhetsfengsel (Leira) og i friomsorgen under prøveløslatelse. Informantene ble rekruttert gjennom

Kriminalomsorgen region nord ut fra tre kriterier for strategisk utvalg (Thagaard, 2003: 53). For det første skulle informantene være norsktalende for å unngå bruk av tolk og/eller språklige misforståelser. Derne st skulle de ha sonet lenger enn seks måneder for å sikre at informantene hadde et godt erfaringsgrunnlag fra fengslet. Endelig valgte jeg av praktiske hensyn å intervju e menn.

Utvalget bestod av ni mannlige informanter. Alle sonet eller hadde sonet lange dommer, og var dessuten gjengangere i fengselssystemet. Gjengangere defineres som en domfelt som soner eller har sonet tre eller flere ganger, med unntak om den domfelte er dømt for mange forhold i samme dom. De hadde derfor erfaringer med straffegjennomføring fra alle tre formene for straffegjennomføring som diskuteres i dette kapitlet, – høy- og lavsikkerhetsfengsler og friomsorg. Årsaken til at utvalget bestod av gjengangere, var nettopp deres erfaringsgrunnlag fra de ulike straffekontekstene. På intervjud tidspunktet sonet tre informanter i høysikkerhetsfengsel og fire i lavsikkerhetsfengsel. To informanter var på prøveløslatelse under oppsyn av friomsorgen.

Analysen er organisert ut fra en sammenligning av informantenes erfaringer fra høy- og lavsikkerhetsfengslene og friomsorgen. For å belyse problemstillingen gjorde jeg en temasentrert analyse (Thagaard, 2003: 153). Kodene jeg brukte i analysen, er utarbeidet med utgangspunkt i datamaterialet og inspirert av en induktiv fremgangsmåte (Tjora, 2013: 175). To hovedkoder med underkoder ble identifisert. Den første hovedkoden er «De innsattes hverdag i den totale institusjonen» og diskuterer aktørenes opplevelser. Her er underkodene «rutiner», «betjentenes sanksjonering», «frihetsberøvelse» og «tiden etter de fysiske murene». Den andre hovedkoden er «overvåkning» og er basert på hvordan overvåkning oppleves av informantene.

4. De innsattes hverdag i den totale institusjonen

Hvordan oppleves straffegjennomføringen i det norske rettssystemet? I analysens første del diskuterer jeg dette spørsmålet med utgangspunkt i de nåværende innsattes opplevelser av fengselshverdagen, og med et

spesielt blikk på hvordan rutiner, frihetsberøvelse og sanksjonering preger dem. Deretter ser jeg på hvordan de innsatte opplever overgangen til friomsorgens regime, til et liv i storsamfunnet utenfor fengslet, og hvordan deres hverdag fortsatt påvirkes av stadig usikkerhet.

4.1. Rutiner og tidsplanlegging

Kriminalomsorgen beskriver rutiner og planer som organisatorisk sikkerhet (Kriminalomsorgens sentrale forvaltning, 2006). Organisatorisk sikkerhet innebærer organisering av arbeidet, ansvar og myndighet. Et eksempel på dette kan være planer for hvordan betjentene skal håndtere ulike situasjoner hos de innsatte (St.meld. nr. 37 (2007–2008)). Hverdagen innenfor murene i et høysikkerhetsfengsel preges derfor av faste rutiner og streng tidspraksis. Dagene er satt innenfor tydelige rammer, og de innsatte har liten eller ingen påvirkning på de fastsatte rutinene. De innsatte opplever dette som en hindring. Hver dag er forutsigbar, og de innsatte har få muligheter til å endre dagens gang.

Goffman viser også hvordan institusjonslivet er grunnleggende preget av manglende forutsigbarhet. Spesielt viktig er det at de innsatte mangler kjennskap – og i enda større grad, medbestemmelse – over sin egen fremtid. Goffman skriver at «[c]haracteristically, the inmate is excluded from knowledge of the decisions taken regarded his fate» (1991: 19), og dette oppleves svært negativt. Å kunne planlegge og kjenne sin fremtid er et gode som de innsatte fratras i fengslet. Gode eksempler er kompliserte søknadsprosesser og mangel på kontinuitet i saksbehandlingen.

Uvissheten rundt egen fremtid var et gjennomgående trekk hos alle de tre gruppene som ble intervjuet. På høy- og lavsikkerhet er livet på utsiden ukjent og fremmed, og de færreste hadde kontroll over hva som ville skje når de ble løslatt. De prøveløslatte var midt oppi prosessen med å finne ut av hvordan de kunne ta kontrollen tilbake i eget liv og få (tilbake) en forutsigbar hverdag. Flere av de tidligere innsatte var under rusbehandling og hadde derfor ikke jobb. De var usikre på hva de skulle gjøre. Dette skapte uro hos dem. Som Mads reflekterte: «Jeg vet ikke helt hva jeg skal gjøre. Hva kan jeg brukes til og er det noen som vil ansette meg liksom ...» (Mads, friomsorg).

4.2. Betjentenes sanksjonering

Betjentene er viktige både i utøvelsen av kontroll og for sikkerhetsopp-gaver i fengslet, og de oppleves som en hindring for de innsatte. Deres tilstedeværelse og muligheter til å straffe uønsket atferd kan få fysiske konsekvenser for de innsatte. Betjentenes sanksjonsmakt er hjemlet i lover og regelverk, men de innsatte kan likevel oppleve det som at betjentene utviser et betydelig selvstendig skjønn i utøvelsen av sanksjoner. De innsatte opplever videre at maktmidlene som er til rådighet og tas i bruk på høy- og lavsikkerhet, er svært varierende. På høysikkerhet risikerer en blant annet å bli flyttet til en annen avdeling, eller også få et opphold på glattcelle eller isolasjonscelle hvis en er «vanskelig» og opptrer truende mot betjentene.

Du havner i kjelleren, på isolat på glattcella. Det er nå rett som det er at noen blir båret ned dit, de bærer dem i hver sin fot og arm over plassen og ned i kjelleren. Forskjellen mellom der nede og her, er forskjellen mellom himmel og helvete. Det er et høl. Det hender betjentene fleiper med det, «hvis du ikke er snill nå» liksom. (Eirik, høysikkerhet)

Frykten for å havne på glattcellen var sterk hos flere av informantene som sonet i høysikkerhetsfengslet. Bortsett fra å havne på isolat var dette den verste sanksjoneringen de kunne bli utsatt for. På isolat blir de innsatte fratatt all kontroll og autonomi. Systemets kontroll blir svært tydelig, og frykten for straff fører til at den innsatte disiplinere seg selv, basert på frykt for straff.

I lavsikkerhetsfengslet blir ikke de innsatte flyttet til en annen avdeling eller på isolat, men risikerer å bli flyttet tilbake til høysikkerhetsfengslet. Lavsikkerhet er en mildere form for kontroll, og er derfor ofte referert til som åpen soning. Her er den fysiske kontrollen bygget ned. I stedet er andre former for kontroll utviklet. Kontrollmekanismen ved lavsikkerhetsfengslene viser seg gjennom et nettverk av regelverk om straff og belønninger knyttet til de innsattes oppførsel og progresjon i soningen. Ofte tar dette form som kontrakter, der de innsatte samtykker til forskjellige regler i bytte mot forskjellige goder (Fridhov, 2006: 115–116). Brytes kontraktens regler, forsvinner også godene.

Martin har tilbrakt mye tid i både høysikkerhetsfengsel og lavsikkerhetsfengsel. Han beskriver hvordan han opplever forskjellene og likhetene mellom de to ulike fengselsinstitusjonene:

Det er stor forskjell fra lukka og hit, du slipper de låste dørene her. Men muren er her, du kan bare ikke se den. Betjentene tar tak hvis noen ikke oppfører seg, det gjør de. Nå har de begynt med noe nytt da, kommer du tilbake fra permisjon kan du bli bedt om å kle av deg. Det synes jeg ikke noe om. Det er nedverdiggende. De strammer stadig inn, og du vet aldri hvor lenge det kommer til å vare. (Martin, lavsikkerhet)

Martin på lavsikkerhet beskriver hvordan inntrykket av de fysiske murene har minsket. Men selv om de fysiske stengslene fra høysikkerhetsfengslet ikke preger lavsikkerhetsfengslet i like stor grad, er opplevelsen av de fysiske murene fortsatt til stede. De innsatte utsettes fortsatt for kontroller og mangel på kontinuitet. Den fysiske kontrollen minker, men den totale institusjonens preg er høyst tilstedeværende.

Gjengangeren er bevisst betjentenes muligheter for å sanksjonere både på høysikkerhet og på lavsikkerhet. De vet hvilke konsekvenser det kan ha å bryte betjentenes og fengslets regler og reglementer. Her er likheten mellom høy- og lavsikkerhetsfengslet tydelig. Betjentenes kontroll og disiplin representerer hindringer i fengslets hverdagsliv. Vissheten om mulige sanksjoner er i seg selv nok: De innsatte vet hva som blir konsekvensene hvis de opptrer i strid med fengslets reglement, og dette sikrer at den innsatte disiplinerer seg selv for å unngå de uønskede konsekvensene.

4.3. Frihetsberøvelsen

Norske soningsforhold blir gjerne omtalt som mer humane enn soningsforholdene i andre land (Pratt, 2008). Dette kommer også ofte til uttrykk i mediene, som gjerne viser et glorifisert bilde av de fysiske omgivelsene til innsatte i høysikkerhetsfengsel (Bore, 2012; NRK, 2010). Det blir fremstilt som at de materielle omgivelsene bidrar til å bedre de innsattes hverdag, slik at straffen blir «for mild». Hvor mye straffen faktisk smerter, er det imidlertid bare de innsatte som kan uttale seg om (Schanning, 2009: 14), og her er det stor variasjon i hva mine informanter trekker frem fra sine

soningsopplevelser. Enkelte aspekter ved soningen er likevel så dominerende at de nødvendigvis preger og påvirker alle innsatte. Mine funn viser blant annet hvordan de innsatte i høysikkerhetsfengslet i større grad fokuserer på frihetsberøvelsen og dens konsekvenser, mer eller mindre uavhengig av de fysiske forholdene. Olav beskriver tiden da han satt på lukket avdeling («isolasjon»), der de innsatte må være på cellen 23 timer i døgnet.

Jeg satt en gang syv måneder på 23 timer i døgnet i isolasjon. Alt ble gjort på cella. Da var det bare når jeg skulle på do eller lufting en time om dagen. Jeg ble nesten redd folk når jeg kom ut derfra. Det gjorde noe med meg, det er det ikke tvil om. Etterpå når jeg kom ut så var jeg nesten ikke ute lenger, jeg satt bare inne hele tiden, taklet ikke noe sosialt. (Olav, høysikkerhet)

Olavs fortelling viser den tydelige forskjellen mellom cellene på de ulike avdelingene. På isolasjonscellen er en stengt ut fra både storsamfunnet og den sosiale kontakten med de andre innsatte i fengslet. Isolat er som et fengsel i fengslet. Mangelen på sosial kontakt under oppholdet på isolasjonscellen gjør det verre å tilpasse seg et sosialt liv når man kommer tilbake til avdelinger med fellesskap med andre innsatte.

På lavsikkerhet er forholdene annerledes. De innsatte har ikke fysiske murer rundt seg. Flere beskriver dem likevel som høyst tilstedeværende:

Jeg tenker på at jeg er i fengsel. Du er liksom inne på akkurat samme måte som på lukka, det er en mur der, men du må på en måte bygge den selv. Det er ikke så mye som skal til før du havner tilbake på lukka. Hva som helst kan utløse det nesten, derfor sier jeg at vi bygger murene selv, vi må på en måte hindre oss selv. Den største forskjellen er at du kan gjøre nesten hva du vil, men du har fortsatt ikke friheten. (Joakim, lavsikkerhet)

Joakim forteller at han ikke opplever at kontrollen fra høysikkerhetsfengslet har sluppet tak i ham. I stedet for den faktiske kontrollen bygger han sine egne murer for å hindre at han blir forflyttet tilbake. Han forteller om seg selv når han henviser til murene – han viser med dette at han tar ansvar for å disiplinere seg selv. I lavsikkerhetsfengslet har de innsatte et større handlingsrom enn i høysikkerhetsfengslet, men dette er likevel ikke en frihet de klarer å benytte seg av.

I Goffmans analyser er de fysiske murene sentrale for at den totale institusjonen skal fungere. Institusjonens innsatte skal bli «... cut off from the wider society for an appreciable period of time» (Goffman, 1991: 11). Jeg vil imidlertid argumentere for at lavsikkerhetsfengslet – tross fraværet av fysiske murer – fortsatt deler den totale institusjonens særtrekk. *Opplevelsene* av de fysiske murene er til stede, selv om de egentlig ikke er der. På samme måte som rutinene og frykten for betjentenes sanksjoner har blitt det, er de fysiske murene blitt internalisert i de innsatte. Selvdisciplineringsmekanismer fungerer uten fengslets fysiske murer. De fysiske murene er gjort om til subjektive og abstrakte murer – men er fortsatt virkelige for de innsatte.

4.4. Tiden etter de fysiske murene

Så langt har jeg sett på aspekter ved straffegjennomføring som er spesielt aktuelt for høy- og lavsikkerhetsfengslene. I dette underkapitlet analyserer jeg fortellingene til informantene som er under friomsorgens kontroll. Jon har siden løslatelsen fra fengslet hatt to obligatoriske møtedager i måneden hos friomsorgen. Møtene hos friomsorgen er ment for at han skal holde seg unna kriminell aktivitet. Det er et tiltak som han selv setter stor pris på:

Frihet er vanskelig, jeg synes det er bra at jeg må møte opp her. Jeg stoler ikke på meg selv i frihet, hvem vet hva jeg finner på når rammene er borte. (Jon, friomsorg)

Mads hadde ikke en tilsvarende overgangsfase med fast oppmøteplikt etter sin løslatelse. Han beskriver tiden etter soning som utfordrende:

Det var nesten så jeg fortsatte å sone hjemme. Hadde problemer med å dra på butikken for der var det så mye folk. Det positive var vel at jeg ikke var ute og gjorde noe galt som sendte meg rett tilbake. Men jeg hadde en venninne som tok tak, hvis det ikke hadde vært for henne hadde jeg sikkert fortsatt sittet hjemme og aldri gått ut. Det er ikke et liv som er verdt å leve. (Mads, friomsorg)

De tidligere innsattes opplevelse er at tiden etter løslatelsen er som en forlenget soning. Selv om de ikke lenger soner i formell forstand, føler de seg ikke fri. De fysiske murene er blitt internalisert, og opplevelsen av dem

er fortsatt sterk. Murene forfølger den innsatte ut i frihet, følelsen av dem slipper ikke tak. De fysiske murene er blitt abstrakte.

Sammenlignet med erfaringene fra høy- og lavsikkerhetsfengslene, er ikke opplevelsen av de fysiske murene likevel like sterk. Det er ikke dekning for å hevde at de prøveløslatte fortsatt befinner seg i totale institusjoner, som beskrevet av Goffman (1991). Likevel følger den totale institusjonens karakterer – og dens ringvirkninger for individet – med de innsatte ut i storsamfunnet. Det kan også sees i sammenheng med Foucaults (1999) begrep om «det fengselsaktige». Fengslets disiplin er ikke alene til stede i fengslet, men også i samfunnet for øvrig. Det er ikke nødvendigvis bare reelle hindringer – som problemer med å skaffe seg bolig og arbeid – de tidligere innsatte opplever ute i storsamfunnet. De tar også med seg indre, personlige barrierer med seg ut fra fengslet. De tar med seg sine selvskapte mentale murer, som innskrenker deres handlingsrom.

Alle informantene er gjengangere og har lang erfaring med det norske straffesystemet. Deres fortellinger antyder at langvarige og gjentatte sonings erfaringer og institusjonalisering, ikke minst mangelen på selvbestemmelse innenfor murene, gjør det krevende for dem å omstille seg til friheten utenfor murene.

4.5. Overvåkning

I høysikkerhetsfengslet er overvåkning av innsatte sentralt for å skape og opprettholde orden. I tillegg til betjentenes fysiske overvåkning, preges høysikkerhetsfengslet av overvåkning gjennom teknologiske virkemidler. Jeg skal omtale dette som «digitale panoptikon».

De innsatte er bevisst på det digitale panoptikonets nærvær i fengslet, og de forholder seg til det aktivt. Til dels greier de også å begrense dets virksomhet. Flere av informantene fortalte at de følte de hadde full kontroll over det digitale panoptikonets tilstedeværelse. Den digitale muren som panoptikonet representerer, er til stede, men de innsatte lykkes med å begrense overvåkingen. Spesielt utfordrer de den digitale murens effekter gjennom å skaffe seg en oversikt over kameraenes «blindsoner».

Vi vet jo at de er der hele tiden, men det tok ikke lang tid før jeg vendte meg til det. Jeg vet hvor kameraene er, jeg har full kontroll. (Eirik, høysikkerhet)

Overvåkningen som Eirik beskriver, handler om hvordan de innsattes fysiske handlinger overvåkes. Dette utgjør en vesentlig del av fengslets overvåkning. Det digitale panoptikonet må likevel tolkes i sammenheng med betjentenes overvåkning av de innsattes ytringer. Flere av informantene påpekte at de må veie sine ord nøye, også når betjentene ikke er fysisk til stede, for å unngå sanksjonering fra betjentene og fengselsssystemet. De innsatte opplever at de ikke kan si akkurat hva de mener, etter som utsagn kan brukes mot dem senere, både av andre innsatte eller av de ansatte. For eksempel kan en innsatt som fremstår truende, bli overflyttet til en annen avdeling, eller verste fall ned til glattcellen. Den verbale overvåkningen fører til at de innsatte ikke kan uttrykke seg fritt. Dette kan betraktes som en begrensning av de innsattes verbale frihet, som igjen kan fremstå som en måte å overvåke og kontrollere innsatte på.

Det digitale panoptikonet er også til stede i lavsikkerhetsfengslet, men i en annen form enn i høysikkerhetsfengslet. Kameraene er ikke lenger dominerende. Den digitale overvåkningen foregår i stedet på andre måter, blant annet gjennom overvåkning av innsattes telefonsamtaler og deres aktiviteter på internett (boligsøk, nettbank og lignende). Likevel er det først og fremst betjentenes fysiske tilstedeværelse som de innsatte i lavsikkerhetsfengslet knytter til overvåkning:

Jeg tror vi blir mer sett enn vi er klar over. De gjør tellinger og sånn men vi er nok ikke så klar over det. De vet jo hva vi driver med, det er bare dumt å tro at du slipper unna med noe bare fordi det ikke er kameraer her. (Joakim, lavsikkerhet)

Joakim forteller at de innsatte ikke er fullstendig bevisst betjentenes overvåkning, selv om de forstår at betjentene både gjør tellinger og observerer dem på arbeid og på fritiden. Jeg mener dette kan tolkes som en form for *skjult overvåkning*. Fengslet har i stor grad kontroll på hvor de innsatte er, og hva de gjør. Som tidligere nevnt er overvåkning av de innsatte et av fengslets sentrale verktøyer for å skape og opprettholde orden.

Fengselsystemet har også andre former for kunnskap om tidligere innsatte. Gjennom gjentatte soninger over tid, i både høy- og

lavsikkerhetsfengsler, har alle større hendelser som de innsatte tidligere har vært involvert i, blitt loggført. Gjengangerne opplever manglende kjennskap til og kontroll over informasjonen systemet har om dem. De føler de må motbevise informasjonen som gis i rapportene, ikke minst for å bevise at de har brutt med sine tidligere kriminelle handlingsmønstre. På denne måten opprettholder de innsatte disiplinen gjennom selvdisiplin. Dette kan sees som overvåkning gjennom rapporter, en *panoptisk papirmølle*. De innsatte kan ikke skjule rapportene fra fortiden, de følger med dem livet ut. «Mappa mi følger meg hele veien, de vet liksom alt før de hilser på meg uansett hvor jeg er» (Bjørn, lavsikkerhet). Systemet har alltid tilgang på informasjonen om den innsatte. Kunnskapen er i systemet, og, som Bjørn påpeker, systemet vet mye.

I friomsorgen er det møteplikten som tar over for fengslets direkte overvåkning gjennom betjenter og det digitale panoptikonet. Jon trekker imidlertid frem en annen komponent ved storsamfunnets disiplinering som han først er blitt bevisst etter løslatelsen:

De kaller det sånn «kjenning av politiet», jeg føler jeg blir stoppa uten grunn noen ganger. Når de ser meg på gata så vet de hvem jeg er og alt jeg har gjort, og da holder de selvfølgelig litt ekstra godt øye med meg. (Jon, friomsorg)

Politiet skal skape trygghet i samfunnet. De skal ha en synlig lokal tilstedeværelse, og politiet patruljerer derfor jevnlig gater og andre offentlige steder. For folk flest er dette uproblematisk. Tidligere innsatte opplever det derimot som aktiv overvåkning. De er bevisst på politiets kjennskap til dem som tidligere kriminelle og føler de blir spesielt observert av politipatruljene. Jon forteller at han opplever et stempel som «kjenning av politiet», og han er blitt oppsøkt av politiet, helt uten grunn. Han har en fornemmelse av at politiet holder ekstra godt øye med ham basert på kunnskap om hans kriminelle handlingsmønstre. For ham er det som om synlighetslinjene fra fengslet fortsatt virker, selv om de ikke har den samme fysiske tilstedeværelsen. Flere av informantene beskrev på samme måte hvordan de fortsatt følte seg overvåket etter løslatelse, og hvordan de brukte lang tid på å venne seg til at de var alene og utenfor systemets synsfelt. Igjen er resultatet at disiplinen er internalisert hos de tidligere innsatte. De opplever at de utøver disiplin og selvkontroll på lignende

måter som da de var institusjonalisert i fengslet. Overvåkningen kontroll strekker seg dermed utover fengslets murer og fortsetter å påvirke de innsatte etter at de er løslatt. Overvåkningen konsekvenser har utviklet seg til de innsattes «innbilte panoptikon». Systemet fortsetter å disiplinere de tidligere innsatte gjennom deres selvdisiplin.

4.6. Panoptikons utvikling - en oppsummerende diskusjon

Hva kan gjengangeres erfaringer si oss om overvåkningen og dens konsekvenser? Panoptikon utvikler seg fra høy- til lavsikkerhetsfengslet og videre til friomsorgen. Jeg vil argumentere for at overvåkningen av de innsatte, både i fengslene og utenfor, har vesentlige likhetstrekk med det panoptiske fengslet som Foucault skildrer (Foucault, 1999). Det arkitektoniske er annerledes i samtidens fengselsinstitusjoner, likheten er at de innsatte er under konstant overvåkning. Den systematiske overvåkningen i høysikkerhetsfengslet skjer gjennom betjentenes direkte observasjon av de innsatte og gjennom det digitale panoptikonet. Aktøren blir slik et objekt for sanksjon og korreksjon. Avvikene blir eksponert for bevoktning og målinger (Foucault, 1999). Ved å sanksjonere de innsatte som går utenfor systemets ønskede handlingsmønster, gjør høysikkerhetsfengslet aktøren – den innsatte – til et kontrollert individ som retter seg etter fastsatte normer og verdier. Kameraene er direkte observerbare, men kontrollrommet har ikke de innsatte innsyn i. Det digitale panoptikonet fungerer dermed parallelt med panoptikonet som Foucault (1999) beskriver. En særs viktig komponent i overvåkningen disiplin er selvdisiplinen den medfører. Kameraene garanterer disiplinens synlighet ved at de innsatte er bevisst på deres tilstedeværelse. For å unngå mulige sanksjoner må de derfor kontrollere sine handlinger og følge systemets regler i tilfelle de er i synsfeltet. Uvissheten om synsfeltet skaper selvdisiplin.

I lavsikkerhetsfengslet er kameraene og kontrollrommet ikke til stede på samme måte. De innsatte er ikke innenfor synlighetslinjenes rekkevidde til enhver tid. Likevel er andre former for overvåkning til stede, og disiplinen er fortsatt tydelig og aktuell. Overvåkningen på lavsikkerhet fungerer mer i det skjulte, og de innsatte er ikke like bevisst på dens

tilstedeværelse. Det finnes ikke synlige kameraer som har som funksjon å overvåke. Betjentene er hovedkilden til overvåkning, blant annet gjennom deres direkte observasjoner av de innsatte. Den skjulte overvåkningen kommer til uttrykk ved at enhver samtale med personalet i fengslet kan oppleves som overvåkning for den innsatte, men det kan også oppleves som en hverdagslig samtale uten noen videre betydning. Betjentenes overvåkning er her det som Kriminalomsorgen omtaler som «dynamisk sikkerhet», der det sentrale verktøyet er at betjenter etablerer gode relasjoner til og har systematisk samhandling med de innsatte (St.meld. nr. 37 (2007–2008)). Den dynamiske sikkerheten er også til stede i høysikkerhetsfengslet, men er mer fremtredende på lavsikkerhetsavdelingene og fremstår for de innsatte som hovedkilden til overvåkning. Betjentenes mer uformelle relasjon til de innsatte på lavsikkerhet fungerer som en mykere makt- og kontrollform, som en mellommenneskelig kontrollteknikk. Dette kan også sees som en refleksjon av det panoptiske prinsipp: Den innsatte vet ikke når han blir observert – overvåket – av fengselsbetjentene. Den dynamiske sikkerheten kan slik sees som en omformet versjon av det panoptiske prinsippet.

Som tidligere diskutert representerer betjentene i lavsikkerhetsfengslet ikke et like tydelig maktsymbol som betjentene i høysikkerhetsfengslet gjør. På lavsikkerhet sees fengselsbetjentene i større grad som likeverdige med de innsatte. Det betyr også at de innsatte ikke er like bevisst på betjentenes overvåkning. Overvåkningen blir dermed mer skjult, selv om den innsatte fortsatt er objektet for sanksjoner og korreksjon (Foucault, 1999).

Det digitale panoptikonet, som er så tydelig til stede i høysikkerhetsfengslet, er heller ikke like nødvendig i lavsikkerhetsfengslet. Betjentenes overvåkning gjennom tellinger, tilfeldige kontroller og avlytting av telefonsamtaler er tilstrekkelig for å opprettholde disiplin og kontroll. Graden av synlig overvåkning reduseres, selvdisiplinen tar gradvis over.

For de tidligere innsatte som er ute i storsamfunnet, men under friomsorgens kontroll, er overvåkningen mer eller mindre forsvunnet. Betjentene og det digitale panoptikonet er ikke lenger en del av deres hverdag. Likevel opplever de fortsatt en følelse av overvåkning etter løslatelse. Den første formen for overvåkning er politiet, som er det som

ligner mest på fengselsbetjentene. Gjengangerne opplever at de overvåkes ut fra sin kriminelle fortid. Den andre formen for overvåkning er overvåkningens papirmølle. De blir overvåket av fengselssystemet, som har loggført de innsattes atferd i høy- og lavsikkerhetsfengslet. Rapportene gir full oversikt over de tidligere innsatte, og systemet – også friomsorgen – har dermed mye informasjon om dem. Endelig styres de løslatte av effektene av det innbilte panoptikonet. De tidligere innsatte har internalisert fengslets panoptikon og opplever fortsatt, og lar seg disiplinere av, overvåkningens tilstedeværelse. De ulike formene for overvåkning – det digitale panoptikonet, den skjulte overvåkningen og overvåkningens papirmølle – utvikler seg til en abstrakt overvåkning: det innbilte panoptikonet. De innsatte internaliserer overvåkningen og tar den selv med videre ut i samfunnet.

Slik blir den totale institusjonen (Goffman, 1991) og det fengselsaktige (Foucault, 1999) videreført gjennom de innsattes opplevde og abstrakte overvåkning.

5. Flytende grenser mellom fengsel og frihet

Overgangen fra høysikkerhet til lavsikkerhet viser hvordan aktørenes opplevelser av straff utvikler seg gjennom straffegjennomføringen. Lavsikkerhetsfengslet er mindre preget av de fysiske murene og andre stengsler enn hva høysikkerhetsfengslet er. Likevel er fangene bevisst murenes tilstedeværelse. De innsatte i lavsikkerhetsfengslet har fått innvilget sine søknader om overføring fra høysikkerhetsfengslet som en belønning for god oppførsel. I praksis betyr det at de har lyktes med å internalisere høysikkerhetsfengslets fysiske murer. De har overtatt arbeidet med å disiplinere seg selv. Den innsatte er bevisst fengslets normer og regler, og faren for sanksjoner om disse brytes, og de justerer handlingene deretter.

For de tidligere innsatte er de fysiske murene borte. I stedet møter de andre hindringer som er en konsekvens av opplevelsen av den totale institusjonen. De fortsetter med selvdisiplineringen og bærer med seg den totale institusjonen ut i frihet. Deres indre murer er en (utilsiktet) konsekvens av fengselsoppholdet og representerer en form for «overdisiplinering». De innsatte disiplinere seg selv ut fra sine langvarige

soningserfaringer og kontinuerlige eksponering for fengslets ulike former for overvåkning og disiplinering.

Den norske straffegjennomføringen er kompleks. Mine analyser viser at det ikke er klare skiller mellom de forskjellige soningsinstitusjonene. Grensene mellom høy- og lavsikkerhetsfengslet og friomsorgen er til dels overlappende. Overalt opplever de innsatte ulike former for hindringer som begrenser deres handlingsrom og autonomi, og de innsatte etablerer også selv hindringer for å opprettholde selvdisiplinen, både under og etter soning. Den totale institusjonens virkemåter følger den innsatte fra høy- til lavsikkerhetsfengslet og videre ut i storsamfunnet etter løslatelse. De innsattes selvdisiplinerende arbeid demonstrerer de flytende grensene mellom fengsel og «det fengselsaktige» samfunnet (Foucault, 1999). Den totale institusjonens logikk og virkemåter er internalisert og fungerer automatisk, uten nødvendig inngripen fra systemet.

Sluttnoter

1. Av anonymitetshensyn brukes fiktive navn på informantene.

Referanser

- Bore, B. (2012). Er dette et fengsel? *Dagbladet*. Hentet fra <https://www.dagbladet.no/nyheter/er-dette-et-fengsel/63175029> 19.11.2015.
- Foucault, M. (1999). *Overvåkning og straff*. Oslo: Gyldendal.
- Fridhov, I.M. (2006). Fanger og fengsel. I L. Finstad og C. Høigård, (Red.). *Straff og rett* (96–117). Oslo: Pax forlag.
- Goffman, E. (1991). *Asylums: Essays on the Social Situations of Mental Patients and Other Inmates*. Harmondsworth: Penguin.
- Hjellnes, S. (2006). Totale trekk ved fengsel og fengsling. I E. Larsen, (Red.), *Fengslet som endringsarena: bok for fengselsbetjenter* (118–147). Oslo: Kriminalomsorgens utdanningssenter.
- Kriminalomsorgens sentrale forvaltning. (2006). *Kriminalomsorgens sikkerhetsstrategi 2006–2010: Trygghet for samfunnet, domfelt, innsatte og tilsatte*. Oslo: KSF.
- NRK (2010) Havnå: For fint fengsel. *NRK*. Hentet fra http://www.nrk.no/sorlandet/nokas-domt_-for-fint-fengsel-1.7357554 19.11.2015.

- Pratt, J. (2008). Scandinavian exceptionalism in an era of penal excess: Part I: The nature and roots of Scandinavian exceptionalism. *The British Journal of Criminology*, 48. 275–292.
- Schanning, E. (2009). *Den tilsiktede smerten: en blindflekk i norsk kriminalpolitikk*. Oslo: Unipub.
- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Oslo: Justis- og politidepartementet.
- Thagaard, T. (2003). *Systematikk og innlevelse – en innføring i kvalitativ metode*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Tjora, A. (2013) *Kvalitative forskningsmetoder – i praksis*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

LU-501

KAPITTEL 4

Legemiddelets makt og mening i fengsel

Mirna Aleric

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: This chapter discusses inmates' experiences with medically assisted rehabilitation (LAR) in prison. The analysis is based on qualitative in-depth interviews with current and previous patients who underwent rehabilitation through LAR in prison. The research question sheds light on how everyday life in prison is influenced by LAR: What are the inmates' experiences with LAR in prison? The theoretical backdrop of the study are Mathiesen's concepts of power (power, powerlessness and counter-power) and Mjaaland's studies of sharing culture and the proliferation of pharmaceutical drugs in prison. Our findings show that inmates consider suboxone primarily a sought-after «prison dope» and not pharmaceutical drug. The control and security measures of LAR in prison create resistance to the program among inmates, including sharing suboxone for illegal use. In sharing the drug, inmates conduct a moral demarcation work that creates community, status and experiences of counter-power. However, sharing of LAR medicaments is considered immoral if young inmates and beginners get addicted to heavier drugs, like suboxone. The subcultural status attached to distribution of suboxone can contribute to more and heavier drug addictions. This is an unfortunate consequence of LAR, which is supposed to be rehabilitative.

Keywords: sharing culture, LAR, power, suboxone, rehabilitation

Sammendrag: Kapitlet diskuterer innsattes erfaringer med legemiddellassert rehabilitering (LAR) i fengsel. Analysen baserer seg på kvalitative dybdeintervjuer med nåværende og tidligere pasienter som har erfaringer med LAR-ordningen i en fengselskontekst. Problemstillingen belyser hvordan hverdagslivet i fengslet påvirkes av LAR: Hvilke erfaringer har innsatte med LAR i fengsel? Studiens teoretiske bakgrunn er Thomas Mathiesens maktbegreper (makt, avmakt og motmakt) og Kristian Mjålands studier av delingskultur og spredning av legemidler i fengsel. Mine resultater viser at suboxone betraktes først og fremst som et ettertraktet fengselsdop mellom de innsatte, ikke primært som et legemiddel. Kontroll- og sikkerhetstiltakene som er knyttet til LAR i fengsel, skaper videre motstand til programmet blant de innsatte, blant annet gjennom deling av suboxone for illegalt bruk. I delingen av legemiddelet foretar de innsatte et moralsk grensdragningsarbeid som bidrar til å skape fellesskap, status og opplevelser av motmakt innenfor fengslet. Spredningen av LAR oppfattes imidlertid som umoralsk hvis unge innsatte og andre nybegynnere blir avhengig av tyngre narkotiske stoffer, så som suboxone. Den subkulturelle statusen som knyttes til spredning av suboxone, kan bidra til flere og tyngre rusavhengige, og det er en uheldig konsekvens av LAR, som har som formål å være rehabiliterende i en helsekontekst.

Nøkkelord: delingskultur, LAR, makt, suboxone, rehabilitering

Sitering av denne artikkelen: Aleric, M. (2018). Legemiddelets makt og mening i fengsel. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 4, s. 77–95). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch4>
Lisens: CC BY-NC 4.0

1. Legemiddelassistert rehabilitering i fengsel

Legemiddelassistert rehabilitering (LAR) er betegnelsen på den norske ordningen for substitusjonsbehandling av opioidavhengige, så som heroinister. Pasienten blir behandlet med metadon eller buprenorfin (suboxone/subutex) og skal samtidig tilbys et program som omfatter sosial, økonomisk og, om mulig, yrkesrettet rehabilitering (LAR-forskriften, 2009). Ordningen bygger på et tverrfaglig samarbeid mellom pasienten, pasientens fastlege, spesialisthelsetjenesten og sosialtjenesten i kommunen. Det har vært bred politisk og medisinsk enighet om at substitusjonsbehandling skal ha helsefremmende rehabilitering som mål. Sammenliknet med andre land har den norske LAR-ordningen vært preget av streng kontroll, som har vært begrunnet med de sterkt avhengighetsskapende virkningene til metadon og buprenorfin (LAR-forskriften, 2009).

Helsedirektoratets evaluering av prosjektet fra 2010 (Helsedirektoratet, 2010) avdekket manglende psykososial oppfølging av pasientene og spredning av legemidler til det illegale markedet. Evalueringen resulterte likevel i et forslag om å øke antall LAR-pasienter i Norge. Rapporten bidro samtidig til økt kontroll og overvåking av utlevering og inntak av medikamenter for å hindre den illegale spredningen. Den psykososiale oppfølgingen har derimot vært lavere prioritert.

Innsatte som får innvilget LAR i fengsel, er definert som rettighetspasienter av helsevesenet, der fengslet blir selve konteksten for gjennomføring av behandlingen. LAR skal dermed gi helsefremmende behandling under fengselsoppholdet, der soningen har som mål å straffe og korrigere kriminell atferd.

Rapporten *Rusmiddelbruk og helsesituasjon blant innsatte i norske fengsler* (Seraf, 2016) viser at 10 prosent av innsatte i norske fengsler er under LAR-behandling. Suboxone er preparatet som er mest brukt (35 prosent) for å stabilisere opioidavhengighet blant fengslede LAR-pasienter.

Mine informanter påstår at LAR i Trondheim fengsel kun omhandler den medikamentelle behandlingen. De problematiserer myndighetenes beskrivelse av LAR som en helhetlig rehabilitering, slik LAR også skal være i fengslet. Kapitlet vil derfor fokusere på de medikamentelle utfordringene ved LAR i Trondheim fengsel, først og fremst på fengslet som kontrollorgan ved bruk og misbruk av suboxone. Innsatte som er

definert som LAR-pasienter av helsevesenet, enten før eller under soning, får under oppsyn utdelt doser som skal dekke deres daglige rusbehov. I teorien skal dosen inntas umiddelbart, men i praksis greier noen innsatte likevel å skjule unna deler av dosen. De kan dermed distribuere resten til andre innsatte som ønsker å ruse seg. For fengslet er det derfor nødvendig med kontrollrutiner som hindrer at suboxone-dosen fordeles til andre enn pasientene.

I sluttrapporten til *Åpne russcener i Bergen* (Lundeberg og Mjåland, 2017) beskrives LAR-sentre som omsetningsarenaer, og rapporten tydeliggjør problematikken rundt illegal distribusjon av LAR-legemidler. Spørsmålet blir om fengslet kan ha samme spredningsfunksjon. Jeg undersøker derfor om fengslets betydelige kontroll og overvåkning hindrer spredning av legemidler, eller om også fengslet kan fremstå som en omsetningsarena preget av en illegal rusøkonomi, slik som LAR-sentrene i Lundeberg og Mjålands (2017) rapport.

Konkret er studiens problemstilling som følger: *Hvilke erfaringer har innsatte med LAR i fengsel, og hvordan preger LAR de innsattes hverdagsliv?*

Studiens teoretiske bakteppe er fengsels sosiologi som fokuserer på subkulturer som oppstår i lukkede institusjoner, der hverdagslivets samhandlingsformer er styrt av maktrelasjonene som utvikles i fengsel. Jeg tar utgangspunkt i Thomas Mathiesens (1982) maktbegreper (makt, avmakt og motmakt) og Kristian Mjålands (2014, 2015) studier av maktrelasjoner, rusmestringstiltak, soningsforhold og LAR-pasienters hverdagsliv. I analysen bruker jeg Mathiesens maktbegreper for å utforske og finne frem til skjulte maktrelasjoner i rushierarkiet i fengslet, mens Mjålands (2014, 2015) analyser av innsattes delingskulturer brukes som bakteppe for å sammenligne og fortolke funnene i mitt datamateriale.

Problemstillingen diskuteres ut fra et datamateriale med kvalitative intervjuer med innsatte.

Informantene er menn i alderen 20 til 50 år som soner ved Trondheim fengsel, Tunga, som er et høysikkerhetsfengsel. Jeg bruker dybdeintervju som metode for å utforske de innsattes ulike erfaringer med LAR i fengsel. Både tidligere og nåværende LAR-pasienter, og nåværende rusavhengige, er intervjuet om deres oppfatning av LAR som rehabiliteringsform i en lukket institusjon som fengslet.

2. Makt i en fengselkontekst

Thomas Mathiesen, en av Norges ledende fengselssosiologer, undersøker i sin doktorgradsavhandling *The Defences of the Weak* (2012) hvilke muligheter de innsatte har til å forsvare og bedre sin situasjon i et fengselssystem som de opplever som uforutsigbart og vanskelig. Han dokumenterer avmakten, smerten og lidelsene som de innsatte opplever på Ila sikringsanstalt, og er en av de første som belyser det norske fengselssystemet og dets utfordringer fra de innsattes perspektiv. I doktoravhandlingen søker Mathiesen etter de innsattes mulige kollektive motstand mot fengselssystemet – en gruppesolidaritet. Han finner at de innsatte fremfører utbredt kritikk mot fengselinstitusjonen, men at denne tar form som individuelle forsvar.

I 1982 gir Mathiesen ut *Makt og motmakt* og setter maktbegrepet på den fengselssosiologiske dagsordenen. Mathiesen utvikler et maktbegrep som beskriver institusjonens kontrollregimer og innsattes muligheter til å motsette seg disse. For ham er makt, avmakt og motmakt tre begreper som beskriver de innsattes strategier for å svare på fengslets føringer på fengslets hverdagsliv. Kristian Mjåland (2015) er inspirert av Mathiesens arbeider og videreutvikler hans teori om makt med LAR-ordningene som kontekst. I *The paradox of control: An ethnographic analysis of opiate maintenance treatment in a Norwegian prison* belyser Mjåland maktrelasjonene som knyttes til LAR-ordningen i det norske fengslet der han gjennomfører sin studie.

Både Mathiesens og Mjålands etnografiske og aktørnære forskning på hverdagslivet i norske fengsler beskriver fengslenes subkulturer, som dannes gjennom de innsattes samhandling, og hvordan samhandlingen er preget av de ulike maktrelasjonene i fengslet. Ved å være til stede i fengslene over tid har Mathiesen og Mjåland utforsket relasjoner mellom de innsatte og de sosiale hierarkiene blant dem, og også hvordan de innsatte samhandler med betjentene. Den største forskjellen mellom Mathiesens og Mjålands studier er tilgangen på narkotika i dagens norske fengsler. Da Mathiesen gjennomførte sin studie på 1960-tallet, var det ingen fanger som var registrerte som rusavhengige. I dag har 65 prosent av innsatte i norske fengsler erfaring med narkotika før fengsling (Seraf, 2016). Narkotika utgjør en vesentlig faktor ved dagens soningsforhold og

er svært relevant for studier av hverdagslivet i fengslet, ikke minst hvordan fengslet gjennomfører rusrehabiliterende opplegg, så som gjennom LAR-ordningen, og makttimplikasjoner som knyttes til dette arbeidet.

2.1. Makt, avmakt og motmakt

Mathiesen (1982) beskriver makt som et utøvende middel. Mathiesen poengterer imidlertid at makten er avhengig av avmakt for å lykkes. Skal makten opprettholdes og utvikles, må derfor også avmakten reproduseres. Avmakt er preget av passivitet gjennom gjentatte handlingsmønstre. Passiv handling er elementet som forer og muliggjør maktutøvelsen. Mathiesen påpeker at dette er et farlig stadium fordi det betyr at den enkelte befinner seg i en situasjon der det eneste alternativet ansees å være å underlegge seg maktutøvelsen. Samtidig introduserer han begrepet motmakt som handlinger som utfordrer makten. For dem som eksponeres for makt – så som innsatte i fengsler – representerer motmakt mulighetene til å komme seg ut av avmakten. Motmakt handler om å endre sin egen situasjon gjennom handling. I situasjoner der man er underlagt en uønsket maktutøvelse, er handling det eneste elementet som kan endre denne maktutøvelsen.

Mathiesen (1982) mener «felleshandling» er grunnelementet i motmakt. Først når individene handler sammen, har de potensialet til å motsette seg makten. Han identifiserer samtidig to problemer ved «felleshandling» som på hvert sitt vis kan nøytralisere motmaktens effektivitet: For det første kan fellespreget gjøres ulønnsomt ved at det handles på et individuelt nivå – helt uavhengig av de andre eller på andres bekostning. For det andre kan handlingselementet gjøres hensiktsløst, ved at felleshandlingen er basert på avmakt. Disse to handlingsformene, eller mer presist – fraværet av «felleshandling» – kan foregå parallelt. Mathiesen (1982) mener denne kombinasjonssituasjonen er den mest fullstendige formen for avmakt, og at den dermed er den minst utviklende strategien for motmakt – en potensielt farlig situasjon for den enkelte.

Kristian Mjåland tar i bruk Mathiesens (1982) maktdefinisjon når han studerer hverdagslivet i et norsk fengsel. I «'A culture of sharing': Drug exchange in a Norwegian prison» (Mjåland, 2014) understreker Mjåland at det er et økende antall rusavhengige i vestlige fengsler. I motsetning

til tidligere forskning, som dokumenterer omfattende salg av narkotika i fengslet, viser Mjåland imidlertid at distribusjon av narkotika heller baserer seg på en delingskultur. De innsatte driver ikke bare med kjøp og salg av narkotika, de deler narkotiske stoffer mellom seg uten at penger utveksles.

Mjåland (2014) mener disse resultatene kan analyseres som en del av den antropologiske bytteteorien. Han utforsker de sosiale relasjonene blant de innsatte og viser hvordan delingskulturen er avhengig av fellesskapet for å kunne lykkes. Delingskulturen blir styrt av en balanse mellom solidaritet og sosial kontroll. Dette medfører at egeninteressen styres av en kollektiv bevissthet som skal gagne fellesskapets beste, og gjeldende normer og sanksjoner er sentrale for at kulturen opprettholdes.

Mjålands studie er nyttig fordi den diskuterer den økende andelen av rusavhengige i fengslene. Studien er imidlertid også interessant hvis man tolker distribusjonen av LAR-medikamenter og andre narkotiske stoffer i fengslet som «felleshandlinger». Dermed knyttes fengslets praktisering av LAR-ordningen til Mathiesens (1982) begrepsapparat og trekker frem narkotikadeling som grunnleggende for etableringen og utbredelsen av motmakt.

I Mjålands (2015) studie av LAR i et norsk fengsel understreker han at LAR-ordningen er avhengig av en delikat balanse mellom kontroll og rehabilitering for å hindre spredning av legemidler. I studien viser han blant annet til opprettelse av en egen LAR-avdeling som et tiltak som settes i gang for å hindre spredning av buprenorfin i fengslet. Hans resultater viser imidlertid at økt kontroll skaper mer omfattende spredning av preparatene, og hans analyse av datamaterialet viser videre til en kollektiv opposisjon mot forskjellsbehandling av LAR-pasienter i fengslet. Mjåland (2015) kaller derfor tiltaket for et paradoks: I utgangspunktet søker fengslet ytterligere kontroll av en spesifikk gruppe innsatte, LAR-pasientene, men ender likevel opp med å problematisere det rehabiliterende aspektet som LAR skal ha i fengslet. Det som er spesielt interessant, er hvordan spredningen av medikamenter kan tolkes som en form for motmakt – mot ytterligere kontroll av LAR-pasienter, en gruppe som har blitt klassifisert som rettighetspasienter av helsevesenet, og som nå føler seg urettferdig behandlet på bakgrunn av deres status som nettopp

dette. Mjålands (2015) studie viser at økt kontroll resulterer i økt spredning, noe som fører til at maktutøvelsen ikke lykkes med sitt mål om å redusere distribusjonen av ulovlige legemidler.

I dette bokkapitlet undersøker jeg i hvilken grad kontrollaspektet ved LAR-ordningen fremstår som legitim overfor de innsatte i Trondheim fengsel, Tunga, og hvis den ikke gjør det, utdyper jeg hvordan spredning av rusmidler i fengslet kan tolkes som et resultat av de innsattes motmakt.

3. Dybdeintervjuer med LAR-pasienter i fengslet

Analysene bygger på intervjuer med innsatte i Trondheim fengsel, Tunga, om deres erfaringer med LAR i et høysikkerhetsfengsel. Informantene ble rekruttert gjennom fengslet. Jeg ønsket å komme i kontakt med både nåværende og tidligere LAR-pasienter og nåværende rusavhengige om deres erfaringer med LAR i en fengselskontekst. Utvalget består av fem menn i en alder fra 20 til 50 år som er nåværende eller tidligere LAR-pasienter, og nåværende rusavhengige. Alle gjennomfører soningen i det samme fengslet. Informantenes hverdagsliv er preget av deres rushistorie, og de har ulike erfaringer om LAR i fengslet. Selv om utvalget er lite, mener jeg at dybdeintervjuene gir et godt utgangspunkt for å diskutere LAR-erfaringene i dette fengslet, spesielt med tanke på at jeg gjennom intervjuprosessen nådde et metningspunkt til tross for størrelsen på utvalget (Holter, 1996). Informantene ga uttrykk for oppfatninger som de opplevde ble allment delt blant de innsatte, og forsøkte å formidle innsattegruppens generelle inntrykk, ikke bare sine egne mer personlige erfaringer. Kapitlets hensikt er uansett ikke å beskrive omfanget av forskjellige praksiser eller oppfatninger, eller på andre måter gi et statistisk representativt bilde av de innsattes meninger. Jeg ønsker heller å dokumentere og fortolke det som trer frem som dominerende fortellinger om LAR-ordningen blant de innsatte. Før intervjuprosessen startet, hadde jeg en mening om LAR i fengsel etter å ha lest LAR-forskriften (2009). Thagaard (2013) påpeker at det finnes både fordeler og ulemper ved å ha en posisjon innenfor sitt forskningsfelt, og i denne sammenhengen

ønsker jeg å poengtere at mine fortolkninger er bygget på samtaler jeg har hatt med informantene, som til tross for å ha ulike erfaringer med LAR fortsatt beskriver de samme utfordringene. I analysen forsøker jeg derfor å fortolke sitater som jeg har plukket ut fra datamaterialet, i tillegg til å gi et bilde av hvilket inntrykk jeg sitter igjen med etter samtaler om LAR med mine informanter.

Analysen er organisert ut fra en sammenligning av informantenes erfaringer med LAR, hvor jeg spesifiserer informantenes nåværende rusbilde. For å belyse problemstillingen har jeg brukt to koder jeg mener er relevant for dette kapitlet. Den første koden er: «Suboxone som rusmiddel», der jeg analyserer informantenes sitater, beskriver samtaler om legemiddelet suboxone og diskuterer hva dette impliserer overfor LAR. Den andre koden er: «Spredning av suboxone», der jeg analyserer informantenes sitater, beskriver samtaler om distribusjon av legemiddelet, og diskuterer hva dette innebærer for hverdagslivet til de innsatte i fengsel.

4. De innsattes erfaringer med LAR i fengslet

Hvordan betraktes LAR i fengslet? I analysens første del diskuterer jeg spørsmålet med utgangspunkt i mine informanternes oppfatninger av LAR innenfor fengselsmurene. Deretter belyser jeg hvilke erfaringer mine informanter har med suboxone, og diskuterer hvordan LAR preger de innsattes hverdagsliv.

4.1. Suboxone som rusmiddel

Gjennom hele datainnsamlingen forteller alle mine informanter at det foregår spredning av suboxone i Trondheim fengsel, Tunga, på samme måte som Mjåland beskriver i sin tidligere forskning (2015). I samtalen med mine informanter kommer det frem at alle betrakter suboxone som et rusmiddel fremfor et legemiddel. De oppfatter det som et ettertraktet fengselsdop, og de forteller om sine erfaringer med suboxone som et rusmiddel. Ved spørsmål om LAR som rehabiliterende forteller en informant følgende:

Nei ... Legemiddellassistert rehabilitering er den største spøken Norge har gått med på ... Det er jo bare tull ... Det er statsstøtta dop ... Enkelt og greit ... Det heter at du ikke skal være kriminell, men det gjør det jo heller ikke fordi du har det bare litt enklere ... Du slipper å bekymre deg for akkurat det ... Så har du tid til å gjøre den andre galskapen ... Stor spøk ... Det er jo ikke noe rehabilitering ... 1/10, kanskje ... Nei, ikke det engang ... 1/20 bruker det som en rehabiliteringsprosess ... Men de 19 andre er ute etter å ha litt enkle dager. (Informant 2, tidligere LAR-pasient)

Informant 2 beskriver suboxone som et fengselsdop som gjør hverdagen i institusjonen enklere for de innsatte ved at de kan bruke det til selvmedisinering. Dette er en påstand som gjennomsyrrer resten av datamaterialet, der mine informanter påstår at selvmedisinering gjør fengselsoppholdet mindre belastende. I sitatet over påstår informantene at suboxone blir brukt som en substitusjon for rus, og at LAR kun fungerer som helsemessig rehabilitering i få tilfeller der de innsatte ønsker å stabilisere sin opioidavhengighet. Et interessant aspekt ved denne uttalelsen er betegnelsen av suboxone som «statsstøtta dop». Det er en oppfatning som går igjen i mine samtaler med informantene. Informantene karakteriserer suboxone som et rusmiddel som er betalt av staten, og de opplever det derfor som «gratis narkotika».

Når jeg spør en annen informant om hans erfaring med LAR, og hvorvidt suboxone fungerer som rehabiliterende i en ruskontekst, bekrefter han sitt misbruk av suboxone og forteller at han ble introdusert for medikamentet i fengsel, som et rusmiddel:

Ja, det var jo introdusert som dop ... Rehabilitering ... Nei, det var ikke snakk for meg i begynnelsen ... For min del så tok jeg det som et rusmiddel ... Og for folk som ikke har hatt det i seg på lang tid funker det som et rusmiddel. (Informant 3, LAR-pasient)

Her beskriver informantene sitt møte med suboxone i fengslet. Det var der han ble introdusert for, og brukte, suboxone som et rusmiddel. Videre i samtalen forteller informantene meg at årsaken til misbruket var et ønske om en enklere hverdag i fengslet, der tilgang på andre rusmidler og legemidler er begrenset. Selvmedisinering ble alternativet, der målet for informantene var å komme seg gjennom oppholdet på institusjonen på en mer behagelig måte. Dette er et syn på LAR som preger

resten av samtalene jeg har hatt med informantene, slik en informant poengterer her:

Jeg tror det er mange som higer etter å få ... Få medisiner ... For helse er veldig strengt her ... Hvis du går på noe beroligende eller sovemedisiner på utsiden så blir det brå kutt så fort du går gjennom porten her ... Så derfor tror jeg det er mange som higer etter å få noe og roe seg ned på ... For man får jo ikke medisinen man har krav på. (Informant 4, LAR-pasient)

Oppfatningen speiler en form for avmakt som utvikles i en kontekst der innsatte bruker suboxone som selvmedisinering for å bedre sin hverdag, i en institusjon jeg oppfatter som svært belastende for de innsatte. Fordi andre substanser i utgangspunktet skal være utilgjengelig i fengslet, er suboxone et alternativ. Samtidig forteller informantene at det distribueres en del narkotika i fengslet, selv om tilgjengeligheten er mindre enn på utsiden:

Det er hasj og amfetamin ... Og andre type medisiner ... Og det flyter jo over ... Det er jo et fengsel ... Det er ikke vakuumpakket ... Det sitter 156 stykker her inne, der 130 av dem har rusa seg i lang tid ... Og 100 av dem igjen har tenkt å fortsette med det ... 100 kriminelle hjerner her inne ... Det er ikke vanskelig å skjønne at det kommer mye ... Besøk ... Alt mulig ... Folk er ute og inne ... Det er akkurat som på utsiden ... Men LAR- medisiner gjør at de ikke trenger å kjempe så mye for å få inn ting for legene har det med seg hver dag. (Informant 2, tidligere LAR-pasient)

Informanten mener det ikke er noen tvil om at det distribueres en del narkotika i fengslet, men at tilgjengelighet på suboxone gjør hverdagen i fengslet enklere. Suboxone som rusmiddel er alltid til stede – i motsetning til narkotika, som er vanskeligere å få tak i.

For at suboxone skal være tilgjengelig som et rusmiddel i fengslet, må de innsatte samarbeide om å distribuere medikamentet. I datamaterialet mitt kommer det frem at de innsatte opererer i fellesskap for å spre legemiddelet i Trondheim fengsel, og ut fra denne felleshandlingen tolker jeg spredningen som en handling som skaper samhold. Spredning av suboxone i Trondheim fengsel samsvarer med Mjålands (2015) studie om spredning av LAR i et annet norsk fengsel. Mjåland (2015) er spesielt

opptatt av nye kontrolltiltak som settes i gang for å hindre spredning, og påpeker at disse virker mot sin hensikt ved at distribusjonen blir mer utbredt. Lundeberg og Mjåland (2017) viser også til hvordan LAR-sentrene, som i utgangspunktet er en relativt kontrollert arena, fungerer som omsetningsarenaer for rusmidler. Spørsmålet er om fengselskonteksten også kan tolkes som en omsetningsarena for suboxone.

4.2. Spredning av suboxone

Med utgangspunkt i at behandlingen med suboxone er sterkt avhengighetsskapende, argumenteres det i LAR-forskriften (2009) for strengt kontrollerte og overvåkende metoder ved inntak av medikamentet. Målet med overvåking og kontroll av inntak er å hindre uønsket spredning av LAR-medikamenter til ulovlig bruk. Forskriften påpeker at spredning av LAR-medikamenter kan ha alvorlige konsekvenser for vedkommendes helse.

I mitt datamateriale kommer det, som nevnt ovenfor, frem at noen av informantene ble introdusert for suboxone som et rusmiddel i fengsel, og at de ble avhengig av dette substitusjonsopiatet. En informant beskriver sine erfaringer med fengselsdopet:

Informant 3: Jeg hadde et bruk av det ... Illegalt ... Gjennom kontakter i miljøet ...

Og her da ...

Intervjuer: Ble du introdusert for suboxone i fengslet eller på utsiden?

Informant 3: Det var i fengsel, ja ... De som gikk på det og de jeg fikk det av fortalte meg hvordan de hadde gjort for å få det ... Og hva som hadde vært problemet deres ... Og så ... Ja, hadde jeg ... Her så er det litt sånn ... Man tar det man har ...

For å komme seg litt bort fra hverdagen her ... Da begynte jeg å bruke det her ...

Og så en stund etter søkte jeg LAR selv. (Informant 3, LAR-pasient)

Tilgang på LAR i fengslet kan vises som en form for avmakt idet rusavhengige ikke ser andre alternativer enn selvmedisinering under soningen. Samtidig er misbruk av den medikamentelle behandlingen en form for motmakt – både som kriminell atferd gjennom spredning, og som misbruk av legemidler. Om misbruk av legemidler forteller en informant meg følgende:

*Her inne tror jeg ikke folk bryr seg så mye ... Det er mer det at ... Man får jo lik-
som gratis medisiner ... Og hvis de får tilbud om et eller annet så ... Er det med på
det også ... Det er det inntrykket jeg har i hvert fall. (Informant 1, rusavhengig)*

Spredningen av medikamentene blir av de innsatte forklart som selvmedisinering. Disse fellehandlingene kan tolkes som en form for strategisk spill. De innsatte distribuerer suboxone i et opprør mot kontrollen, men gjør det for å bedre sin situasjon i fengslet. Tilgjengeligheten, eller mer spesifikt mangelen på andre rusmidler enn suboxone, kan være en årsak til at mange både søker om å bli innrullert i LAR-ordningen, og er ukritiske til hvilke substanser de inntar, som min informant beskriver over. Samtidig understreker de at man er avhengig av fellehandling for å gjennomføre et rusmisbruk basert på suboxone. Informant 3 beskriver fenomenet med snøballmetoden:

*Ja, jeg vet ... Bare ved min egen situasjon ... Og jeg begynte med det i fengsel ...
Og da var det noen som introduserte meg mer og mer for opiatet ... Også ble jeg
opiatavhengig selv ... Så søkte jeg ... Så jeg er også med på den snøballen som
rulla. (Informant 3, LAR-pasient)*

Informanten forteller at han ble opiatavhengig i fengsel gjennom illegalt bruk, og beskriver hvordan han nå er en del av en delingskultur som distribuerer suboxone. Han forteller at han ble introdusert for suboxone i fengslet, ble opiatavhengig, fikk så innvilget LAR, og er nå en av de innsatte som sprer legemiddelet.

Å være med på å spre suboxone i fengslet har flere uheldige konsekvenser: Utover de helsemessige konsekvensene fører denne formen for distribuering til en god del sosialt press for dem som er involvert. En informant forteller meg at han har vært nøye med å avstå fra å spre suboxone, nettopp fordi han mener presset på ham vil øke betraktelig hvis han først blir en del av fellehandlingen:

*Hvis du en gang sier «ja», så ... Hvis folk kommer og spør om å få låne noe så sier
jeg med en gang «nei» ... Det er en regel du må ta med deg hvis du er i fengsel ...
Bare være sta og egen mot andre ... Ja, hvis ikke så har du det maset på deg hver
dag, ikke sant. (Informant 5, LAR-pasient)*

Det sosiale presset i fengslet kan også oppfattes som verdifullt, ved at man får tilgang på andre rusmidler og andre butikkvarer ved å bytte bort sin egen medisin. I samtaler med mine informanter forteller de meg at suboxone byttes mot butikkvarer som tobakk, i tillegg til andre rus- og legemidler. Mine informanter mener det er svært enkelt, til tross for stadig flere kontrollerende tiltak for å stanse spredningen av suboxone i fengslet. Informant 3 påstår at fengslets kontrolltiltak alltid vil overgå av de innsatte, som stadig finner nye metoder for å distribuere ulovlige substanser. For å bevare egeninteressen, som kan være å få tilgang til andre rusmidler, legemidler eller butikkvarer, er de innsatte avhengig av felles motivasjon og at de opererer sammen for å opprettholde delingskulturen.

Et interessant aspekt ved delingskulturen er om den fremstår som legitim eller ikke. Som informant 3 beskriver, er vedkommende en brikke i det strategiske spillet som bytter til seg ulike butikkvarer og medisiner, og han mener derfor det er lukrativt å være LAR-pasient i fengslet. Likevel er vedkommende bevisst på sin posisjon som distributør av suboxone, og mener det er viktig å være bevisst på hvem man gir medikamentet til:

Problemet er det spredningsgreiene ... Hvis jeg får LAR og er uforsiktig ... Hvis jeg bare har lyst til å tjene mest mulig på det vil jeg gi det til flest mulig folk ... Og da vil flere bli avhengige av det ... Og en større risiko for at de begynner i LAR selv ... Det er sånn for andre og ... Er jeg kritisk til hvem jeg gir det til? Er de kritiske til hvem de gir det til? Er de som vil ha det kritiske? Det handler jo bare om det ... Så jeg vet at andre er mindre kritiske enn meg ... Også har jeg gjort mine blemmer til hvem jeg har delt det ut til ... Man skal ikke gjøre yngre folk avhengige av noe ... Det er jo i miljøet ... Det miljøet jeg vanker i så er det ikke så positivt å gjøre folk avhengige av ting ... For vi vet jo hva det har medført ... Det er ikke noe man går og skryter av ... At man har gjort folk avhengige av noe ... Men hvis de allerede er avhengige ... Så tenker man kanskje at man hjelper dem ... I stedet for at de ligger og er syke ... Så det har vel mye med det å gjøre. (Informant 3, LAR-pasient)

Informanten viser her til egen moralsk bevissthet knyttet til spredning av suboxone som et tungt legemiddel. Informanten uttrykker en kritisk innstilling til delekulturens umoralskhet. Han mener at enkelte er ukritiske til hvem de distribuerer medikamentene til. Ut fra sine egne erfaringer i fengslet skiller han mellom to grupper deltakere i delingskulturen: de

som allerede er avhengig av suboxone, og de som i utgangspunktet ikke er avhengig, men som potensielt kan bli det. I tillegg til innsatte som får byttet til seg suboxone, finnes det to ulike grupper som sprer legemiddelet: de som er kritiske til hvem de gir medikamentene til, og de som ikke er det.

Å dele suboxone med dem som allerede er avhengig, blir ansett som hjelp: Man hjelper innsatte «*i stedet for at de ligger og er syke*» (informant 3). Men å dele ut legemidler til innsatte som ikke har abstinenser, spesielt unge, er lite ønskelig. Det viser hvordan de som deltar i delingskulturen, ikke bare er opptatt av butikkvarer og andre rus- og legemidler, men også av verdien ved å være et godt menneske og kunne tilby medfanger medikamenter til selvmedisinering. Spredningen kan bli forstått som hjelp til dem som trenger det, mens det er et forbud mot å skade dem som ikke allerede er opiatavhengige.

På den måten kan de innsattes vurderingsevne karakteriseres som en form for kontroll, slik helsesystemet forsøker å kontrollere medikamentenes distribusjon slik at ingen tar skade. De innsatte som er særlig bevisst på det umoralske aspektet ved spredning, utøver en form for motmakt mot delingskulturen i fengslet.

I likhet med Mjålands (2015) studie om spredning av buprenorfin i et annet norsk fengsel, hevder mine informanter, som er LAR-pasienter, at kontrollen heller virker utfordrende enn virkningsfull. En av informantene forteller at de kontrollerende teknikkene som er iverksatt for å hindre spredning, blant annet at pasientene må fukte munnen før og etter inntak – et tiltak som er satt i gang for å få stoffet til å løse seg opp i munnen – ikke er et hinder for å distribuere suboxone. Videre forteller informanten følgende:

*Ja ... De har jo satt i gang noen tiltak for å stoppe spredningen ... Men vi vil jo alltid ligge et sted foran dem ... Finner de på noe nytt så finner vi på noe nytt ... Vi greier vel å ta det uansett ... Det skal ganske mye til for at du ikke greier det.
(Informant 3, LAR-pasient)*

Sitatet gir et innblikk i det strategiske spillet som foregår i forbindelse med distribusjon av suboxone i fengslet. Økt kontroll og overvåkning stopper ikke virksomheten, men tolkes som en del av spillet mellom

fengselsinstitusjonen og de innsatte. I denne sammenhengen kan spredning av suboxone sees som en form for motmakt, der mine informanter motsetter seg maktutøvelsen innenfor fengslets rammer, til dels med suksess.

Informantene er avhengig av felleshandlinger for å lykkes med motmakten, slik Mathiesen (1982) påpeker. Samtidig påstår mine informanter at distribueringen av suboxone er skadelig. Den produserer tyngre rusavhengige, og informantene er særlig bekymret for yngre rusavhengige som i utgangspunktet ikke er avhengig av opiater. Motmakt mot fengsels-systemet sees gjennom spredning, og motmakt mot andre innsatte sees gjennom den ytterligere kontrolleren som omhandler bevisstheten overfor hvem som får tilgang på suboxone. Spredning av legemidler til yngre rusavhengige virker spesielt tabubelagt i rushierarkiet i fengsel, der LAR i utgangspunktet skal fungere som rehabiliterende i en helsekontekst, men oppfattes av de innsatte som et fengselsdop.

5. Fengselsdopet suboxone

LAR er populært i fengsel fordi ordningen gjør suboxone svært tilgjengelig. Det kommer tydelig frem i samtalen med en informant som beskriver tilgjengeligheten med at helsepersonellet «... *har med seg narkotika hver dag*» (informant 2). Fraværet av andre rusmidler tolkes derfor som mindre problematisk. Suboxone erstatter andre ulovlige substanser og fungerer som et eget rusmiddel i fengslet. Bruken av suboxone som rusmiddel legitimeres av denne tilgjengeligheten, i og med at det er et lovlig legemiddel i riktige hender, som helsepersonell eller faktiske LAR-pasienter

Fengselsinstitusjonen skal i utgangspunktet fungere som en arena som straffer og korrigerer kriminell atferd. LAR som behandlingsform i fengsel, og derigjennom tilgjengeligheten på suboxone, gjør imidlertid forholdet mellom kriminell og helseskadelig atferd utfordrende. Faren er at de innsattes fengselsopphold, for både rusavhengige og andre kriminelle, resulterer i at de blir mer syke og fortsetter i et kriminelt mønster, og da særlig den yngre gruppen rusavhengige. Spredning av suboxone er en faktor som kan opprettholde avmektigheten til de innsatte i et fengselsopphold.

5.1. En livsnødvendighet

Mine informanter anser misbruk av suboxone i Trondheim fengsel som en nødvendighet for å kunne takle den belastende livssituasjonen de befinner seg i. De beskriver sitt misbruk som selvmedisinering. Spredning av medikamentet forsvares videre ut fra et kollektivt ansvar om å hjelpe andre innsatte som har et alvorlig rusmisbruk, og som derfor trenger hjelp. Spredning blir dermed et ønske om å få en bedre livssituasjon, både for LAR-pasienter og for andre rusavhengige. Tilgjengeligheten av suboxone i fengsel muliggjør denne selvmedisinering. Felles motmakt blir dermed et resultat av LAR.

Suboxone som et tilgjengelig legemiddel er en viktig faktor i mine informaters kritikk av behandlingen: Det dreier seg ikke om ulovlig narkotikadistribusjon, men distribusjon av forskrevne legemidler utlevert av staten. Suboxone som et legemiddel er et aspekt som blir kritisert av mine informanter og som resulterer i motmakt. Den subkulturelle statusen knyttet til deling som et uttrykk for motmakt kan få andre presset inn i en uønsket situasjon som opiatavhengige, samtidig som det foreligger et ønske om å hjelpe andre innsatte. Det er her motmakten vises blant de innsatte, ved at de er bevisst på hvem de gir medikamentet til, og hvem som ikke bør få suboxone.

Distinksjonen mellom de som er kritiske til hvem som mottar medikamentet og de som ikke er det, viser til den moralske bevisstheten i delingskulturen. Det at enkelte informanter i større grad problematiserer og kritiserer ulempene ved spredningen, spesielt med tanke på yngre rusavhengige, mener jeg tydeliggjør at det komplekse rushierarkiet i fengslet baserer seg på ulike moralske grupperinger. Disse moralske grupperingene er et aspekt ved min studie som skiller seg fra Mjålands (2015) beskrivelser.

Fengselsinstitusjonen er en maktutøvende institusjon der innsatte er underlagt streng disiplin. Det medfører at det oppstår en motkultur blant de innsatte som baserer seg på prinsipper om «de innsatte mot fengselsinstitusjonen» (Mathiesen, 1965). Gjennom en felles motkultur for å svekke autoritetens legitimitet – som i dette tilfellet er LAR-ordningens representanter i Trondheim fengsel, Tunga – utviskes skillet mellom LAR-pasient og rusavhengig. Det skapes et sterkere samhold som preges av

deres felles posisjon som innsatte. Innenfor disse rammene går det igjen et skille mellom innsatte som prøver å kontrollere spredningen, og innsatte som er ukritiske til hvem de sprer medikamentet til.

Samholdet i fengslet er avhengig av felleshandling, slik Mathiesen (1982) beskriver i sin definisjon av maktbegrepet. I dette tilfellet er spredningen av suboxone avhengig av fengselskonteksten for å kunne eksistere. Dette aspektet problematiserer de innsattes tilbakeføring i samfunnet, noe som gjør at selve fengselsinstitusjonen gjør de innsatte avmektige. Lundeberg og Mjålands (2017) rapport om *Åpne russcener i Bergen* viser til LAR-sentre som omsetningsarenaer. I min studie av LAR i Trondheim fengsel opptrer fengslet som en av disse omsetningsarenaene som potensielt kan gjøre det lettere for en rusavhengig å bli opiatavhengig.

5.2. Legemiddel som maktmiddel?

I fengslet som Mjåland (2015) har studert, er det opprettet en egen LAR-avdeling. Mjåland argumenterer for at det oppstår et paradoks ved økt kontroll av LAR-pasienter i forbindelse med utlevering og inntak av medikamenter. Formålet med LAR-avdelingen er å hindre spredning, men resulterer i økt distribusjon av LAR-medikamenter. Dette kan tolkes som at økt kontroll virker mer utfordrende på LAR-pasienters posisjon i fengsel, og kan samsvare med en videre diskusjon om LAR-pasienter som en spesielt utsatt gruppe. I motsetning til andre innsatte kan LAR-pasienter være spesielt utsatt for krysspress, både ved at de skal oppfylle forventninger overfor helsevesenet som pasienter, og ved at det blir knyttet forventninger til dem som LAR-pasienter i fengslet. Delingskulturen kan øke deres status i rushierarkiet, dersom de deltar i rusmiljøet som distribuerer suboxone. Her går det et skille mellom distributører som er bevisste overfor hvem de gir medikamentene til, og distributører som ikke er det. Dette kan skape splittelser i rusmiljøet i fengslet, og gjennom sosialt press kan det utvikles både en sterkere avmektighet og en tydeligere motmakt. De innsattes tilbakeføring blir derfor påvirket av fengslet som avgrenset institusjon, og mine informanter mener at selve handlingsrommet, fengslet som omsetningsarena, gjør uønsket og uheldig atferd mulig.

6. Fængslet som problemskaper?

I Trondheim fængsel brukes suboxone aktivt som et rusmiddel, både av LAR-pasienter og av andre innsatte, og betegnes av dem som et fængselsdop. Datamaterialet mitt viser til innsatte som har både et lovlig og et illegalt bruk av suboxone, noe som bekrefter tidligere studier om spredning av medikamentet i fængslet. Suboxone brukes for å dempe abstinensene etter andre ulovlige substanser, og karakteriseres som et rusmiddel som er lett tilgjengelig. Ved mangel på andre ulovlige rusmidler bruker de innsatte suboxone som selvmedisinering, i en kontekst de opplever som vanskelig. Dermed kan spredning av suboxone være et resultat av selve fængselskonteksten – en kontekst som oppfattes som belastende, hvor de innsatte skaper et samhold og et fellesskap basert på hjelp til selvhjelp. Den kollektive bevisstheten styres av ulike meninger om forholdet mellom sykdom og avhengighet: hvilke individer som bør motta opiat og ikke. Maktrelasjonene i rushierarkiet baserer seg på ulike moralske oppfatninger av LARs funksjon i fængslet.

Referanser

- Helsedirektoratet. (2010). *Nasjonal retningslinje for legemiddellassistert rehabilitering ved opioidavhengighet*. Oslo: Helsedirektoratet.
- Holter, H. (1996). *Fra kvalitative metoder til kvalitativ samfunnsforskning*. Hentet fra *Kvalitative metoder i samfunnsforskning*. Oslo: Universitetsforlaget.
- LAR-forskriften. (2009). *Forskrift om legemiddellassistert rehabilitering*. Oslo: Helse- og omsorgsdepartementet.
- Lundeberg, R.I., Mjåland, K. (2017). *Åpne russcener i Bergen etter stengningen av Nygårdsparken: En studie av strategi, tiltak og brukererfaringer*. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Mathiesen, T. (2012). *The defences of the weak: A sociological analysis of a Norwegian correctional institution*. London: Routledge Revivals.
- Mathiesen, T. (1982). *Makt og motmakt*. Oslo: Pax forlag.
- Mjåland, K. (2014). 'A culture of sharing': Drug exchange in a Norwegian prison. *Punishment & Society*, Vol. 16(3), (336–353).
- Mjåland, K. (2015). The paradox of control: An ethnographic analysis of opiate maintenance treatment in a Norwegian prison, *International Journal of Drug Policy*, 26(8), 781–789.

- Seraf (Senter for rus- og avhengighetsforskning). (2016). *Rusmiddelbruk og helsesituasjon blant innsatte i norske fengsler. Resultater fra The Norwegian Offender Mental Health and Addiction Study*. Oslo: Senter for rus- og avhengighetsforskning.
- Thagaard, T. (2013). *Systematikk og innlevelse. En innføring i kvalitativ metode* (4. utg.). Bergen: Fagbokforlaget.

KAPITTEL 5

Feminiteter i fengslet: kvinnelige innsattes soningsforhold

Maria Louise Karlsen

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: This chapter investigates female inmates' conditions of imprisonment in Norwegian prisons, and how the women are affected by the masculine character of the institutions. Post-modern gender theory is used to explore two questions: What significance does gender have in female inmates' perception? Moreover, what consequences does perception of gender have in women's conditions of imprisonment? The study is based on in-depth interviews with prison officers at the women's ward at a Norwegian high-security prison. In the analysis, we discuss the practice of shielding female inmates, their inadequate access to competence-building work, and measures for coping with drug addiction. Further, we discuss what are considered to be appropriate activities and behaviours for women in the context of the prison. We argue that even though Norwegian Correctional Service's (Kriminalomsorgen) ideology of rehabilitation is supposed to be gender-neutral, the prison's practices are gendered. The construction of deviant femininity is especially evident in a context dominated by masculine prison practices.

Keywords: femininity, gender, gender theory, masculinity, rehabilitation

Sammendrag: Kapitlet belyser kvinnelige innsattes soningsforhold i norske fengsler og hvordan disse påvirkes av fengselsinstitusjonens maskuline karakter. Postmoderne kjønnsteori brukes for å belyse to spørsmål: Hvilken betydning har kjønn for oppfatningen av kvinnelige innsatte? Og dernest: Hvilke konsekvenser har kjønnsforståelsene for kvinnesoningsforhold? Diskusjonene tar utgangspunkt i dybdeintervjuer med fengselsbetjenter ved kvinneavdelingen i et norsk høysikkerhetsfengsel. I analysen diskuterer jeg praksisen med skjerming av de kvinnelige innsatte, deres mangelfulle tilgang på kompetansegivende arbeid, og den manglende tilgangen på rusmestringstiltak. Videre drøfter jeg hva som vurderes som passende kvinnelige aktiviteter og oppførsel. Jeg argumenterer for at selv om Kriminalomsorgens rehabiliteringsideologi er kjønnsnøytral, har fengslet forskjellige kjønnspraksiser. Spesielt blir konstruksjonen av avvikende feminitet tydelig innenfor den dominerende maskuline fengselspraksisen.

Nøkkelord: feminitet, kjønn, kjønnsteori, maskulinitet, rehabilitering

Sitering av denne artikkelen: Karlsen, M.L. (2018). Feminiteter i fengslet. *Kvinnelige innsattes soningsforhold*. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 5, s. 97–118). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch5>
Lisens: CC BY-NC 4.0

1. Kvinner i norske fengsler

Bare seks av hundre innsatte i norske fengsler er kvinner, og de utgjør dermed en liten andel av fengselssamfunnet (Kriminalomsorgen, 2013). I Stortingsmelding nr. 37 (2007–2008) *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn* pekes det på behovet for mer kunnskap om hva som kjennetegner de kvinnelige innsatte (St.meld. nr. 37 (2007–2008)), blant annet fordi foreliggende kunnskap antyder at den kvinnelige minoriteten i fengslene skiller seg ut på flere måter. Friestad og Skog-Hansen (2004) viser for eksempel at kvinnelige innsatte oftere enn mannlige innsatte har en opphopning av levekårsproblemer. En stor andel er narkotikamisbrukere, har psykiske plager, har vært utsatt for mishandling og/eller mangler tilknytning til arbeidslivet. Narkotikamisbruket knyttes videre til problemer med økonomi og familiesituasjon. I offentlige styringsdokumenter før 2017 skrives det likevel lite om kvinnelige innsatte og deres særegne utfordringer, utover at Kriminalomsorgen skal tilrettelegge for kvinners særlige behov, og at de skal skjermes fra de mannlige innsatte. Helst skal kvinner sone i egne fengsler eller avdelinger for kvinner (St.meld. nr. 12 (2014–2015)).

Mer allment er prinsippet om likebehandling styrende for Kriminalomsorgen. Rehabilitering i fengslene tar utgangspunkt i pilaren om likebehandling, som betyr at fengslene skal ha en ensartet praksis og gi de innsatte likeverdige tilbud, uavhengig av kjønn (St.meld. nr. 12 (2014–2015)). Sentralt er også normalitetsprinsippet. Det betyr at fengslet skal være en arena hvor de innsatte kan trene på dagliglivets aktiviteter og ta ansvar for eget liv, tilnærmet en tilværelse ellers i samfunnet (St.meld. nr. 12 (2014–2015)). Kvinnene skal derfor ha like rammer som menn i fengselspraksisen. Likevel viser forskning at mange kvinnelige innsatte føler seg mer stigmatisert enn mannlige innsatte (Vegheim, 1997; Heidensohn, 1987; Carlen og Worrall, 2004). Flere kvinner føler seg også diskriminert og opplever at de ikke har like gode tilbud som de mannlige innsatte (Lundeberg, 2017). Det er først nå nylig (i 2017, etter at studien som kapitlet bygger på, ble gjennomført) blitt vedtatt en ny handlingsplan for kvinnelige innsatte: *Strategi for kvinner i varetekt og straffegjennomføring (2017–2020)* (Kriminalomsorgen, 2017). Her legges det blant annet vekt på at rusbehandling for kvinnelige innsatte skal styrkes, og at kvinnelige

innsatte skal tilbys et like allsidig, omfattende og tilrettelagt innholdstilbud som menn.

Undersøkelser om kvinnelige innsatte og deres soningsforhold bygger ofte på materiale fra de kvinnelige innsatte (Thorsrud, 2012; Friestad og Skog-Hansen, 2004; Amundsen, 2010). I dette kapitlet undersøker jeg derimot kvinnelige innsatte og deres soningsforhold gjennom blikket til fengselsbetjentene: Hvordan fortolker betjentene de kvinnelige innsatte og deres erfaringer i fengselsinstitusjonen? Mer konkret spør jeg: Hvilken betydning får kjønn for deres oppfatning av kvinnelige innsatte? Og der- nest: Hvilke konsekvenser har dette for kvinnesoningsforhold?

Kjønn i fengselet er et viktig forskningsfelt, og det er flere grunner til at man også bør utforske hvordan fengselsbetjentenes kjønnsoppfatninger kommer til uttrykk gjennom behandlingen av de kvinnelige innsatte. Betjentene har kontroll- og sikkerhetsoppgaver, men de er også viktige for tilgangen til tjenestene og programmene som de innsatte møter i fengselsinstitusjonen. Fengselet har klare rammer og regler, men samtidig er det skjønnsmessige spillerommet til de ansatte på «gulvet» – betjentene – betydelig, noe som også tydelig viser seg i hvordan de behandler de kvinnelige innsatte. Betjentene har også en sentral rolle når de innsatte skal føres tilbake til storsamfunnet.

Kapitlet bygger på kvalitative dybdeintervjuer av kvinnelige fengselsbetjenter som arbeider ved kvinneavdelingen på et norsk høysikkerhetsfengsel. De fleste av fengslets innsatte er menn, men fengselet har også en kvinneavdeling med et mindre antall plasser. Analysen tar utgangspunkt i fengselsbetjentenes tolkninger av kjønn. Kapitlets analyser ligger dermed i skjæringsfeltet mellom kjønns- og kriminalitetsteori. Jeg presenterer postmoderne kjønnssteori for å analysere hvordan fengselsbetjentene tolker de kvinnelige innsattes feminitet, og hvordan deres fortolkninger er normativt begrunnet. Jeg diskuterer også hvordan fengselsinstitusjonen opererer med forskjellige kjønnspraksiser.

2. Sosialt kjønn og feminiteter

Det teoretiske perspektivet bygger på postmoderne kjønnssteori der kjønn blir sett på som flytende og sosialt. Kjønne konstruksjoner,

forestillinger og forventninger til hva som er vanlig eller normalt, gjenspeiler seg i handlingsmønstrene for hvordan en mann og kvinne skal oppføre seg, tenke og føle. West og Zimmerman (1987) argumenterer for at kjønn er noe som *gjøres*, og at kjønnsforventninger slik dannes gjennom samhandling. Aktørens sosiale kjønn er utgangspunktet for hans/hennes oppførsel, og blir vurdert i lys av de normative forestillingene om hva som er passende for kjønnskategoriene mann eller kvinne.

Mens West og Zimmerman (1987) fokuserer på hvordan kjønn gjøres, ser Connell (1995) på hvordan kvinners underordning av menn konstruerer feminiteter og maskuliniteter. Connell hevder kvinner og menn må sees som bærere av polariserte karakteristikk, der det er sentralt at det feminine er underlagt det maskuline. Den mest anerkjente maskuliniteten er den «hegemoniske» maskuliniteten, som har normative standarder som er etablert i forbindelse med kulturelle idealer og institusjonell makt, og som bidrar til å opprettholde overordningen av menn og underordningen av kvinner (Connell, 1995). Alle former for feminitet er konstruert i konteksten av at kvinner er underordnet menn.

Ingen feminitet har samme posisjon blant kvinner som den hegemoniske maskuliniteten har blant menn. Til forskjellige tider vil imidlertid noen former for feminitet finne sterkest støtte, og Connell (1987) betegner dette som «emphasized» feminitet. Noen mønstre går igjen og preger de forskjellige formene for «emphasized» feminiteter. De er organisert rundt temaer knyttet til seksuell reproduksjon blant yngre kvinner, der kvinner skal være ettergivende i seksuelle relasjoner, om enn innenfor visse rammer. Et annet tema er morsrollen blant eldre kvinner. Kvinnen skal opptre i sin rolle som barneoppdrager og ansvarlig for hjemmet (Connell, 1987).

Schippers (2007), som bygger videre på Connells teorier, mener «den feminine andre» må plasseres i sentrum i teorien om kjønnshegemoni, og dermed vise frem det kvalitativt forskjellige innholdet i de sosiale kategoriene «mann» og «kvinne». For å garantere den maskuline dominansen må maskuline karakteristikk kobles opp mot komplementære eller underordnede feminine karakteristikk. Eksempelvis kan dette være at den maskuline karakteristikken fysisk styrke, kobles mot den feminine karakteristikken fysisk sårbarhet.

Maskuliniteter og feminiteter er ikke bare en kroppsliggjøring og oppførsel. Det handler også om hvordan man tenker, evaluerer og regulerer sosiale praksiser (Schippers, 2007). Maskuliniteter og feminiteter knyttes dermed til West og Zimmermans (1987) begrep om å «gjøre kjønn». Kjønn er ikke statisk eller fastlåst. Likevel må karakteristikker som legitimerer menns dominans over kvinner, fortsette å være utilgjengelig for kvinner. For å sikre dette må kvinner som utfører hegemonisk maskulinitet, defineres som avvikende. Schippers (2007) kaller dette for «uønskede» feminiteter. I perspektivet der kvinner er underordnet menn (Connell, 1995), og blir sett på som «den feminine andre» (Schippers, 2007), ser vi at den idealiserte «emphasized» feminiteten befinner seg på den ene enden av skalaen og de «uønskede» feminitetene i skalaens andre ende.

Barton (2005) mener det idealiserte konseptet om feminitet er konstruert rundt diskurser om hjemmelivet, morsrollen, seksualitet, anstendighet og patologi. Diskursene er ikke ensformige, men inneholder mange paradokser og diskontinuiteter. Carlen og Worrall (1987) viser blant annet hvordan feminitet er karakterisert av selvkontroll og uavhengighet. Å være en normal kvinne betyr for eksempel å mestre, bry seg om andre, vise omsorg og ofre selvinteresse for andres behov. Det gjelder særlig i rollen som mødre og omsorgspersoner (Barton, 2005). I morsrollen sees også kvinnen som vokter av moralen, og dårlig moral ansees ofte for å være den verste formen for avvik hos kvinner (Barton, 2005). Samtidig er feminitet karakterisert nettopp av mangelen på kontroll og en avhengighet. Kvinnen trenger beskyttelse. Kvinnen er dermed også litt som et barn: inkompetent, skjør og uberegnelig (Carlen og Worrall, 1987). Når kvinner bryter med standardene for den idealiserte feminiteten, utløses det kontrollmekanismer. Samfunnet søker å navigere kvinnen tilbake til hennes «posisjon og tilskrevne rolle», og dermed «normalisere» henne (Barton, 2005).

Kjønnskonstruksjoner opprettholdes på et institusjonelt nivå, og omgivelsene holder individet ansvarlig for om det oppfører seg «kjønnspassende» (West og Zimmerman, 1987; Connell, 1987; Schippers, 2007). Individet som «feiler» i å gjøre kjønn «riktig», korrigeres. De institusjonelle ordningene skaper mekanismer for sosial kontroll av kjønn (West og Zimmerman, 1987).

Kjønnskonstruksjoner er spennende å utforske i fengsel. Her er de institusjonelle rammene spesielt tydelige. Ifølge Connell (1995) kan institusjoner være maskuline på et strukturelt nivå. Det skjer ved at institusjonen, for eksempel fengslet, preges av en kjønnnet arrangering av kontroll, politikk og praktiske rutiner. At fengslet er maskulint på et strukturelt nivå, blir blant annet synlig ved at fengselsmodellen er formet ut fra menns oppførsel og behov (Thomas, 2003). I tillegg er kjønnskonstruksjoner i fengsel interessant fordi kriminalitet blir, ut fra både biologiske og sosiologiske forklaringsmodeller, sett på som et maskulint fenomen (Vegheim, 1997; Carlen og Worrall, 2004; Barton, 2005).

3. Kvinneavdelingen i et høysikkerhetsfengsel

Formålet med studien er å utforske hvilke betydninger kjønn har for fengselsbetjentenes oppfatning av de kvinnelige innsatte, og dernest hvilke konsekvenser dette har for kvinnenenes soningsforhold. Merk at jeg dermed ikke er ute etter de kvinnelige innsattes kjønnsforståelser. I stedet ønsker jeg å studere kjønnskonstruksjonene fra betjentenes perspektiv, ettersom deres fortolkninger på mange måter påvirker de innsattes soningshverdag. De kvinnelige innsatte er prisgitt fengslets strukturelle, kulturelle og sosiale rammer. Ved å benytte fengselsbetjenter som informanter, får man innblikk i hvordan de institusjonelle rammene påvirker kjønnskonstruksjonene, og også hvordan kjønnskonstruksjonene påvirker de institusjonelle rammene.

Det empiriske grunnlaget for analysen er dybdeintervjuer med fem fengselsbetjenter som på forskjellige tidspunkt har arbeidet ved kvinneavdelingen i et av Norges høysikkerhetsfengsler. Alle informantene er kvinner, men i forskjellige aldre. Informantene har også erfaring fra de andre avdelingene i fengslet og/eller andre fengsler. Valg av fengsel skyldes at jeg ønsket at det skulle være et blandingsfengsel, det vil si med både mannlige og kvinnelige innsatte. Det fører til at betydningen av kjønn blir mer synlig. Videre ønsket jeg data fra et høysikkerhetsfengsel, der kontroll- og disiplineringprosesser er spesielt tydelig. Både valg av fengsel og valg av informanter baserer seg dermed på et strategisk utvalg (Thagaard, 2013: 60). Rekrutteringen av informanter foregikk via e-postforespørsler til

fengselsbetjenter som jobber i høysikkerhetsfengslet. Etter tre purringer hadde jeg fire informanter. Den siste informanten ble rekruttert via den fjerde informanten (snøballmetode, se Ryen, 2002: 90). Alle intervjuene ble gjennomført i fengslet. Intervjuguiden tok utgangspunkt i tidligere fengsels- og kjønnsforskning. Samtidig var flere av funnene i analysen resultat av at informantene selv tok opp spennende temaer. Analysen av materialet bygger på en generell lesning av intervjutekstene kombinert med teoretisk pregede fortolkninger.

Analysen bygger derfor på en samtale om kvinner, mellom kvinner. Dette kan sees som en fordel ved at det kan gi et godt grunnlag for en felles forståelse (Thagaard, 2013). Det kan samtidig være en fallgrube, ved at det ikke stilles spørsmål rundt denne «felles forståelsen». Jeg som forsker var derfor bevisst på å stille spørsmål rundt det som fort kan bli tatt for gitt ved kjønnsoppfatninger, for å fange opp aspekter og nyanser av fengselsbetjentenes tolkning av de kvinnelige innsatte.

3.1. Fengselshverdag på kvinneavdelingen

Som utgangspunkt for analysen skal jeg kort presentere de kvinnelige innsattes fengselshverdag. Fengslets fysiske utforming preges av at det er et stort fengsel med mange avdelinger, der den minste avdelingen er kvinneavdelingen. Den er bygget opp med en celle til hver innsatt, felles oppholdsrom og kjøkken, og felles toalett og bad. Det er også en arbeidsstue på kvinneavdelingen og et trimrom som de innsatte kan benytte i fritiden. De kvinnelige innsatte kan søke på utdanningstilbud. Valget står mellom grunnskole, videregående utdanning (studiespesialisering eller yrkesskole) og internettbasert høyere utdanning. Noen ganger arrangeres det også kortere kurs, for eksempel data- eller truckkurs. Kvinnene kan også søke om arbeid på to forskjellige verksteder (mekanisk verksted og trevareverksted), på fengslets kjøkken eller butikk, eller ha vedlikeholdsjobber (vedstabling, snømåking og lignende). De innsatte kan dessuten søke på gangjentestillingen, som tar seg av renholdet på avdelingen. Et siste alternativ er arbeidsstua på kvinneavdelingen, som jeg kommer tilbake til nedenfor. Det er et aktivitetstilbud på kvinneavdelingen for dem som ikke har arbeid eller skole å dra til.

De kvinnene som var i fengslet mens jeg intervjuet fengselsbetjentene, deltok i grunnskoleutdanning eller videregående utdanning (design og håndverk, salg og service). Betjentene opplyser at det ikke har vært noen fra kvinneavdelingen som har tatt høyere utdanning. Av jobbene som tilbys, er blant annet butikk- og kjøkkenjobbene populære.

På morgenen blir noen av de innsatte igjen på avdelingen, slik som gangjenta, som har ansvar for renhold på avdelingen, og de som skal være på arbeidsstua. Etter jobb eller skole spises middagen i fellesskap med fengselsbetjentene. De innsatte har også mulighet til å lage egen mat med varer som de kjøper i butikken inne i fengslet. Kvinnene har en egen luftegård. Denne er koblet til kvinneavdelingen og er en del mindre enn luftegården som brukes av mennene. Etter luftingen er det en times innlåsing mens betjentene har pause. Deretter, frem til de blir innlåst for natten, er det fellesskap på avdelingen. Da har de kvinnelige innsatte mulighet til å blant annet trene på treningsrommet på avdelingen, ringe, se på tv eller spille spill. Noen ganger foregår det også fellesarrangementer i gymsalene. På disse arrangementene er de sammen med mannlige innsatte fra andre avdelinger, og her kan det være for eksempel bingo, konsert eller film. Annenhver søndag er det gudstjeneste for alle innsatte. Etter fellesskapet er det innlåsing. Hvis de kvinnelige innsatte må på toalettet under innlåsing, må de ringe på fengselsbetjentene, som låser ut og følger dem til toalettet. Totalt er kvinnene innlåst minst elleve timer i døgnet.

4. Kjønnede fengselspraksiser

I første del av analysen diskuterer jeg hvordan kjønn kommer til uttrykk i fengselshverdagen. Hensikten er å vise hvilken betydning kjønn har for oppfatningen av de kvinnelige innsatte, og dernest hvilke konsekvenser dette har for kvinnenens soningsforhold. En av de tydeligste markørene for hvordan kjønn kommer til uttrykk i fengslet, er skjermingspraksisen. I St.meld. nr. 12 (St.meld. nr. 12 (2014–2015)) står det at i tilfeller der kvinner og menn soner i samme fengsel, skal kvinnene sone i særskilte skjermede avdelinger. Skjermingspraksisen spesifiseres ikke utover det formelle kravet om at mannlige og kvinnelige innsatte skal holdes fysisk atskilt fra

hverandre i form av «særskilte skjermede avdelinger med tilrettelagt tilbud» (St.meld. nr. 12 (2014–2015)). Betjentene fortalte at de kvinnelige og mannlige innsatte er sammen på skole og jobb og når det arrangeres kulturtilbud i gymsalen på ettermiddagen. Ellers er de separert når det er lufting, fellesskap på avdelingene og måltider (lunsj kan spises sammen med menn på skole- og arbeidsplass), og når de innsatte handler i butikken. Fengsels-situasjonen for kvinner i et blandingsfengsel hvor den store majoriteten er menn, bærer preg av at kvinnene er en liten gruppe som noen ganger er en del av fellesskapet, men som ofte er plassert på utsiden av fellesskapet.

Så hvem er denne lille gruppen med kvinner som kommer inn til soning i et høysikkerhetsfengsel? En av betjentene beskriver hva som kjennetegner kvinnene som sitter på kvinneavdelingen, på denne måten:

Veldig mange er ofte rusmisbrukere. Og da har du litt lik bakgrunn på grunn av det, og at du kanskje har litt psykiske problemer som kanskje ligner litt på hverandre. Og veldig mange, eller nesten kanskje alle har hatt en barndom som ikke har vært grei. (Betjent 4)

Det er tydelig at kvinnene på avdelingen oppfattes som en marginalisert gruppe. De har ofte en opphopning av levekårsproblemer som er preget av rusavhengighet, dårlig psykisk helse og en vanskelig barndom. Betjentene legger vekt på at kvinnene ofte har hatt store utfordringer og vært i et dårlig miljø lenge før de kommer i fengsel. Som betjent 3 sier: «[d]e har med seg mye tyngre ryggsekk enn menn».

Den «tunge ryggsekken» er et tydelig symbol på at kvinnene oppfattes som mer sårbare og belastet enn de andre, mannlige innsatte. Denne sårbarheten kommer videre frem når betjentene forklarer hva som ligger bak skjermingspraksisen.

Jeg er ikke ansatt her for å være kyssepoliti jeg. Sant, det skal ikke være noe fysisk kontakt mellom innsatte. Så, jeg har vært på en anstalt der det var en som var gravid under soning, med en annen innsatt. Og da er det jo vi da, som svikter, når dem får til å lure seg bort (...) Man må jo følge med hele tida. Og det er kanskje derfor det er så tungt å ha dem sammen og. Og vi vet jo ikke om det er misbruk, vi vet ikke om det er frivillig, sant. Og det er noe med det der med å skåne dem altså. Den sårbarheten. Den, ja, altså at dem ikke skal oppleve det samme som dem kanskje opplevde ute. (Betjent 3)

Betjenten legger vekt på at kvinnene trenger beskyttelse, de må skjermes. Beskyttelsen strekker seg fra alvorlige situasjoner der de kvinnelige innsatte utsettes for overgrep, og over til mer uansvarlige «tenåringsflørter» der betjentene må opptre som «kyssepoliti». Kvinnene oppfattes dermed enten som offer eller som barn som ikke selv kan ta ansvar og handle fornuftig og med tanke på konsekvensene – som blant annet graviditet. I begge tilfeller oppfattes kvinnene som sårbare feminiteter, og skjermingspraksisen blir dermed en konsekvens av at man fortolker de innsatte som uten evne til å ta riktige og rasjonelle valg for sin egen kropp.

Dette er en tolking som også kommer frem når en annen betjent forteller om relasjonene som kvinnene har utenfor fengslet:

Dem kan gå i fra en type til en annen type, som betaling for narkotika ganske enkelt. Eller dem blir overtatt av noen fordi de ikke orker å ha noe mer med hun å gjøre også går hun til kompisen. (...) Det er ikke noe dem skammer seg over, og det er ikke noe dem syns er rart. Vi syns det er rart. Vi syns det er fryktelig at dem er den varen her altså. Dem er liksom kjøttet som blir slengt rundt omkring, også ser dem det ikke selv. De ser ikke sin egenverdi. (Betjent 5)

Betjentene ser kvinnene som ofre og ikke som rasjonelle aktører, også når det gjelder intime relasjoner. Det irrasjonelle kommer blant annet frem gjennom at de kvinnelige innsatte ikke forstår sin egen verdi. Betjentene mener kvinnene aksepterer å være «kjøttet som blir slengt rundt». Kvinnene ser heller ikke sin egen verdi når de gjøres til objekter som kan brukes i forhandlinger om betaling av narkotika. Kvinnene tolkes på samme tid både som ofre og som uanstendige aktører: offer ved at de blir misbrukt av menn, uanstendige ved at de lar seg selv bli brukt. Betjentene legger vekt på at kvinnene må beskyttes fra de mannlige innsatte gjennom skjermingspraksisen.

Jeg vil argumentere for at kvinnene i stor grad også skjermes fra seg selv. Skjermingspraksisens logikk tar utgangspunkt i at de kvinnelige innsattes feminitet fortolkes som sårbar. Kvinnene er sårbare i den seksuelle sfæren. I noen situasjoner oppfattes de også her som ofre, mens de i andre situasjoner sees som uansvarlige og naive. Sårbarheten fører til at betjentene oppfatter de kvinnelige innsatte som inkompetente aktører i den seksuelle sfæren. Det er behov for seksuell kontroll, og kontrollen resulterer i praksisen der kvinner soner i særskilte skjermede avdelinger.

4.1. Likemannsprinsippet og normalitetsprinsippet

En vesentlig del av rehabiliteringen under soning baseres på normalitetsprinsippet, der arbeid eller utdanning er en del av hverdagen (St.meld. nr. 12 (2014–2015)). Betjentene forteller imidlertid om at kvinner i praksis ikke hadde samme muligheter til å få de samme arbeidsstillingene som de mannlige innsatte:

Så, vi fikk unnskyldningen, nei, hun kunne ikke jobbe på kiosken for hun brukte ikke BH. Og hun var ganske stor over brystene da. Hvis en skal si det sånn. (...) Også at du blir diskriminert på enkelte, på sånn en, hun var kjempeflink, hun var OK innsatt, kjempeflink til å arbeide. Hun var alle tiders. (Betjent 3)

Ifølge betjenten var ekskluderingen begrunnet med kvinnelig seksualitet og fristelse. Kvinnen ble redusert til kroppen som hun besitter. Til tross for at kvinnen ble vurdert som en god arbeidstaker, ble hun sanksjonert til fordel for å opprettholde god arbeidsmoral hos de mannlige innsatte. Den kvinnelige kroppen fungerer slik som en barriere for kvinnenes tilgang på rehabiliterende aktiviteter. Informantene forteller at de kvinneavdelingen en periode også ble ekskludert fra muligheten til å jobbe på fengselskjøkkenet. At det konsekvent gikk utover kvinnene, tyder på at fengslet er en institusjon som er maskulin på et strukturelt nivå (Connell, 1995). Arbeidsdelingen går i mennenes favør. Begge kjønn kontrolleres, men bare det ene må ta konsekvensene av kontrollen. Ifølge prinsippet om likebehandling skal de innsatte ha et likeverdig tilbud uavhengig av kjønn (St.meld. nr. 12 (2014–2015)). At kvinner ikke får arbeide, bryter med dette prinsippet. Betjentene som jobber på kvinneavdelingen, har kjempet for at kvinnene har skullet få mulighet til å jobbe på like vilkår med mennene, og situasjonen har endret seg de siste årene. De kvinnelige innsatte hadde på intervjuutidspunktet like muligheter som menn til å søke seg inn på arbeids- og utdanningstilbud.

Selv om kvinnene nå kan søke på alle jobbene, er det ikke alt de er like interessert i. Betjentene forteller at jobbene i fengselsbutikken og på fengselskjøkkenet er populære og vanskelige å få. Kvinnene har mulighet til å jobbe på verkstedene og med vedlikeholdsarbeid, men betjentene forteller at kvinnene ikke er like interessert i disse jobbene. Forklaringen er at disse jobbene oppfattes som maskuline.

Selv om arbeidssituasjonen har bedret seg for kvinnene, er det fremdeles et særdeles viktig program som kvinnene var ekskludert fra da jeg intervjuet fengselsbetjentene: fengslets rusmestringsenhet. Kvinnene fikk delta her tidligere, men mistet senere muligheten.

Det fungerer ikke like bra når det er blanda damer og menn. Man klarer ikke å være like åpen. Og da blir hensikten med behandlinga den blir dårligere faktisk. Så det er ikke så hensiktsmessig. (Betjent 4)

Kvinner mister tilbudet, menn får beholde det. Begrunnelsen er at de kvinnelige innsatte er så få. Betjent 1 misliker dette: «Jeg syns ikke det skal gå utover kvinnfolka fordi de er få. Men det har det gjort.»

De fleste kvinnene soner dommer som er relatert til narkotika og vinningskriminalitet, der vinningskriminaliteten ofte er knyttet til finansiering av rusmidler. Likevel avskjæres de kvinnelige innsatte fra muligheten til å delta på rusmestringsprogrammet. I kriminalomsorgen er et av hovedprinsippene med straffen at de innsatte skal rehabiliteres tilbake til samfunnet. Når rehabiliteringsarbeidet innskrenkes, bryter dermed mye av soningsgrunnlaget sammen for kvinnene. Når kvinner avskjæres fra rehabilitering, til tross for at kvinner i teorien skal ha rett på et likestilt tilbud som menn innenfor programvirksomhet (St.meld. nr. 12 (2014–2015)), blir det tydelig at kvinner er annenrangs i kjønnshierarkiet innenfor den maskuline fengselsinstitusjonen.

Det oppstår derfor et kjønn paradoks i Kriminalomsorgen: De understreker selv at det ikke fungerer like bra når kvinner og menn er blandet, fordi rehabiliteringen svekkes. Likevel opprettholdes praksisen med blandingsfengsel der både kvinner og menn skal rehabiliteres tilbake til samfunnet.

4.2. Kjønnspassende aktiviteter og oppførsel

I fengselshverdagen kommer kjønn også til uttrykk gjennom aktiviteter. Arbeidsstua ble opprettet som et alternativt aktivitetstilbud for de kvinnelige innsatte fordi kvinnene ble utestengt fra flere av arbeidsstillingene. Betjent 2 beskriver aktivitetene slik:

Også har vi systue, eller arbeidsstue på kvinneavdelinga, som er tilbud hvis dem ikke har full skoledag eller arbeidsdag. Og... da er det håndarbeid. Primært strikking. (Betjent 2)

Vegheim (1995) ser håndarbeid som sysselsettingsaktivitet for kvinner i fengsel som en refleks av at håndarbeid gjerne sees som passende for kvinner. I tillegg har kvinnelig håndarbeid historiske røtter langt tilbake i fengselshistorien. Håndarbeid ble sett på som et virkemiddel for kvinner til å bli anstendige ved at de slik fant sin rolle i samfunnet (Bosworth, 2000). Dette kan sees opp mot at kvinners arbeid i lang tid har blitt sett på som å tilhøre hjemmet, og ikke arbeidsmarkedet utenfor.

Aktivitetsforskjellen blant kjønnene kommer også frem i beskrivelsen av den ene timen med lufting kvinnene har om dagen.

Dem har jo et stort ønske om å luften med mannfolk, fordi de blir jo litt lei av hverandre. Og pluss at dem kan være med på flere ballspill. Men det får dem ikke da. Så da blir det, dem går som regel i luftegården. Om sommeren så har vi som regel grønnsakhage på luftegården. Så vi sitter jo ofte og koser oss med kaffe og strikker. Det er veldig strikkeaktivitet oppe her nå, for vi betjentene jobber med det på arbeidsstua. (Betjent 1)

Mennene er i stor grad aktive også i fengslet, mens kvinnene i større grad utsettes for passivisering. Slik blir maskulinitet og feminitet i fengsel tilskrevet polariserte karakteristikk: Menn er aktive, kvinner er passive (Connell, 1995). Det er institusjonelle normer og forventninger som skaper både muligheter og begrensninger for de innsattes aktivitet. Det skjer både gjennom det materielle og gjennom kulturelle føringer. Pasifiseringen kan kanskje sees i lys av at uregjerlig og uanstendig oppførsel lenge har blitt knyttet til kvinner i fengsel (Bosworth, 2000; Barton, 2005), og de innsatte på kvinneavdelingen der mine informanter arbeidet, fremstår ikke som noe unntak. De har ifølge betjentene levd liv preget av rus, kriminalitet og liten selvbeherskelse.

I tillegg til at den sosiale kontrollen baseres på rehabilitering i lys av det som tolkes som kjønnspassende aktivitet, går den sosiale kontrollen av kvinnene også i stor grad ut på oppdragelse.

Dem har et ganske stort behov for å trene seg på hvordan et A4-liv kunne ha vært. Og bare det å si takk for maten, eller rydde opp etter seg, eller snakke til folk uten å være frekk. Det er så mange ting dem ikke kan da, så det er veldig mye oppdragelse man må drive med damene føler jeg. For at dem har kanskje aldri fått det. Det blir litt som med unger noen ganger, for dem, dem har ikke fått det i barnehagen så. Men det gjelder jo mennene og selvfølgelig. Men, jeg tror nok behovene til damene er litt sterkere. Dem er kanskje litt i verre stand noen ganger da. (Betjent 4)

Oppdragelse kan sies å være hverdagslivets begrep på sosialisering. Ut fra sitatet over er det tydelig at kvinnene tillegges en barnelignende status. De har fortsatt ikke lært seg helt grunnleggende ferdigheter i hverdagslivet. Fengselsbetjentene tar derfor på seg rollen som oppdragere. Denne oppdragelsesprosessen knyttes ikke bare til forskjellige aspekter ved selve fengselsoppholdet, men retter seg mot kvinnene mer allment. Betjentene mener blant annet de må lære hvordan de skal kommunisere med andre mennesker, og at de har et ansvar for å rydde opp etter seg selv. Betjentene tolker kvinnene som «i verre stand» enn mennene, noe som kan forstås ut fra et kjønnsperspektiv. Kvinnene tolkes ikke nødvendigvis som objektivt frekkere eller mer uoppdragne enn menn, men fordi det er en forventning om at kvinner skal være anstendige og kunne rydde og ta vare på hjemmet (Barton, 2005), bryter de med de feminine kjønnsnormene.

I stedet for å ha underlagt seg disse feminine aspektene, har de kvinnelige innsatte trådt inn på det maskuline domenet av kriminell aktivitet. Sosialiseringprosessen og den sosiale kontrollen er dermed veldig omfattende fordi den i stor grad bærer preg av at kvinnene skal omgjøres fra *uanstendige* kvinner til *anstendige* kvinner.

Et viktig aspekt med oppdragelsen av kvinnene til å bli anstendige kvinner er morsrollen. Morsrollen står veldig sentralt i forståelsen av hva det vil si å være en god kvinnelig samfunnsborger, og er en rolle som de kvinnelige innsatte ikke har mestret.

Jeg tror ikke noen av dem egentlig vet hvordan det er å være mor. For dem fleste har blitt tatt i fra ungene fra tidlig alder. Og jeg har to unger selv, og jeg forteller gjerne om situasjoner med mine unger, og jeg tror de har godt av å høre det, hvordan et forhold skal være med, for jeg tror ikke, de har ikke et normalt forhold til sine foreldre og de har ikke et normalt forhold med sine barn, så da tror jeg det er positivt for dem å høre hvordan det kan være. (Betjent 4)

Ifølge betjent 4 vet ikke de kvinnelige innsatte hva det egentlig vil si å være en mor. Det forklares blant annet med kvinnenes manglende erfaringer, fordi de gjerne har blitt fratatt barn ganske tidlig i morskapet. En annen forklaring som betjentene trekker frem, er at de kvinnelige innsatte ikke har hatt et normalt forhold til sine egne foreldre. Kvinnene mangler derfor gode rollemodeller når det gjelder foreldrerollen. De har slik ikke fått kunnskapen og erfaringen som kreves for å være en god mor. Flere av betjentene pleier derfor å fortelle om erfaringer som de har med sine egne barn. Det blir tydelig at det i fengslet finner sted en oppdragelse av uegnede mødre, av betjenter som selv er mødre.

I rehabiliteringsprosessen av morsrollen settes det flere krav. Kvinnene må blant annet bli rusfrie, de må lære seg å tilegne seg økonomiske midler gjennom lovlige kanaler, og de må sette barnets behov fremfor sine egne – de må være tilstedeværende og gi omsorg. Dette er krav som en «god mor» vil ta som en selvfølge. For de kvinnelige innsatte krever det store endringer. Oppdragelsen til å bli en egnet mor blir dermed veldig omfattende.

Oppdragelsen baserer seg ikke bare på at fengselsbetjentene snakker om hvordan de opptrer i sin morsrolle, den baserer seg også på den daglige oppdragelsen på avdelingen, hvor kvinnene blant annet skal lære å lage mat, vaske, holde orden, ha riktig oppførsel og vise høflighet og respekt. Forholdet mellom å være en egnet mor og et verdig samfunnsmedlem blir dermed et gjensidig forhold. For å være en egnet mor må man være et verdig samfunnsmedlem og omvendt. I midten av dette forholdet ligger det en forutsetning om en akseptabel feminitet.

5. Avvikende feminitet

I denne delen vil jeg trekke frem sentrale aspekter fra analysen, og diskutere dem opp mot det kjønnteoretiske perspektivet. Den første delen av problemstillingen handler om betydningen som kjønn har for oppfatningen av de kvinnelige innsatte. Det er tydelig at kvinner er en minoritet i fengslet, og at de tolkes i et annet lys enn mennene. Det er også tydelig at de tolkes som avvikende fra den idealiserte feminiteten. De konstrueres ikke som maskuline, men som avvikende feminiteter. Jeg argumenterer

for at de kvinnelige innsatte tolkes som uttrykk for *uønskede feminiteter* (Schippers, 2007). Samtidig vil jeg argumentere for at de også tolkes som *sårbare feminiteter*.

Den uønskede feminiteten etableres og begrunnes gjennom flere prosesser. I konstruksjonen av feminin seksualitet blir pågående seksualitet tolket som avvikende: Uttrykk for pågående seksuell interesse er et trekk som er forbeholdt menn og maskulinitet (Connell, 1987). Betjentene tolker det som at kvinnene går fra mann til mann uten å forstå at det er upassende for sitt kjønn. Rusavhengighet er et annet aspekt som virker ødeleggende for kvinnenes måte å «gjøre» kjønn på. Selv om rusavhengighet generelt ikke er akseptert, er det mer kompatibelt med maskulinitet enn feminitet. Det er også tydelig at kvinnene bryter noen anstendighetsnormer som oftere tillegges kvinner, slik som at de ikke skal svare frekt, og at de skal rydde og ta vare på hjemmet. Kvinnene bryter med disse kjønnsnormene og har heller trådt inn på det maskuline domenet av kriminell aktivitet og maskulin atferd. Feminitet er karakterisert av å mestre, bry seg om andre, vise omsorg og ofre selvinteresse for andres behov (Carlen og Worrall, 1987). Dette er karakteristikkene kvinnene på mange måter i høy grad bryter med, særlig når det gjelder morsrollen. Barneoppdragelse står veldig sentralt i den idealiserte feminiteten, og oppfattes som et av de viktigste samfunnsoppdrag for kvinner (Connell, 1987; Schippers, 2005).

Også den sårbare feminiteten etableres og begrunnes gjennom flere prosesser. Den sårbare feminiteten begrunnes blant annet med «den tunge ryggsekken», som symboliserer en vanskelig barndom, psykiske lidelser og rusproblematikk. «Den tunge ryggsekken» fører til at kvinnene blir stakkarliggjorte og sees som emosjonelt sårbare og ustabile. Den sårbare feminiteten er også synlig når kvinnene tolkes som seksuelle ofre: dels fordi de blir seksuelt misbrukt av andre, dels fordi de selv ikke maktet å sette grenser for egen kropp. Mine analyser viser dermed hvordan skjermingen av kvinner i fengsel forklares med at de trenger beskyttelse fra mannlige innsatte, men også at de trenger beskyttelse fra seg selv.

Feminitet er karakterisert ved å være sårbar, inkompetent og å mangle selvkontroll (Carlen og Worrall, 1987), men de kvinnelige innsatte strekker disse karakteristikkene for langt. Flere av aspektene ved kvinnene

knyttet opp til disse karakteristikkene. De kvinnelige innsatte er for sårbare ved at de lar seg bli utnyttet og brukt av menn i seksuelle og emosjonelle relasjoner. Kvinnene blir også oppfattet å være inkompetente på et bredt spekter av områder, slik som morsrollen, husmorsrollen, arbeidslivet, valg av partnere og den seksuelle sfæren, som samlet gjør at kvinnene blir avvikende og «feiler» i å leve et normalt liv. Dermed blir karakteristikkene som vanligvis forbindes med feminitet, overdrevet så sterkt at det blir destruktivt for selve feminiteten, og i stedet bidrar til konstruksjonen av en avvikende feminitet.

5.1. To kjønnspraksiser

Problemstillingens andre del handler om hvilke konsekvenser fengselsinstitusjonens fortolkninger av kjønn har for kvinnenes soningsforhold. Kvinnene konstrueres som avvikende feminiteter, og de kontrolleres i stor grad ut fra det. At kvinner kontrolleres på andre premisser enn menn, gir videre utslag i rehabiliteringen av kvinnene. Selv om Kriminalomsorgens rehabiliteringsideologi i utgangspunktet er kjønnsnøytral, vil jeg argumentere for at det ikke er tilfellet i praksis. Fengslet opererer med to forskjellige kjønnspraksiser. Til tross for at kvinnene blir betraktet som mer sårbare, og i verre stand enn mennene, får de ikke samme tilgang på hjelpetiltak som menn. Det skaper et paradoks: Kvinner oppfattes som mer vanskeligstilte, men soner likevel hardere enn menn. Konstruksjonen av den kjønnede sårbarheten og statusen som offer fører likevel ikke til at kvinnene gjøres til gjenstand for mer bekymring, oppmerksomhet eller oppfølging enn menn.

I innledningen trakk jeg inn to begreper som står sentralt i rehabilitering innenfor Kriminalomsorgen: likebehandling og normalitetsprinsippet (St.meld. nr. 12 (2014–2015)). Dette er sosialpolitiske vedtak som kommer fra sentralt hold, som skal sikre en lik og hensiktsmessig rehabilitering uavhengig av kjønn. Mine analyser peker i en retning der likebehandlingsprinsippet ikke oppfylles slik det skal i teorien. Siden rusmestringsenheten er forbeholdt menn, har kvinnene på ingen måte et likestilt tilbud når det gjelder rusmestring. Dette er noe fengselsbetjentene på kvinneavdelingen ser på som bekymringsverdig. Når betjentene

samtidig forteller at de fleste av de kvinnelige innsatte har rusproblematikk, kan en undres over om det er hensiktsmessig med blandingsfengsel, når dette fører til at kvinnene får dårligere rehabiliteringstilbud. At kvinnene blir hindret i å søke seg inn på rusmestringsenheten, fører til at kvinnene ikke får rehabilitering knyttet til grunnlaget for dommen. Amundsen (2010) fant også at få kvinner tilbys rusmestring, men at halvparten ville takket ja hvis de hadde fått tilbudet. Det er derfor positivt at den nye handlingsplanen for kvinnelige innsatte spesifiserer at rusbehandlingen for kvinnelige innsatte vil styrkes. Fraværet av tilgangen til rusbehandling skaper et paradoks. Hadde kvinnene fått tilgang til rusbehandling, ville dette også hatt innvirkning på rehabiliteringen av det som konstrueres som en problematisk feminitet. Rusavhengighet er en av forklaringene på at kvinnene konstrueres som en avvikende feminitet, ved at det blant annet har ført til at de ikke mestrer morsrollen og den seksuelle atferden, og det umoralske ved å være kriminell.

Den rehabiliteringen som faktisk foregår i fengslet, er ikke knyttet til kvinnes hovedutfordringer, som ofte er rus, men en gammel kjønnsideologi. Kvinnene hadde tidligere ikke mulighet til å delta på alle arbeidsplassene fordi feminitet var et hinder for den maskuline rehabiliteringen. Kvinner hadde derfor færre muligheter enn menn. At prinsippet om likebehandling utfordres, påvirker også normalitetsprinsippet. Normalitetsprinsippet innebærer at tilværelsen i fengsel skal være så lik som mulig tilværelsen ellers i samfunnet. Det er frihetsberøvelsen som er straffen, og straffen skal derfor ikke være tyngre enn nødvendig. Ut fra normalitetsprinsippet skal fengslet være en arena hvor de innsatte kan trene på dagliglivets aktiviteter og ta ansvar for eget liv (St.meld. nr. 12 (2014–2015)). Det at kvinner ikke får samme tilbudet som menn om arbeidsrettede tiltak, fører til et brudd på normalitetsprinsippet. Kvinnene får ikke i like stor grad som menn trene på dagliglivets aktiviteter ved å ta ansvar for å sikre seg en utdanning og arbeidserfaring for å kunne møte samfunnets krav når de er ferdig med soningen. Selv om mange kvinner får mulighet til å delta i kompetansegivende tiltak, er arbeidsstua anerkjent som et godt alternativ for kvinner. I arbeidsstua jobbes det ofte med håndarbeid, som er samme type aktivitet de kvinnelige innsatte i Paris ble satt til å gjøre i år 1684 (Bosworth, 2000). Når det tilrettelegges for at kvinnelige innsatte

kan velge bort skolegang og arbeidserfaring til fordel for håndarbeid, får kvinnene verken bedret sine kvalifikasjoner eller blir forberedt til et moderne samfunn der kvinner i høy grad er arbeidsaktive (Statistisk sentralbyrå, 2015). De to kjønnspraksisene er tydelige i hvilke aktiviteter som det tilrettelegges for: Aktivitetene som blir lagt opp for kvinner, er strikking, og aktiviteter som er lagt opp for mennene, er å spille fotball. Dette kan sees i lys av at passiv og aktiv er polariserte kjønnskaraktistikker (Connell, 1995). Det kan derfor virker som at både rehabiliteringsideologien og ideologien om hva som blir sett på som kjønnspassende, baserer seg på gamle kjønnsideologier. I den nye handlingsplanen, *Strategi for kvinner i varetekt og straffegjennomføring (2017–2020)* (Kriminalomsorgen, 2017), vedtas det at arbeid, skole og fritidsaktiviteter for kvinner så langt som mulig skal skje atskilt fra menn. Det spesifiseres dermed at kvinnene i enda større grad skal holdes atskilt fra menn. Det spesifiseres derimot ikke hva innholdet i tilbudet for kvinner skal bestå av.

6. Konklusjon

Den institusjonelle konstruksjonen av avvikende feminitet fører til en tolkning om at kvinnene har et sterkt behov for å bli underlagt sosial kontroll og rehabilitering. Forholdet mellom kontroll, rehabilitering og konstruksjon av avvikende feminitet er et dialektisk forhold.

Informantenes fortolkning av feminitet i fengselsinstitusjonen resulterer i at de kvinnelige innsatte konstrueres som avvikende feminiteter. De er både sårbare feminiteter og uønskede feminiteter. Den sårbare feminiteten kan forstås som oppførsel og karakteristikker som ikke nødvendigvis er avvikende for feminitet i seg selv, men som blir avvikende gjennom overdrivelser. Eksempelvis kjennetegnes «emphasized» feminitet ved at kvinner skal være ettergivende i seksuelle relasjoner (Connell, 1987), men ikke i en slik grad at de blir det betjentene betegner som; «kjøttet som blir slengt rundt». Slik blir den sårbare feminiteten en overdrivelse av karakteristikker som kjennetegner den «normale» feminiteten.

Den *uønskede feminiteten* kan forstås som handlinger som er koblet til maskulinitet. Egenskapene og handlingene betraktes i utgangspunktet som maskuline, men blir konstruert som feminine når de utføres av

kvinner. En slik konstruksjon blir imidlertid avvikende feminitet. (Schipers, 2007: 96). At de kvinnelige innsatte konstrueres som avvikende feminiteter, blir tydelig ved at fengselsbetjentene har en paternalistisk og moraliserende holdning til dem, noe som igjen fører til en kjønnnet offergjøring. Det fører videre til at de kvinnelige innsatte blir fratatt rollen som rasjonelle, ansvarlige, pålitelige og handlekraftige aktører. Dette får videre innvirkning på kontrollen over og rehabiliteringen av kvinnene. Fengselsinstitusjonen har mekanismer for sosial kontroll av kjønn, og disse kommer til uttrykk når kvinnene «feiler» i å gjøre kjønn etter den normative forventningen (West og Zimmerman, 1987).

De kvinnelige innsatte holdes ansvarlig for at de «feiler» i å *gjøre kjønn*, og fengselsinstitusjonen arbeider for å korrigere denne «feilingen». Kontrollen av kvinnene påvirker aspekter ved det materielle, fysiske, kulturelle og sosiale ved fengselsinstitusjonen. Blant annet er min tolkning at det offentlige vedtaket om skjerming bygger på at kvinner i fengsel er en «type» kvinne som må holdes atskilt fra menn, fordi de må beskyttes mot både menn og seg selv.

At de kvinnelige innsatte representerer avvikende feminiteter, får også store konsekvenser for rehabiliteringsarbeidet – ikke minst fordi rehabiliteringen foregår i en maskulin institusjon. I kriminalomsorgen er et av hovedprinsippene med straffen at de innsatte skal rehabiliteres tilbake til samfunnet, og at kvinner og menn har rett på likestilte tilbud (St.meld. nr. 12 (2014–2015)). Prinsippet brytes når kvinner avskjæres fra muligheten til å delta på rusmestringsenheten, til tross for at de fleste kvinnene soner dommer relatert til rus. Det er tydelig at kvinner kommer annenrangs i kjønnshierarkiet i den maskuline fengselsinstitusjonen. Det later til at et av hovedmålene er å rehabilitere, eller «normalisere», de avvikende kvinnene innenfor den maskuline institusjonen, og det er tydelig at dette gjøres basert på en gammel kjønnsideologi om husmorrollen som har vært til stede i fengselsinstitusjonen i flere hundre år (Bosworth, 2000). Til tross for at kvinnene betraktes som mer sårbare, får de ikke samme tilgang på hjelpetiltak som menn. I stedet blir de plassert innenfor en ideologi som bidrar til å vedlikeholde og forsterke stigma, ulikhet og undertrykking. Dette kan ha uheldige følger for de kvinnelige innsattes tilbakeføringsprosess etter endt soning.

Referanser

- Amundsen, M.- L. (2010). Kvinnelige innsatte og sosial marginalisering, *Spesialpedagogikk*, 75(1), 26–37.
- Barton, A. (2005). *Fragile Moralities and Dangerous Sexualities: Two Centuries of Semi-Penal Institutionalisation for Women*. Hampshire: Ashgate.
- Bosworth, M. (2000). Confining femininity: A history of gender, power and imprisonment. *Theoretical Criminology* 4(3), 265–284.
- Carlen, P. og Worrall, A. (1987). Introduction: Gender, Crime and Justice. I P. Carlen og A. Worrall (Red.), *Gender, Crime and Justice* (1–14). Milton Keynes: Open University Press.
- Carlen, P. og Worrall, A. (2004). *Analysing women's imprisonment*. Devon: Willian Publishing.
- Connell, R.W. (1987). *Gender and power. Society, the person and sexual politics*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R.W. (1995). *Masculinity*. Cambridge: Polity Press.
- Friestad, C. og Skog-Hansen, I.L. (2004). *Levekår blant innsatte* (Fafo-rapport 429). Tilgjengelig fra: <http://www.nsd.uib.no/data/individ/publikasjoner/NSD1478FAFO.pdf> (Hentet: 20. mars 2015).
- Heidensohn, F. (1987). Women and crime: Questions for Criminology. I P. Carlen og A. Worrall (Red.), *Gender, Crime and Justice* (16–27). Milton Keynes: Open University Press.
- Kriminalomsorgen. (2013). *Kriminalomsorgens årsstatistikk – 2013*. Oslo: Kriminalomsorgens sentrale forvaltning. Tilgjengelig fra: www.kriminalomsorgen.custompublish.com/getfile.php/2618583.823.wqcbxxsu/Kriminalomsorgens+%C3%A5rsstatistikk+2013.pdf (Hentet: 15. januar 2015).
- Kriminalomsorgen. (2017). *Strategi for kvinner i varetekt og straffegjennomføring (2017–2020)*. Tilgjengelig fra: http://www.kriminalomsorgen.no/getfile.php/3861835.823.crqtpcpsa/Strategi+for+kvinner+i+varetekt+og+straffegjennomf%C3%B8ring_endelig+versjon.pdf (hentet 30. November 2017).
- Lundeberg, I. (2017). Exceptional procedures? Offenders' Experiences of Procedural Justice in Re-entry Work. I T. Ugelvik og P. Scharff Smith (Red.), *Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice* (239–259). London: Palgrave.
- Ryen, A. (2002). *Det kvalitative intervjuet – Fra vitenskapsteori til feltarbeid*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Schippers, M. (2007). Recovering the feminine other: masculinity, femininity, and gender hegemony. *Theory and Society* 26(1), 85–102.
- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet.

- St.meld. nr. 12 (2014–2015). *Utviklingsplan for kapasitet i kriminalomsorgen*. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet.
- Statistisk sentralbyrå. (2015). *Arbeidskraftundersøkelsen, 1. kvartal 2015*. Tilgjengelig fra: <http://www.ssb.no/arbeid-og-lonn/statistikker/aku/kvartal/2015-04-30?fane=tabell#content> (Hentet 23. mai 2015).
- Thagaard, T. (2013). *Systematikk og innlevelse. En innføring i kvalitativ metode*. 4. utg. Bergen: Fagbokforlaget.
- Thomas, J. (2003). Gendered Control in Prisons: The Difference Difference Makes. I B.H. Zaitzow, og J. Thomas (Red.), *Women in Prison. Gender and Social Control* (1–20). Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Thorsrud, I. (2012). *Jurks fengselsundersøkelse – en kartlegging av kvinners soningsforhold i 2010/2011* (Jurk rapport 62/2012). Tilgjengelig fra: <https://jurk.no/download/rapporter/Fengselsunders%C3%B8kelsen.pdf> (Hentet: 20. oktober 2014).
- Vegheim, B. (1995). *Kvinnens møte med straffeapparatet del II: Det uforutsigbare systemet og det sårbare fellesskapet*, K-serien nr. 1. Oslo: Institutt for kriminologi.
- Vegheim, B. (1997). Kjønn og kriminalitet. I L. Finstad og C. Høigård (Red.), *Kriminologi* (99–162). Oslo: Pax Forlag.
- West, C. og Zimmerman, D. H. (1987). Doing Gender. *Gender & Society*, 1(2), 125–151.

KAPITTEL 6

Fengselsfortellinger: en narrativ analyse av østeuropeiske fangers erfaringer i det norske strafferettssystemet

Amarpreet Kaur Stamnes og Johan Fredrik Rye

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: This chapter presents narratives from a sample of Eastern European prisoners in Trondheim Prison, Tunga. Their experiences with the Norwegian penal system are analyzed from the perspective of narrative criminology. This enables an actor-centered understanding of the foreign prisoners' interpretations of their imprisonment. The prisoners' stories vary but follow the same basic structure or «plot». Because of economic crisis, the men travelled from their home countries seeking a safer economic future in Norway, but their journeys ended tragically in a Norwegian prison. In their stories, Norway is assigned the role of the guilty and responsible, while the prisoners see themselves as unlucky victims of a suspect Norwegian penal system. The narratives are also stories about exclusion and discrimination within the prison, and they find that they are not treated the same way as Norwegian prisoners. Thus, the moral of the Eastern Europeans' narratives is not primarily concerned with their criminal activities, but rather about how they, as honest people seeking a better future, became victims of the dark side of Norwegian society.

Keywords: legitimation, narrative theory, foreign prisoners, Eastern Europe

Sammendrag: I dette bokkapitlet presenteres fortellingene til et utvalg østeuropeiske fanger som soner i Trondheim fengsel, Tunga. Deres erfaringer med den norske strafferettsskjeden analyseres fra et narrativt kriminologisk perspektiv, som åpner for en aktørsentrert forståelse av de utenlandske fangenes fortolkninger av fengselsoppholdene. Informantenes fortellinger varierer, men følger den samme grunnstrukturen: På grunn av økonomiske krisetider reiste de fra hjemlandet og søkte en tryggere økonomisk fremtid i Norge, men reisen endte tragisk, i et norsk fengsel. I de østeuropeiske fangenes fortellinger er det imidlertid Norge som tildeles rollen som den skyldige og ansvarlige, mens de ser seg selv som uheldige ofre for et suspekt norsk strafferettssystem. Fortellingene handler også om utenforskap og diskriminering i fengslet, fordi disse fangene opplever at de ikke får samme behandling som de norske fangene. Moralene i østeuropeernes narrativer handler derfor ikke først og fremst om deres kriminelle aktiviteter, men om hvordan de som hederlige mennesker på søken etter en bedre fremtid ble ofre for det norske samfunnets skyggesider.

Nøkkelord: legitimeringsteknikker, narrativ teori, utenlandske fanger, Øst-Europa

Sitering av denne artikkelen: Stamnes, A.K. & Rye, J.F. Fengselsfortellinger. En narrativ analyse av østeuropeiske fangers erfaringer i det norske straffesystemet. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 6, s. 121–145). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch6>
Lisens: CC BY-NC 4.0

1. Østeuropeiske fengselsfortellinger

Norske fengsler huser flere utenlandske fanger enn noen gang tidligere. En tredjedel av fangepopulasjonen består i dag av utlendinger (se Rye og Stachowskis kapittel, kap. 7). I den offentlige debatten fremstilles de utenlandske fangene gjerne som spesielt uønskede og uverdige: Først utnytter de det norske samfunnets gjestfrihet og utfører kriminalitet, deretter «straffes» de med opphold i høykvalitetsfengsler, der de endog mottar lønn (dagpenger). «For mange er Norge en honningkrukke. Utlendinger uten jobb i hjemlandet kan fort se på norske fengsler som en måte å tjene penger på», uttalte FrPs Per Sandberg i 2013 (ABC Nyheter, 2013).

I kapitlet retter vi oppmerksomheten mot fanger fra de østeuropeiske landene. Denne gruppen utgjør om lag halvparten av de utenlandske fangene. Hensikten er ikke å beskrive deres faktiske soningsforhold i de norske fengslene. Vi søker heller ikke normative vurderinger, verken av de utenlandske fangene eller av det norske fengselsvesenets behandling av dem. I stedet ønsker vi å belyse de norske fengslene fra fangeperspektivet: Hvorfor kommer de til Norge? Hvordan fremstiller de hendelsene som førte til fengslingen? Hva er deres vurderinger av norske fengsler? Hvordan oppleves det å være fremmed i den norske fengselsinstitusjonen?

Vi mener forskning med et eksplisitt aktørperspektiv kan bidra med viktig kunnskap i utviklingen av bedre fengsler og en «straff som virker», som det heter i stortingsmeldingen om kriminalomsorgen fra 2008 (St. meld. nr. 37 (2007–2008)), spesielt for de utenlandske fangene. Et eksempel er utlendingenes generelle mistillit til det norske strafferettssystemet, som ofte ødelegger for konstruktiv samhandling mellom fengsel og fange, blant annet med tanke på rehabilitering. Her er det mindre relevant i hvilken grad fangene har faktiske («objektive») grunner til å mistro fengselsinstitusjonen og dens representanter, ettersom det er fangenes fortolkninger av systemet som legger grunnlaget for samspillet mellom fangene, fengselsbetjentene og de andre aktørene i fangesamfunnet. Det er derfor interessant med kunnskap om norske fengsler og andre strafferettsinstitusjoner slik som de oppleves fra de utenlandske fangenes perspektiv.

I kapitlet bruker vi et narrativt kriminologisk perspektiv (se Presser, 2009; Presser og Sandberg, 2015) for å gripe de østeuropeiske

fangenes erfaringer i de norske fengslene. Perspektivets utgangspunkt er at narrativer – fortellinger – er viktige byggesteiner i den sosiale virkeligheten, både på samfunns- og på aktørnivå. Historiene som vi forteller om oss selv og våre sosiale relasjoner, bidrar til å gi mening til våre hverdagsliv. Hvem er vi? Hvor kommer vi fra, og hvorfor ble livene våre som de ble? Hva er våre mulige – og gode – handlinger og strategier i fremtiden? Hvordan aktørene *forteller* om sine liv, gir innsikt i hvordan de forstår, fortolker og forhandler den sosiale virkeligheten – og dermed også hvordan den fremstår for dem og etablerer et rammeverk for deres handlingsvalg.

Vi kombinerer videre det narrative perspektivet med teorier om fengslingens smerter («pains of imprisonment») (Sykes, 1958), om fangens legitimerings- og nøytraliseringsteknikker (Scott og Lyman, 1968; Sykes og Matza, 1957) og om utenlandske fanger som «outsider prisoners» (Ugelvik, 2012).

Konkret analyserer vi narrativene til et utvalg østeuropeiske fanger som soner dommer i Trondheim fengsel, Tunga. Vi viser først hvordan fangene etablerer fortellinger som forklarer – og til dels også forsvarer – deres handlinger som gjorde at de til slutt endte opp i fengsel. Deretter fokuserer vi på deres fortellinger om fengselsoppholdet, spesielt hvordan de forhandler sine identiteter som moralske aktører på tross av fengselsdommen.

2. Narrativ kriminologi

Ordet «narrativ» kommer fra latin og betyr «å fortelle». I narrativ teori studerer man hvordan mennesker skaper mening og forståelse av sin livsverden gjennom fortellinger. Dette teoretiske perspektivet har vokst frem som en populær analytisk retning innen samfunnsvitenskapen de siste årene. Det finnes ingen felles eller entydig definisjon på hva et narrativ er, og ulike retninger innenfor narrativ teori har litt forskjellige innfallsvinkler. Vårt teoretiske utgangspunkt bygger på Hinchman og Hinchmans (1997) forståelse av den narrative tradisjonen. De skriver:

Narratives (stories) in the human sciences should be defined provisionally as discourse with a clear sequential order that connect events in a meaningful way

for a definite audience and thus offer insights about the world and/or people's experiences of it. (Hinchman og Hinchmans, 1997: xvi)

Elliott (2005) arbeider ut fra samme definisjon og trekker frem tre grunnleggende egenskaper ved narrativer. Den første er at narrativer fremkommer i sekvenser. I denne sammenhengen betyr det at narrative rekapitulere tidligere hendelser i en kronologisk rekkefølge. Den andre egenskapen er at narrative blir meningsfulle ved at de har et budskap som fortelleren ønsker å formidle. Gjennom narrative presenterer fortelleren seg selv, sin identitet, og gjør samtidig krav på publikums aksept for denne identiteten. En fortelling er derfor alltid også en forhandling mellom fortelleren og publikum. Den tredje egenskapen er at narrative er genuint sosiale: De produseres for og blir tilpasset til et bestemt publikum i en gitt kontekst. Samtidig drar fortellingen veksler på fortellerens og publikumets felles sosiale erfaringshorisonter, og representerer ofte en forhandling av hva som er viktige eller riktige fortolkninger av disse erfaringene. Til sammen utgjør disse egenskapene «plottet», grunnstrukturen, i fortellingen.

Vår forståelse av narrative er videre inspirert av den narrative kriminologien som har vokst frem de siste årene (se Presser, 2009; Presser og Sandberg, 2015). Presser presenterer tre måter å forstå narrative på (2009: 182–183). For det første kan narrative forstås som faktuelle, det vil si som en fortelling som speiler faktiske hendelser i fortellerens sosiale verden. Her gir det mening å skille mellom «sant» og «usant». For det andre kan et narrativ sees som fortolkende, idet aktørens fortelling brukes som kilde til å forstå hvordan han ser sin sosiale verden. Narrative er da subjektive gjengivelser av det som skjer, uten at det nødvendigvis er koherens til en ekstern, objektiv virkelighet. For det tredje kan et narrativ sees som konstituerende. Her sees også fortellingen som subjektive gjengivelser av den sosiale verdenen, men narrative har innvirkning på aktørens identitet og handlinger. Gjennom å forstå individets narrativ forstår vi ikke bare hvordan personen oppfatter verden, men også hvordan vedkommende gjennom sine fortellinger aktivt skaper denne virkeligheten. Det er gjennom fortelling aktøren gir mening til sitt hverdagsliv og skaper identitet og selvforståelse.

Hovedforskjellen mellom narrative som «fakta» og narrative som «fortolkninger» er at sistnevnte dreier seg om individenes subjektive

relasjon til den sosiale virkeligheten. Verden er ikke noe som «er», men blir til gjennom aktørens aktive – og innenfor gitte, men varierende rammer – forsøk på å skape et meningsinnhold. De fortolkende og de konstituerende narrative retningene er i så måte samsvarende. I begge retningene forstås narrative som individuelle, subjektive fortolkninger av faktiske («objektive») hendelser (Presser, 2009). Den sentrale forskjellen er at den konstituerende retningen går et steg videre og mener forskjellen mellom narrativer og erfaringer i praksis viskes ut som følge av aktørens aktive bearbeiding av omgivelsene. Hvordan vi forteller våre tidligere erfaringer, former opplevelsene. Det er hva vi forteller, som er viktig for oss, og som har implikasjoner for våre fremtidige handlinger. På samme måte former aktørens selvpresentasjon hans selvforståelse (identitet). I neste steg påvirker narrative dermed også aktørens handlinger. Narrative blir altså konstituerende, både for fortellerens biografi, for hans identitet og for hans strategier for fremtidige handlinger.

I vår analyse av datamaterialet baserer vi oss på den konstituerende tilnærmingen til narrativer. Vi diskuterer spesielt hvordan de østeuropeiske fangene fortolker og forhandler sine erfaringer og identiteter, og dermed gir mening til sine livsløp frem til fengslingen og som fanger i det norske fengselssystemet. Hvordan konstituerer de seg som aktører i fengslet som sosialt system, og hvilke følger får deres strategier overfor fengselsverdens øvrige aktører, både medfanger og fengselsautoritetene?

Narrativer er genuint sosiale konstruksjoner. Aktørens fortolkninger skjer gjennom den kulturelle og sosiale ordenen som er tilgjengelig for ham. Ingen erfaring *er* meningsfull, men *blir* meningsfull ved å knyttes til andre erfaringer – og til andres erfaringer – og den felles erfaringsrammen som fortelleren dermed deler med sine omgivelser. Narrativets kontekst er derfor avgjørende for dets meningsinnhold (Gubrium og Holstein, 2009).

Dette har implikasjoner for våre analyser av de østeuropeiske fangenes narrativer. For det første må deres fortellinger kontekstualiseres ut fra deres livs- og migrasjonshistorier. Fortolkningene av hvem de er i dag (fange i norsk fengsel), studeres som resultat av det kronologiske hendelsesforløpet som starter i hjemlandet. Østeuropeernes vurderinger av den nåtidige situasjonen er uløselig bundet til deres fortidige posisjon.

For det andre bør fortellingene fortolkes i lys av fengselssamfunnets sosiale logikk og dynamikk. Her drar vi veksler på tre teorier som diskuterer tre aspekter ved fengslet som kontekst for aktørens fortellinger: fengslingens smerteproduksjon (Sykes, 1958), fangenes legitimerings- og nøytraliseringsteknikker (Scott og Lyman, 1968; Sykes og Matza, 1957) og de symbolske, moralske grensedragningene mellom oss/dem i fengselssamfunnet.

2.1. Fengslingens smerteproduksjon

Ifølge den offisielle norske straffeideologien er fengslets primære, intenderte straffende hensikt frihetsberøvelse (St.meld. nr. 37 (2007–2008)). De innsatte skal, så langt det lar seg gjøre, leve et «normalt» liv. I praksis oppleves fengselsoppholdet likevel som utfordrende – og direkte smertefullt – for fangene på flere måter. Sykes (1958) identifiserte spesielt fem former for «fengslingssmerter» («pains of imprisonment»). Den første er tap av frihet, det vil si samfunnets intenderte smerte. Videre mister fangene retten til eierskap og dermed kontroll over egne omgivelser (f.eks. er cellens inventar statseiendom), de fratras muligheten til heteroseksuelle relasjoner (kun få unntak, f.eks. ved besøk), og de frarøves autonomi (selvstyring) over hverdagslivets små handlinger (f.eks. måltider og toalettbesøk). Endelig beskriver Sykes fangenes opplevelser av manglende fysisk sikkerhet i fengslet: «[T]he constant companionship of thieves, rapists, murderers [...] is far from assuring» (Sykes, 1958: 77). Warr (2016) hevder utenlandske fanger opplever flere smerter enn dem som beskrives i Sykes oversikt. Han utvider listen med manglende viten om hva fremtiden bringer («deprivation of certitude»), manglende legitimitet («deprivation of legitimacy») og manglende håp for fremtiden («deprivation of hope»). Selv om punktene kan være relevante også for innenlandske fanger, argumenterer han for at de er spesielt aktuelle for utlendingene som befinner seg i et ukjent samfunn.

Også andre studier (Bhui, 2007; HMIP, 2006; Ugelvik, 2014) understreker at utenlandske fanger har spesielle utfordringer. De har ofte begrenset kontakt med familiene, samtidig som språklige hindringer preger hverdagslivet i fengslet, også med tanke på den sosiale integreringen i fangesamfunnet og kommunikasjonen med fengselsbetjentene.

Studier viser også hvordan mange utenlandske fanger forteller om diskriminering i fengslet. De har dessuten gjerne en svakere forståelse for de legale aspektene ved strafferettskjeden. Disse negative opplevelsene gjør utenlandske innsatte ekstra sårbare og fører til at soning oppleves som mer smertefullt for dem enn for «hjemlige» fanger. Disse utfordringene er også sentrale i våre informanternes fortellinger fra norske fengsler.

2.2. Fangenes legitimeringsteknikker

Fangene, norske så vel som utenlandske, er definert som kriminelle av det norske rettsvesenet og dermed stemplet som «avvikere». De representerer det «umoralske», i kontrast til de lovlige individene som er «ærlige» og «redelige» (Lamont, 1992). Fangene føler det «umoralske» stemplet som et angrep på deres selvbilde og selvforståelse (Ugelvik, 2015), og de vil – enten de er norske eller utenlandske – forsøke å forhandle en identitet som er mer akseptabel.

Når en persons rolle, status eller handling oppfattes som upassende, eller når en person blir stilt til ansvar for sin status eller handling, eller har blitt stigmatisert, består narrativene ofte av legitimerende forklaringer. Disse forklaringene har til formål å vise at handlingen ikke nødvendigvis er så uakseptabel som først antatt, og at personen derfor ikke kan stilles til ansvar (Järvinen, 2005). Vi har analysert de østeuropeiske fangenes narrativer ved å se hvordan de forhandler sine identiteter ved hjelp av de forskjellige legitimerings- og nøytraliseringsteknikkene som er beskrevet av Scott og Lyman (1968) og Sykes og Matza (1957). Hvordan forklarer – og dermed forsvarer – de østeuropeiske fangene sine handlinger? Gjennom deres legitimerende forklaringer får vi også en forståelse av hvordan informantene rasjonaliserer og gir mening til sine handlinger.

Ifølge Scott og Lyman (1968) finnes to typer legitimerende forklaringer: rettferdiggjøringer og unnskyldninger. Rettferdiggjøring er en legitimerende forklaring der man tar ansvar for handlingen, men samtidig nekter for dens negative side – man rettferdiggjør handlingen. Unnskyldninger er legitimerende forklaringer der man innrømmer at handlingen er negativ, men man tar ikke (fullt) ansvar for den – man unnskylder seg (Scott og Lyman, 1968: 47).

Sykes og Matzas (1957) teori «nøytraliserings-teknikker» utdyper og nyanserer formene for unnskyldninger og rettferdiggjøringer som fangene bruker. De hevder lovbrøttere gjerne aksepterer samfunnets verdier og normer, og ofte føler skyld og skam for å ha brutt samfunnets moralske grunnlag. Likevel benytter fangene seg av forskjellige teknikker for å nøytralisere effektene av lovbruddene. Sykes og Matzas forskning konkretiserer fem legitimerings-teknikker som kan brukes for å rasjonalisere og samtidig nøytralisere skammen som fangene opplever:

- a) Benektelse av ansvar – nøytralisering av handlingen ved å fremstille seg selv som et offer for omgivelsene og strukturelle faktorer som man ikke har kontroll over.
- b) Benektelse av skade – nøytralisering av skadene ved hendelsen. Her settes det spørsmålsteget ved handlingens immoralitet, uavhengig av at handlingen er definert som ulovlig av myndighetene.
- c) Benektelse av offer – det finnes ingen offer, han fortjente det
- d) Fordømmelse av dem som fordømmer – fangen hevder at han blir urettferdig behandlet, og oppmerksomheten rettes mot motivet til dem som har dømt handlingen.
- e) Målet helliger middelet – handlingen ble gjort for et større gode, f.eks. for å hjelpe en venn.

Våre analyser viser hvordan våre østeuropeiske informanter bruker flere av disse teknikkene til å forklare sine fengselsopphold. Det er elementer fra den sosiale konteksten, mer enn egenskaper ved dem selv som individer, som etablerer de sentrale byggesteinene i narrativene som de presenterer.

2.3. Oss/dem i fengselssamfunnet

Forskning på utenlandske fanger i norske fengsler har gjerne konsentrert seg om ulike «objektive» forskjeller mellom norske og utenlandske fanger. Ikke bare hvordan fangene «er» forskjellige (sosial bakgrunn, type lovbrudd, osv.), men også hvordan de behandles ulikt i fengslene, med implikasjoner for hvordan de opplever fengslingen. I sin studie av

utenlandske fanger i et norsk høysikkerhetsfengsel skiller Ugelvik (2012) mellom «insider/outsider prisoners». De første er fangene som har norsk statsborgerskap, de andre er de utenlandske fangene. Statsborgerskapet danner utgangspunktet for en grensedragning mellom oss og dem i fengslet som brukes som orienteringsredskap både for fengselssystemet og de norske fangene og for de utenlandske fangene.

Fanger som ikke er en del av «oss», men tilhører et annet land, forstyrrer på flere måter fengslets sentrale funksjoner og prinsipper. Blant annet utfordres målsettingene om rehabilitering, som er sentralt i den norske fengselsideologien, fordi de utenlandske fangene som oftest skal deporteres ut av landet etter at soningen er ferdig. Også på annet vis behandles utlendingene som «gjester» i fengslet, og de får ikke de samme privilegiene som norske statsborgere. Fanger som avventer utvisning, vil blant annet sjelden overføres til et mer åpent fengselsregime og opplever sterkere overvåkning i fengslet (Ugelvik, 2012: 11). Denne forskjellsbehandlingen gjør at de utenlandske fangene daglig minnes om at de egentlig ikke tilhører det norske fengslet, og de får en felles erfaring av å være uønsket i Norge. Ugelvik (2012) mener denne «andregjøringen» kan tilføyes listen av smerter som utlendingene opplever i norske fengsler. Han diskuterer videre hvordan «outsiderne» fortolker denne identiteten, og hvordan de prøver å reforhandle den, og dermed håndterer smerten og stemplingen. Han beskriver spesielt forskjellige teknikker, som å reforhandle sin posisjon i fengslets moralske struktur gjennom å vise til at de er lovlidige borgere, og å kritisere staten og landets politikk.

I analysen av de østeuropeiske informantenes fortellinger fremstår skillet mellom norsk og utenlandsk – «oss» og «dem» – som en viktig fortolkningskontekst, og vi diskuterer hvordan informantene bruker etnisitet som ressurs i arbeidet med å legitimere seg selv og sine lovbrudd.

3. Fire narrativer fra Trondheim fengsel

Narrativene som analyseres, stammer fra prosjektet «Utenlandske innsatte i norsk fengsel» (se også Rye og Stachowskis kapittel, kap. 7). Her ble i alt 18 østeuropeiske fanger i Trondheim fengsel, Tunga, dybdeintervjuet om deres erfaringer før, under og etter deres opphold i norsk fengsel.

I kapitlet bruker vi fortellingene til fire av informantene – Kirill, Oleg, Andrey og Igor¹ – for å vise hvordan de østeuropeiske fangene gir mening til sine fengselsliv. Deres narrativer er valgt fordi deres fortellinger fremstår som tydelige eksempler på de dominerende narrativene i datamaterialet og derfor fungerer som gode illustrasjoner på hvordan de østeuropeiske fangene fortolker og forhandler sine posisjoner i fengselshverdagen. Vi gir her en kort presentasjon av bakgrunnen til de fire.

Kirill er i 20-årene og kom til Norge som arbeidsinnvandreren sammen med kjæresten. Han er utdannet arkitekt fra hjemlandet, men fikk ingen relevant jobb etter at utdanningen var ferdig, og de reiste derfor til Norge. Heller ikke her fikk han brukt utdannelsen, men tok i stedet spredte og kortvarige jobboppdrag som ufaglært arbeider. Da vi intervjuet ham, hadde han sonet litt over tre måneder for medvirkning til smugling, og han antok han ville bli deportert ut av landet innen kort tid.

Oleg, som er i 30-årene, sonet en dom på om lag ett år for ulovlig opphold i Norge. Ved en tidligere anledning hadde han blitt pågrepet på grensen for smugling av alkohol og sigaretter, og ble sendt tilbake til hjemlandet med innreiseforbud til Norge. Han reiste likevel tilbake til Norge og ble da pågrepet og fengslet. Han har kone og barn under skolepliktig alder som oppholder seg i hjemlandet.

Igor er i midten av 20-årene og utdannet bilmekaniker. Han omtaler seg selv som smugler (av alkohol og sigaretter), og har også tidligere sonet en dom på to måneder i et norsk fengsel. På intervjutidspunktet ventet han fortsatt på endelig domsavsigelse, men regnet det som sikkert at han kom til å få om lag ett års fengsel for ulovlig opphold i landet. Han er i et fast forhold i hjemlandet. De har ett barn, og forloveden er på intervjutidspunktet gravid.

Andrey er også i 20-årene og har hatt flere opphold i Norge de siste fire årene. Ved en tidligere anledning fikk han en kortere dom og ble deretter ilagt innreiseforbud til Norge. Han kom likevel tilbake til Norge og soner nå en dom på om lag ett år for brudd på utlendingsloven. Andrey forteller at han har norsk kjæreste, men forholdet er usikkert på grunn av fengslingen.

Kirills, Olegs, Andreys og Igors fortellinger er ikke representative i statistisk forstand, og de speiler ikke et slags matematisk gjennomsnitt av de

østeuropeiske fangenes erfaringer. Informantene er samtidig typiske for en stor gruppe blant de østeuropeiske fangene, først og fremst ved at de er unge menn med svak tilknytning til Norge som har fått korte dommer med utgangspunkt i smuglervirksomhet, for de tre siste med påfølgende brudd på utvisningsvedtak. Deres narrativer er valgt fordi de fremstår som spesielt tydelige og utfyllende eksempler på mer allmenne narrativer som preger det større datamaterialet.

Materialet representerer utelukkende *østeuropeiske* fangers narrativer. Selv om det trolig er mange likhetstrekk mellom østeuropeiske og andre utenlandske fangers perspektiver på det norske fengselsvesenet, er det også viktige forskjeller. Dette reduserer overførbarheten av kapitlets diskusjoner og konklusjoner (Lincoln og Guba, 1985). For eksempel er den etnisk-kulturelle distansen mellom det norske og de østeuropeiske samfunnene relativt liten. Man kan anta at – for eksempel – sørøstasiatiske statsborgere vil ha andre opplevelser som fanger i norske fengsler (Rye, 2017).

Narrativene kan tolkes enten ut fra deres innhold eller ut fra deres språklige form. Vi har fokusert på innholdet, og i mindre grad sett på språklig form. Årsaken er blant annet materialets språklige kontekst. Informantene og forfatterne har forskjellige morsmål, og det ville dermed vært krevende med en språksentrert analyse. Språklige aspekter påvirker den innholdssentrerte analysen, men i mindre grad. Intervjuene ble for øvrig gjennomført enten på engelsk, med de informantene som var fortrolige med det, eller av intervjuere som behersket informantenes morsmål, og er deretter oversatt til engelsk. Vi gjengir informantenes utsagn i norsk språkdrakt, lett redigert for å øke lesbarheten (blant annet er gjentakelser, setningsstruktur, feil bruk av pronomener og lignende korrigeret), men uten at utsagnenes substansielle innhold er endret.

Analysen er strukturert i to deler. Først analyserer vi østeuropeernes fortellinger om hvorfor de reiste fra hjemlandet og til Norge og her endte opp i fengslet. Dette fungerer som rammefortellinger og etablerer en mer overordnet kontekst for fangenes fortolkninger av sine identiteter som fanger i norske fengsler. Deretter analyseres fangenes fortellinger om hvordan de opplever hverdagslivet i fengslet. Dette er «mindre» fortellinger, som utdyper og fungerer som byggesteiner i den mer overordnede rammefortellingen.

4. Veien til det norske fengslet - tragedie og undergang

Narrativer kan plasseres i forskjellige sjangere, og sjangeren de østeuropeiske fangenes fortellinger kan forstås som, er typiske tragedier. En tragedie er et alvorlig drama der utfallet er trist og sørgelig, og som gjerne leder frem til heltens undergang. Hovedpersonen er hovedsakelig informanten selv. I fortellingen til de østeuropeiske fangene er det sentrale motivet at de kommer fra land med dårlige materiell velstand, lav livskvalitet og få muligheter. De stoler ikke på at staten i hjemlandet sikrer grunnleggende velferd og forutsetninger for et trygt og godt hverdagsliv, men forteller om korrupsjon, dårlige arbeidsforhold og økonomiske problemer. I stedet reiser de til Norge på søken etter et bedre liv for seg og sine nærmeste. Oppholdet i Norge skal gi dem økonomiske goder som de kan ta med til hjemlandet og øke livskvaliteten der. Noen er i Norge for kortere oppdrag – ulovlige eller lovlige, eller i den uformelle økonomiens gråsoner – mens andre har etablert et mer permanent hverdagsliv i landet. Dette kan sees som en «problemland/lykkeland»-fortelling, som fortelleren bruker for å forklare hvorfor han er kommet til Norge, og hvordan dette har ført til at han har havnet i den situasjonen han er i i dag. Et eksempel på dette er Kirills historie. Han og kjæresten kom første gang til Norge for fire–fem år siden og høstet svært gode erfaringer:

[...] og vi likte det, på en måte, fordi vi tjente mye penger. Lønningene var gode [...] og selve landet, som du skjønner, var fint. Jeg mener naturen, omgivelsene, kulturen, og det hele. (Kirill)

Noen år senere var han ferdig med arkitektutdannelsen, men fikk ikke arbeid i hjemlandet, verken som arkitekt eller som annet. Han og kjæresten solgte derfor alt de eide, og dro på nytt til Norge, der et annet familiemedlem nå hadde etablert seg og bodd i flere år. Her satset de på en ny start, men denne gangen gikk det trått. Den siste tiden før pågripelsen hadde de bare strøjobber og dårlige inntekter, og for Kirill og kjæresten endte derfor oppholdet i Norge ikke som forventet. I stedet for nye muligheter, førte reisen dem inn i fengselsverdenen. «Så nå er alle drømmene lagt i grus», er Kirills dystre oppsummering.

Olegs fortelling demonstrerer også hvordan de østeuropeiske fangenes fortellinger om reisen til Norge gjerne er forankret i deres forpliktelser overfor andre familiemedlemmer. Han hadde reist omkring i verden i flere år, men da han og kjæresten fikk barn, ønsket han å etablere et nytt og normalt liv i sitt gamle, østeuropeiske hjemland.

Jeg hadde en baby på den tiden og jeg tok med hele familien tilbake til [hjemlandet] for å leve et normalt liv. Med det var umulig å leve et vanlig liv i [hjemlandet].

Og man må bare se seg om etter arbeider. Og det er hvorfor vi reiser, hvor som helst der det er mulig å tjene litt penger. For å kunne forsørge seg. (Oleg)

For Oleg og kona var det derfor et tvunget valg som førte dem til Norge. Helst ville de vært hjemme, men de makroøkonomiske omstendighetene tvang dem ut for å søke bedre livsvilkår. Men heller ikke for dem førte reisen til Norge til velstand og trygghet i hverdagen, men derimot i fengsel og med tragedie. «Og så ble det slik som det ble», konkluderer Oleg lakonisk.

4.1. Feil tid til feil sted

I analys materialet finner vi tre forskjellige narrativer om lovbruddet. Det første er en «feil tid til feil sted»-fortelling, det andre er en fortelling om lovbruddet som «bagatell», og det tredje handler om den norske statens håpløshet.

«Feil tid til feil sted»-fortellingen er et narrativ der fortelleren forklarer at han egentlig ikke har handlet ulovlig. Omliggende omstendigheter førte likevel til at han ble mistenkt for kriminalitet og deretter idømt fengselsstraff. Også her er Kirills fortelling illustrerende. Han bodde sammen med flere andre familiemedlemmer da han plutselig en dag ble pågrepet og anklaget for å ha smuglet alkohol og sigaretter fra hjemlandet til Norge. Men, insisterer Kirill, det var bare det ene familiemedlemmet som var involvert i smuglingen. Selv ble han siktet og uskyldig dømt rett og slett fordi han var i familie med hovedpersonen og bodde i samme huskompleks. Politiet antok derfor at han også var involvert.

[...] det var ingen bevis for at vi var involverte ... jeg mener, ingenting som helst.

De bare trodde at vi var med på noe som [familiemedlem] holdt på med. Fordi

han er min [slektning], forstår du. Og vi bodde rett ved siden av ham, og derfor antok de at vi var her som en del av en gjeng, eller noe. Og de prøvde å finne bevis, og holdt oss av den grunn i varetekt i tre måneder. Men de fant ingenting, fordi det er ingenting å finne [latter]. (Kirill)

Han var kort og godt på feil tid til feil sted, et eksempel på Sykes og Matzas (1957) første nøytraliseringsteknikk (benektelse av ansvar). Han posisjonerer familiemedlemmet som den uærlige og gir seg selv heller rollen som et offer, både for sine landsmenns kriminalitet og for det norske politiets fordomsfulle og stereotypiske holdninger overfor østeuropeere.

Også på andre måter fremhever Kirill den norske statens urettferdige behandling av østeuropeerne. Han tar i bruk Sykes og Matzas (1957) fjerde nøytraliseringsteknikk, der fangen fordømmer dem som fordømmer ham. Kirill forteller om rettssaken:

Men likevel, skjønner du, det gikk ikke så bra, fordi i den endelige rettssaken var det en helt ny dommer. De hadde forfremmet ham fra advokat til dommer, og det er hvordan [...] vi endte opp med en fellende dom. Fordi denne advokaten, dommer, ønsket ikke at andre skulle tro han var en dårlig dommer. Så han sendte oss i fengsel i 100 dager, og vi kan ikke engang anmode om tidlig løslatelse eller noe som helst. (Kirill)

Det er to elementer som peker seg ut i hans fortelling. For det første understreker han sin uskyld og at han er et offer for urettferdig behandling. Han «beviser» dette ved å understreke at det – ifølge hans oppfatning – ikke finnes holdepunkter for at han har vært involvert i slektningens kriminelle handlinger. Når utfallet likevel ble domfellelse, skyldes det først og fremst et vilkårlig norsk rettssystem som ikke fungerer, og som førte til at han ble dømt for en handling som det altså ikke finnes bevis for. Uflaksen var at han fikk en dommer som nettopp var «forfremmet» fra advokat til dommer, og som derfor måtte – ifølge Kirills fortolkning – finne ham skyldig, for å unngå å bli beskyldt for å være en dårlig dommer.

Slik legger Kirill skylden på straffesystemet, som posisjoneres som den kritikkverdige aktøren i fortellingen, mens han selv legitimeres og fremstår som moralsk akseptabel.

Videre tillegges narrativene mening gjennom de innsattes forståelse av nordmenns oppfatning av de innsatte. Denne opplevelsen formes av det offentlige ordskiftet om kriminelle østeuropeere som strømmer til det norske samfunnet for å utnytte dets velstand. Ved å referere til denne fremstillingen av østeuropeere, fremhever Kirill sitt kjennskap til det som for ham fremstår som nordmenns – og ikke minst det norske politiets – fordomsfulle oppfattelse av østeuropeiske som «kriminelle».

Nordmenn burde prøve å forstå at østeuropeerne (...) kommer her på grunn av dårlige levekår i hjemlandene. De kommer ikke nødvendigvis for å stjele saker og ting. De er vanlige mennesker og de fleste forsøker bare å finne arbeid. (Kirill)

Kirill opplever at nordmenn kriminaliserer østeuropeere, og prøver å overbevise oss om at alle ikke er kriminelle. Han og andre østeuropeere er «usual people» – det vil si gode og hederlige mennesker.

4.2. Bagateller

Oleg illustrerer en annen type fortelling om lovbruddet som går igjen i datamaterialet. Denne har vi kategorisert som «bagatelliserende fortelling». I disse fortellingene benekter ikke informantene sin kriminelle handling. Tvert imot innrømmer de lovbruddet, teknisk sett, men forklarer at dets alvorlighet – og dermed straffen – er overdrevet av det norske straffesystemet. Oleg forteller om starten på sin smuglerkarriere:

[...] den første gangen jeg kom til Norge, hadde jeg med meg alkohol og sigaretter. Og så ble jeg altså stoppet av politiet [på grensen]. Jeg tilbrakte tre dager i varetekt, før de tok meg med til flyplassen og deporterte meg. (Oleg)

Problemet var at flere verdifulle gjenstander, blant annet en bag og en PC, ble værende igjen Norge. Sammen med en smuglerkollega reiste han derfor litt senere tilbake til Norge for å hente eiendelene sine. På grensen ble han imidlertid igjen stoppet av grensepolitiet, som ved hjelp av fingeravtrykkene hans identifiserte ham og oppdaget at han var ilagt innreiseforbud.

Jeg forsøkte å forklare at jeg bare kom for å hente sakene mine, men de brydde seg ikke om det. Og dermed endte jeg opp i fengslet her ... Og, uheldigvis, må jeg derfor sone denne straffen. (Oleg)

Oleg forteller videre at han er rystet over den norske statens strenge straff for det som, etter hans mening, fremstår som en bagatellmessig lovovertrødelse:

[...] jeg mener det er helt sykt at de straffer meg med et års fengsel bare fordi jeg krysset grensen. Hvis du smugler noe, stjeler noe, begår en forbrytelse men å gi noen et års fengsel for noe sånt [grensekrysning]? Det er et sykt land ... hvis de ønsket å straffe, kunne de heller straffe noen som har gjort noe galt. Hva er galt med å komme for å hente eiendelene dine? [...] Jeg forsøkte å forklare at jeg har en liten baby, at kona mi ikke har arbeid, men de brydde seg ikke om det. Så hva kan jeg gjøre? (Oleg)

Olegs fortelling demonstrerer hvordan innsatte anvender benektelse av skade, Sykes og Matzas (1957) andre nøytraliseringsteknikk, for å bagatellisere lovbruddet. Han skulle jo bare hente pc-en og de andre eiendelene! Mot slutten av sitatet knytter han «lovbruddet» opp mot sin familiesituasjon for å understreke det håpløse i de norske myndighetenes handlinger, og posisjonerer seg som den omsorgsfulle forelderen som fører en nytteløs kamp mot systemet. På denne måten trekker Oleg en symbolsk grense mellom seg selv og de andre innsatte, de som han mener faktisk har gjort noe kriminelt, samtidig som han angriper det norske rettssystemet («Det er et sykt land»).

4.3. Et håpløst byråkrati

I fortellingene figurerer den norske staten som den kritikkverdige aktøren også på andre måter. Andrey legger ikke skjul på at han egentlig jobbet ulovlig i Norge, men forsvarer det med at han endte opp i en Catch 22-situasjon: Han fikk ikke registrert seg hos politiet, fordi han var uten fast bopel, men uten fast bopel var det vanskelig å få seg en lovlig jobb, og dermed hadde han heller ikke penger til fast bopel. Det er en ond sirkel som det er umulig å komme seg ut av, og til slutt blir man bare tvunget til å ta noen illegale snarveier for å skaffe seg inntekter og få hverdagslivet

til å gå opp. På denne måten blir de kriminelle handlingene ikke skjult; i stedet rettferdiggjør Andrey handlingene ved å skylde på omstendighetene. I fortellingen går han fra å ha en kriminell posisjon til å bli et offer for det norske systemets mangelfulle regelverk, som gjør det umulig å opptre lovlig.

Den konkrete årsaken til at Andrey nå sitter i fengsel, er imidlertid at han, som mange av informantene, har brutt et innreiseforbud. I sin fortolkning var han derfor ikke ute i kriminelt ærend, han skulle bare besøke kjæresten:

Jeg brøt innreiseforbudet fordi kjæresten min bor i [by i Sør-Norge]. Men nå er jeg enslig, fordi jeg kan jo ikke ha kontakt med kjæresten min, hun vet jo at jeg ikke kan komme tilbake til Norge. Det er ikke mulig å komme tilbake [Hvis] jeg kommer tilbake enda engang, [får] jeg to år i fengslet. Det er merkelig ... (Andrey)

For Andrey betyr straffen at den norske staten forbyr kjærlighetsforholdet. Prisen for å møte henne er to års fengsel. Han forteller at han ofte har vært i kontakt med UDI for å få være med kjæresten, men de har ingen forståelse for hans vanskelige situasjon. I narrativet viser Andrey også frustrasjon over lengden på dommen som han har fått, og han skjønner ikke hvorfor han skal bli så hardt straffet for «bare» å ha brutt en regel, som han i utgangspunktet mener bygger på en spesiell oppfatning av «familiebegrepet». Han forteller at han synes straffen er:

[...] for mye, mener jeg, for innreiseforbud. Jeg sier: Jeg brøt reglene, men jeg har ikke gjort noe kriminelt. [...] Det er merkelige regler. [...] Jeg ønsker å komme tilbake til Norge for å reparere forholdet til familien. Jeg skriver til UDI og forteller om kjæresten/[partneren]. Men deres avgjørelse er merkelig, for hvis du ikke er gift, så kan du ikke si at det er familie. (Andrey)

Fortellingen viser tydelig hvordan Andrey trekker grenser mellom seg selv og alle de andre som – ifølge ham – faktisk har gjort noe kriminelt. Mot slutten av fortellingen vender han tilbake til at han returnerte til Norge for å «reparere» familien, og at UDI står i veien for gjenforeningen med kjæresten. Den norske stat er igjen den kritikkverdige aktøren, som kriminaliserer østeuropeere på sviktende grunnlag.

I likhet Kirill og Oleg understreker også Andrey at Norge har vist seg å være alt annet enn et perfekt land. Han forteller om et udemokratisk land uten rettssikkerhet.

Det er ikke et demokratisk land. [...] Jeg har en advokat, men jeg kan ikke stole på ham, fordi han arbeider for politiet ... i et annet land ville det ikke vært mulig.
(Andrey)

Han forteller om hvordan politiet har for mye makt i Norge, og at advokaten arbeider for politiet. Påstanden er selvsagt urimelig ut fra kjennskap til norske rettsprinsipper – forsvarsadvokater skal ikke samarbeide med politiet – men reflekterer mange fangers, også norske, systemfatalistiske innstilling (Lundeberg, 2017). Andreys fremstilling er dessuten et godt eksempel på at aktørenes fortellinger reflekterer virkelighetsoppfatninger som er høyst reelle i sine konsekvenser: Tror du advokaten arbeider på oppdrag for politiet, er det selvsagt umulig å ha tillit til en rettfærdig rettsgang.

Konklusjonen er en overbevisning om at man i det norske samfunnet kan ende i fengsel selv om det mangler bevis for at man har gjort noe galt, i alle fall ikke mer enn bagatelmessige overtredelser. Tragedien forteller om knuste drømmer. I fortellingen «avsløres» Norge som den skyldige, mens informantene og deres nærmeste fremstilles som ofre for tilfeldighetenes spill og urett og uforstand.

5. Fengselshverdagens elendighet

I det neste kapitlet skal vi diskutere de østeuropeiske fangenes rike og nyanserte fortellinger om fengselslivet i Norge. I likhet med tidligere forskning finner vi også narrativer om å være fremmed i fengsel og hvilke typer smerter de opplever ved å være innsatt i norsk fengsel. I narrativene forteller de om rutineene, maten de spiser, om relasjonen til de andre innsatte og betjentene, hvordan de håndterer hverdagslivet, og savnet etter familien og barna sine. I dette kapitlet har vi valgt ut narrativer om språk, diskriminering og familien. Gjennom disse tre temaene fremgår det også hvordan østeuropeerne gjør sin etniske identitet relevant i fortellingen om seg selv og fengselssituasjonen.

5.1. Språk som barriere

Vi vender først tilbake til Oleg, som spesielt trekker frem språket som en av hovedfaktorene som gjør hverdagen vanskelig for ham i fengsel. Han forteller:

Oleg: Så er det psyken ... og språket. Da jeg kom hit, snakket de til meg på norsk. Og jeg forstod verken norsk eller engelsk. Men jeg snakker andre språk, jeg kan spansk. Og heldigvis er det en betjent som snakker spansk, og jeg ser ham en gang iblant og får vekslet noen ord. Bortsett fra dette er det ingen muligheter til å snakke med noen. Jeg snakker ikke engelsk, de snakker ikke [mitt språk]. Det er ingen bøker [på mitt språk]. Så helt fra starten må man bare observere omgivelsene og forsøke å trekke ut konklusjonene.

Intervjuer: Så du har lært deg reglene gjennom å observere hva som skjer?

Oleg: Ja. Når du kan røyke, hva og hvor. Når de åpner cellen ... Du lærer det, dag for dag. Når vekten kommer bak deg, da vet du at du skal gå til cella. Når du hører lydene fra låsene, så forstår du at du kan gå ut. Slik lærer du sakte hva som foregår. (Oleg)

I intervjuet sier Oleg at han er overrasket – og fremstår som oppriktig skuffet – over at de norske betjentene verken kan engelsk eller andre språk. Han sier det er noe som man bør kunne forvente av ansatte i et fengsel med så mange utenlandske fanger. For ham blir dette en byggestein i fortellingen om hvordan hvordan han som østeuropeer tydeligvis ikke er ønsket i det norske fengselssystemet. For å kompensere for fengslets manglende tilrettelegging overlever han som fremmed i det norske fengslet gjennom tålmodighet, hardt arbeid og evne til å tolke systemets subtile handlingsmønstre. Dette fremstår også som et element i utlendingenes «lidelseshistorier», der helten settes på prøver og må klare seg på egen hånd. Slike narrativer bidrar til å styrke fangenes identitet som ofre for det norske samfunnets mangler.

5.2. Diskriminering

Materialet er også rikt på fortellinger om de innsattes opplevelse av mer eksplisitt og aktiv diskriminering på grunn av deres utenlandske

bakgrunn. De forteller hvordan de innimellom blir sett ned på av den norske majoriteten i fengslet, både av andre fanger og av de ansatte, og om at de ikke har de samme rettighetene som de norske innsatte. Gjennom disse fortellingene ser vi også hvordan deres posisjon som «fremmede» blir fremtredende. Oleg forteller:

De har et lager med mange sko, i forskjellige størrelser. Men når du er en utlending, sier de at det er umulig [å finne en sko som passer]. Det er det samme når du skal på arbeid. De norske folka får nye klær, utlendingene får brukte. Jeg hadde ikke lyst til å bruke brukte klær, men for å komme meg ut av cella gikk jeg med på det. For jeg vet jo ikke hvem som har brukt dem før meg. Hvis det er en person [...] det er mange forskjellige folk her, rusmisbrukere, folk med kjønns sykdommer og [...] ja folk fra forskjellige nasjonaliteter. Og jeg vet bare ikke om ... men jeg tok da skoene som de ga meg og vasket dem på egen hånd. (Oleg)

Mot slutten av intervjuet tar imidlertid Olegs fortelling en interessant vending: Han aksepterer motvillig brukte klær, men er samtidig dypt skeptisk til å bruke klærne til fanger som han ikke identifiserer seg med, så som rusmisbrukere, personer med kjønns sykdommer eller fanger med andre nasjonaliteter. Skiftet i fortellingen kan forstås som en reforhandling av hans moralske identitet. Ikke bare sidestiller han seg med de norske fangene, han hever seg også over enkelte subgrupper i den norske fangemajoriteten, for eksempel fanger med kjønns sykdommer. Ved å vri oppmerksomheten fra etnisitet til andre identitetsmarkører (rus og sykdom, men fortsatt også nasjonalitet) avanserer han i sin egen forståelse av fengslets moralske landskap.

5.3. Familierelasjoner

Smuglingsdømte Igor forteller i intervjuet at han brøt forbudet om innreise til Norge, og han erkjenner dermed at han er skyldig etter lovens tekst. Han legitimerer likevel handlingen gjennom «problemland/lykke-land»-fortellingen. I intervjuet forteller han at han har økonomisk gjeld som må betales tilbake – han hadde egentlig ikke noe valg. Også hans fortelling preges av frustrasjon over at fengselshverdagen ikke er tilrettelagt for personer som ikke snakker norsk. For ham er det imidlertid verre at fengslet ikke tilrettelegger for fanger som har familie i et annet land.

I Igors fortellinger om det norske fengselslivet er den sårbare relasjonen til familien, som er hjemme i Øst-Europa, et sentralt referansepunkt og en viktig ressurs i hans fortolkninger av fengselsoppholdet som en prøvelse. Den brukes også som utgangspunkt for å forhandle seg selv som et godt, hederlig og ansvarsfullt menneske. Han forteller om den begrensede telefontiden i fengslet, og at han ikke ringer til noen andre enn sin kone. Det er derfor kun gjennom henne at han får informasjon om foreldrene sine og annet nytt fra hjemlandet. Han synes det er tøft å ringe hjem. Det er vanskelig å være borte fra familien.

Du trenger ikke være et geni for å se at det er vanskelig, virkelig. Spesielt etter telefonsamtalene, når barnet ditt forteller at han savner deg. Beklager, men jeg får tårer i øynene. (Igor)

I fortellingen posisjonerer Igor seg som sårbar. Gjennom å fortelle oss at han har tårer i øynene, understrekes smerten og frustrasjonen som han opplever i fengslet. Kona er hjemmевærende, og neste baby er på vei. Igor forteller hvordan han forsøker å organisere hverdagen hennes, og blant annet hjelper henne ved å fortelle hvem hun kan låne penger av, og hvem som hun også kan kreve inn utestående fra.

Jeg forteller henne: Ring denne karen, han skylder meg mye penger, eller prøv å låne fra denne personen. Jeg vet ikke. Men hun klarte å samle sammen litt penger for å betale for leiligheten. Men vi må betale det tilbake. For ikke å snakke om neste måned ... Og det er hva jeg tenker på ... [...] Det er fortsatt i starten, så det er alltid noen som kan låne deg litt penger. Men for å være realistisk. Hvis hun ikke kan betale tilbake ... Ingen vil låne deg penger i all evighet. (Igor)

Gjennom telefonsamtalene tar han ansvar for familiens hverdagsliv og ivaretar så godt han kan rollen som en tradisjonell familiefar. Her er han fortsatt hovedpersonen og avgjørende for at familien skal fungere. Dermed ser vi også hvordan fortellingens kontekst flytter seg til hjemlandet, der det er andre rammebetingelser enn i Norge. Også norske innsatte kunne ha fortalt de samme typer historier som våre informanter, men de østeuropeiske informantene legger vekt på at deres familier er enda mer sårbare, ettersom de bor i land preget av materiell fattigdom og uten en velfungerende velferdsstat. Igors kone har ingen andre å stole på enn han

som sitter fengslet i Norge. Fengsel er krevende for alle, uansett nasjonalitet, men Igor og de andre østeuropeerne gir i intervjuene likevel inntrykk for at de mener fengslingen er spesielt krevende for dem og deres familier.

Også her mener Igor at det norske fengselssystemet svikter og legger ekstra bør til byrden. Igor og kona utveksler pakker, men Igor mener han også her blir dårlig behandlet fordi han er utenlandsk statsborger:

For eksempel denne idiotiske pakken. Norske [fanger] ville fått den etter to-tre dager. Jeg har ventet i to uker, og de vil ikke engang fortelle meg hva som er problemet. (Igor)

Igor returnerer til den uteblitte pakken senere i intervjuet. Han forteller:

Fuck. Den har kommet, jeg er helt sikker. Den ble sendt for to uker siden. Den ble sendt som ekspresspakke. Det var derfor hun betalte ekstra, så jeg skulle få den kjapt. (Igor)

Ikke engang bildene som lå i pakken, f r han utdelt.

Jeg forstår at de kanskje har problemer med å oversette brevet, men ok, de kan gjerne beholde det. Men de kunne i det minste gitt meg bildene. I stedet lager de et sirkus fordi jeg er fra [navn på hjemlandet]. Og det er en veldig merkbar forskjellsbehandling. (Igor)

Igor posisjonerer seg som frustrert over avmakten han opplever. Igjen er fortellingens moral at de østeuropeiske fangene m ter større prøvelser i det norske fengslet enn andre fanger, noe som reflekterer en underliggende følelse av det norske samfunnets – og ikke minst det norske strafferettssystemets – feilaktige, stereotypiske oppfatning av østeuropeiske statsborgere.

6. Moralske fanger, suspekte fengsler

Narrativene til de østeuropeiske fangene er dypt tragiske fortellinger. Ikke bare har fortellingene en ulykkelig slutt – aktørene har endt opp i norske fengsler –, under reisen fra hjemlandet til Norge har også hovedaktørenes grunnleggende identitet som hederlige, respektable individer blitt truet. Som fanger i et fremmed land stemples de som umoralske, kriminelle mennesker av det norske samfunnet. Deres «fengselssmerter» opplevs

som uutholdelige. Situasjonen er, i uttrykkets billedlige betydning, ikke til å leve med for informantene.

Våre analyser illustrerer hvordan informantene etablerer narrativer som gir alternative fortolkninger av deres livsløp. Gjennom ulike narrative strategier forsøker de å legitimere sine handlinger og lykkes, i alle fall tilsynelatende, å nøytralisere stigmaet som følger med fengslingen. De er ikke «egentlige» kriminelle, men forteller hvordan økonomiske krisetider i hjemlandet tvang dem til å søke lykken i andre land, både for sin egen og for familiens del. På grunn av uflaks og uheldige tilfeldigheter, kombinert med et tvilsomt norsk straffesystem, der bagateller blåses opp til kriminalitet, endte de opp i fengsel. Her opplever de en hverdag preget av prøvelser, ikke minst på grunn av deres utenlandske opphav. Fengslet er ikke rettferdig, men straffer dem som ikke-norske statsborgere, dobbelt opp. Informantene opplever at de blir kategorisert som østeuropeiske kriminelle, men bruker samtidig selv den etniske identiteten til å trekke grenser mellom seg selv og nordmenn. På denne måten posisjonerer informantene seg som «fremmede» og bruker det som tilleggsforklaring på sin egen ulykke.

De østeuropeiske fangene opplever å være utenfor, i det norske samfunnet og dets fengsler. Dermed er de «outsider prisoners» (Ugelvik, 2012), og må utholde de ekstra fengselssmertene som utenforskapet fører med seg. Heller ikke informantene benekter at fengsel er krevende for alle, også for norske statsborgere, men de opplever likevel fengslingen som enda verre for dem som utlendinger. Samtidig bruker østeuropeerne sine «utenlandske» narrativer til å forhandle frem moralske identiteter, til dels demonstrert nettopp gjennom prøvelsene som de utsettes for i det norske fengslet. Gjennom både unnskyldninger og rettferdiggjøringer (Scott og Lyman, 1968) forklarer de hvorfor de endte opp som fanger, tross sine gode intensjoner, og de bruker de fleste av Sykes og Matzas (1957) nøytraliseringsteknikker for å imøtegå straffens sosiale stigma.

Til sammen viser informantenes fortellinger hvordan de østeuropeiske fangene reforhandler sine posisjoner: i stedet for å være «utenlandske lov-brytere» presenterer de seg som hederlige og moralske individer. På denne måten fungerer østeuropeernes narrativer som konstituerende for deres identiteter. Gjennom sine fortellinger posisjonerer de seg som noe annet – og moralsk sett: som langt mer høyverdige aktører – enn «de kriminelle».

For fangene er det ikke «hule» unnskyldninger som fremføres, men det som for dem fremstår som etterrettelige redegjørelser for livsløpene som uheldigvis førte dem til de norske fengslene. Gjennom narrative (og gjennom å fortelle dem til omverdenen) konstituerer de seg som gode mennesker. Dermed blir stigmaet som følger med merkelappen «utenlandsk forbryter» – og fengselstilværelsen mer allment – også mer håndterlig.

Avslutningsvis vil vi understreke at de østeuropeiske fangenes fortolkninger av straffen som resultat av uflaks og urettferdighet ikke utelukkende har implikasjoner for dem selv. Utlendingenes negative fortolkninger av de norske strafferettsinstitusjonene er en utfordring for den norske fengselsinstitusjonen, uavhengig av de faktiske («objektive») realitetene rundt fengslingen. Fanger som ikke føler seg rettferdig behandlet, men som i så sterk grad betviler systemets grunnleggende karakter, er det vanskelig å integrere i fengselssamfunnet. Dermed blir det også vanskelig å etablere en «straff som virker» (jf. St.meld. nr. 37 (2007–2008)). Deres fortellinger fremstår som naive, til dels også som åpenbart feilaktige. Uavhengig av fangefortellingenes grad av «sannferdighet», er de østeuropeiske fangenes forståelse av seg selv som uskyldige ofre for et suspekt strafferettssystem, likevel en utfordring for den norske straffeideologiens prinsipper om likebehandling av fanger og gode ønsker om rehabilitering.

Sluttnoter

1. Av hensyn til konfidensialitet brukes pseudonymer for personnavn, og vi bruker av samme grunn «Øst-Europa», «østeuropeere» osv. i stedet for spesifikke landangivelser.

Referanser

- ABC Nyheter. (2013). – Utlendinger tjener til livets opphold i norske fengsler. Intervju med Per Sandberg, *ABC Nyheter*, 31. juli 2013.
- Bhui, H.S. (2007). Alien experience: Foreign national prisoners after the deportation crisis. *Probation Journal*, 54(4), 368–382.
- Elliott, J. (2005). *Using Narrative in Social Research*. London: Sage Publications.
- Hinchman, L.P. og Hinchman, S.K. (1997). *Memory, identity, community: the idea of narrative in the human sciences*. Albany: State University of New York Press.

- HMIP (Her Majesty Inspectorate of Prison). (2006). *Foreign national prisoners: a thematic review*. London.
- Gubrium J.F. og Holstein, J.A. (2009). *Analyzing narrative reality*. Los Angeles: Sage.
- Järvinen, M. (2005). Interview i en interaktionistisk begrepsramme. I M. Järvinen, N.M. Meyer (Red.), *Kvalitative metoder i et interaktionistisk perspektiv. Interview, observationer og dokumenter* (27–48). København: Hans Reitzels Forlag.
- Lamont, M. (1992). *Money, morals and manners: The culture of the French and American upper-middle class*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lincoln, Y. og Guba, E.G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Newbury Park: Sage Publications.
- Lundeberg, I.R. (2017). Exceptional procedures? Offenders' Experiences of Procedural Justice in Re-entry Work. I T. Ugelvik og P. Scharff Smith (Red.), *Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice* (239–259). London: Palgrave.
- Presser, L. (2009). The narratives of offenders. *Theoretical Criminology*, 13(2), 177–200.
- Presser, L. og Sandberg, S. (2015). *Narrative criminology: Understanding stories of crime*. New York: NYU Press.
- Rye, J.F. (2017). The mobilities transformation of Hitra/Frøya, 2005–2015. *Journal of Rural Studies*.
- Scott, M.B. og Lyman, S.M. (1968). Accounts. *American Sociological Review*, 33(1), 46–62.
- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Oslo: Justis- og politidepartementet.
- Sykes, G.M. (1958). *The society of captives: A study of maximum security prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Sykes, G.M. og Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22(6), 664–670.
- Ugelvik, T. (2012). Imprisoned on the Border: Negotiations of Citizenship and the Experience of Exclusion in a Norwegian Remand Prison. I B. Hudson og S. Ugelvik (Red.), *Justice and Security in the 21st Century: Risk, rights and the rule of law* (s. 64–82). London: Routledge.
- Ugelvik, T. (2014). The incarceration of foreigners in European prisons. I S. Pickering og J. Ham (Red.), *The Routledge Handbook on Crime and International Migration* (107–120). London/New York: Routledge.
- Ugelvik, T. (2015). The Rapist and the Proper Crime: The Exclusion of Immoral Others as Narrative Work on the Self. I L. Presser og S. Sandberg (Red.), *Narrative criminology: understanding stories of crime* (23–41). New York: New York University Press.
- Warr, J. (2016). The deprivation of certitude, legitimacy and hope: foreign national prisoners and the pains of imprisonment. *Criminology and Criminal Justice*, 1–18. doi: 10.1177/17488958156037.

Vagabonder i det globaliserte fengslet

Johan Fredrik Rye og Jakub Stachowski

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: Foreign citizens constitute an increasing proportion – 34 percent in 2015 – of Norwegian prisoners. In this chapter, we analyse the Eastern European inmates in Trondheim Prison, Tunga, from globalization and life course perspectives. We take John Urry's «new mobilities paradigm», Bauman's perspectives on the «liquid» post-modern societies and theories on transnationalism as our starting point to discuss how the global, borderless society opens new possibilities for agents, but simultaneously leads to entrenched lives, social exclusion and marginalization for many. The foreign prisoners are a striking example of the ambiguous character of post-modern mobility: Their border-crossing life courses end up under lock and key in a Norwegian prison cell, as Baumanian «vagabonds» with gloomy prospects – even though in prison, they live more transnational everyday lives than do many others in the globalized society.

Keywords: Bauman, globalization, postmodern society, foreign prisoners, Eastern Europe

Sammendrag: Utenlandske statsborgere utgjør en stadig større andel – 34 prosent i 2015 – av den norske fangebefolkningen. I kapitlet analyserer vi de østeuropeiske fangene i Trondheim fengsel, Tunga, ut fra globaliserings- og livsløpsperspektiver. Vi tar utgangspunkt i John Urrys «new mobilities paradigm», Baumans perspektiver på de «flytende» postmoderne samfunnene og teorier om transnasjonalisme for å diskutere hvordan det globale, grenseløse samfunnet åpner nye muligheter for aktørene, men samtidig fører til fastlåste liv, sosial eksklusjon og marginalisering for enkelte. De utenlandske fangene er et tydelig eksempel på den postmoderne mobilitetens tvetydige karakter: Deres grensekryssende livsløp ender bak lås og slå på en norsk fengselscelle, som baumanske «vagabonder» med dystre fremtidsutsikter – selv om de i fengslet lever mer transnasjonale hverdagsliv enn mange andre i det globaliserte samfunnet.

Nøkkelord: Bauman, globalisering, postmoderne samfunn, utenlandske fanger, Øst-Europa

1. Det globaliserte fengslet

Få steder i Norge kommer fremveksten av det globale, mobile og multi-kulturelle samfunnet så tydelig til uttrykk som i fengslet. Så sent som ved årtusenskiftet utgjorde de utenlandske fangene fortsatt små minoriteter i fengselssamfunnene. Femten år senere var mer enn hver tredje fange i de norske fengslene en utenlandsk statsborger, og på en gjennomsnittlig dag i 2015 satt over 1200 utenlandske statsborgere fra 112 nasjoner bak lås og slå (Kriminalomsorgen, 2015). Samtidig har de norske myndighetene de siste årene sendt «norske» fanger til et leiefengsel i Nederland¹, i tillegg til at noen utenlandske fanger sendes ut av Norge for å sone «norske» dommer i hjemlandets fengsler (Kriminalomsorgen, 2016). Utviklingen mot mer flerkulturelle fangepopulasjoner er tydelig også i andre land, selv om innslaget av utenlandske fanger varierer sterkt fra land til land. I Luxemburg er 73 prosent av fangene utenlandske statsborgere, mens bare én prosent av de polske fangene er utlendinger (International Centre for Prison Studies, 2017).

De multinasjonale fangepopulasjonene skaper mange utfordringer for fengselsinstitusjonene, med tanke på både kapasitet (antall fanger) og kvalitative aspekter ved straffegjennomføringen, for eksempel kommunikasjonen mellom fangene og fengselsbetjentene. De utenlandske fangene har derfor fått oppmerksomhet i både de folkelige, de politisk-administrative og de akademiske diskursene (se Stamnes og Ryes kapittel (kap. 6); Johansen, Ugelvik og Aas, 2013; Ugelvik, 2014).

I bokkapitlet diskuterer vi internasjonaliseringen av fengselsinstitusjonen ut fra samfunnsvitenskapelige teorier om fremveksten av de nye globaliserte, mobile og kulturelt superdiverse samfunnene (Sheller og Urry, 2006; Urry, 2000, 2007; Vertovec, 2007). Vi ser de utenlandske fangene som ekstreme eksempler på den postmoderne «vagabonden», metaforen som den polsk-engelske samfunnsviteren Zygmunt Bauman bruker for å beskrive de internasjonale migrantene som tvinges ut på endeløse vandringer på jakt etter steder med materiell sikkerhet, men uten noen gang å kunne slå rot. Vagabonden er alltid på vandring (Bauman, 2007b). Selv om vagabonden i utgangspunktet forsøker å trekke veksler på vår tids «flytende» samfunnsform, representerer han derfor til syvende og sist det postmoderne samfunnets «fastlåste» ofre.

Utgangspunktet for kapitlet er kvalitative dybdeintervjuer med 18 østeuropeiske fanger i Trondheim fengsel, Tunga. Materialet analyseres fra et livsløpsperspektiv (Carlson og Sarnecki, 2016) der utlendingenes før-, nå- og fremtidige fortellinger sees i sammenheng. Stamnes og Rye analyserer i kapittel 6 i denne boka det samme datamaterialet fra et aktørperspektiv, med vekt på de østeuropeiske fangenes subjektive narrativer om veien fra hjemlandet til det norske fengslet og deres opplevelser i fengslet. I dette kapitlet er vi derimot interessert i fangenes erfaringer som mer allmenne uttrykk for relasjoner mellom «flytende» og «fastlåste» samfunnsformer – mellom mobilitet og sedentarisme – i det postmoderne samfunnet. Vi diskuterer hvordan de internasjonale fengselsfangene fremstår som interessante eksempler på det komplekse forholdet mellom geografisk mobilitet og stedfasthet som preger vår tids postmoderne samfunn. Kapitlets analyse av det globaliserte fengslet bidrar slik til den voksende litteraturen i kjølvannet av den «mobile vendingen» (Faist, 2013) i samfunnsvitenskapene. Ikke minst demonstrerer de østeuropeiske fangene det postmoderne samfunnets tvetydige mobile karakter. Fangenes erfaringer viser hvordan internasjonal mobilitet og transnasjonale praksiser gir nye muligheter, spesielt for mennesker som søker materiell trygghet, samtidig som de globaliserte samfunnsstrukturene også skaper nye tapere.

2. Baumans «vagabonder» i det postmoderne samfunnet

Som analytiske briller benytter vi den britiske sosiologen John Urry «the new mobilities paradigm» (Sheller og Urry, 2006; Urry, 2000, 2007), Zygmunt Baumans diskusjoner av det «postmoderne» samfunnet (2007a) og perspektiver på de transnasjonale samfunnene (Faist, Fauser og Reisenauer, 2013; Vertovec, 2009). Teoriene handler om hvordan globaliseringsprosessen skaper mobile samfunn som mer enn noen gang tidligere overskrider nasjonalstatens grenser. Mobilitet beskrives som normen, ikke som et unntak. Det tydeligste eksemplet er de massive globale migrasjonsstrømmene. I 2017 bodde 258 millioner i et annet land enn fødelandet, en økning på 50 prosent siden århundreskiftet (UN-DESA,

2017). Det mobile samfunnet kjennetegnes også av omfattende utveksling av varer og tjenester mellom nasjonalstatene (UNCTAD, 2014). De nye informasjons- og kommunikasjonsteknologiene åpner for distansert samhandling, mer eller mindre uavhengig av sted. Internettet betyr at hele verden i dag, om ikke annet i teorien, kun ligger et tastetrykk unna.

Dagens globale migranter utnytter disse kreftene, som legger til rette for transnasjonale leve- og samhandlingsmåter på tvers av nasjonale grenser og lokaliteter (Levitt og Schiller, 2004; Schiller, Basch og Blanc, 1995). Faglitteraturen viser hvordan migrantene og deres nettverk (familie og andre) utvikler politiske, kulturelle og sosiale relasjoner som spenner mellom – og knytter sammen – to eller flere land. Samtidig understreker litteraturen hvordan den økte mobiliteten på tvers av landegrensene endrer alle aspekter ved det moderne samfunnet, også for aktørene som ikke lever spesielt mobile hverdagsliv. For eksempel er innvandreres familie og venner i hjemlandene på forskjellige måter involvert i og påvirket av migrantenes transnasjonale praksiser, for eksempel gjennom økonomiske overføringer (Carling, 2008; Faist m.fl., 2013). De siste års økte innvandring til det norske samfunnet har også konsekvenser for hverdagslivet til «bofaste» nordmenn, for eksempel arbeidstakeren eller skolebarnet som tilbringer dagen i et flerkulturelt arbeids- og skolefelleskap. Teoriene om det mobile samfunnet refererer derfor ikke bare til det kvantitative aspektet ved mobilitet, de viser også til de grunnleggende kvalitative endringer i samfunnets sosiale strukturer.

Det nye mobilitetsparadigmet og teoriene om de transnasjonale samfunnene åpner også for alternative forståelser av fengslet som sosial institusjon. Bosworth, Hasselberg og Turnbull (2016) hevder imidlertid at forskningen i stor grad har neglisjert globaliseringens påvirkning på fengselsinstitusjonen. Fengslet studeres som «et instrument for staten» (Sykes, 1958: 8), der nasjonalstaten gjennom straffeinstitusjonene hevder sin makt og disiplinerer landets statsborgere. De utenlandske fangene er her unntaket, og blir dermed også ofte oversett. Færre studier utforsker det globaliserte fengslet som «normaltilstand» og spør hvordan nasjonalstatens straffende makt påvirkes av – og samtidig påvirker – det postmoderne samfunnets flytende karakter.

I kapitlet skal vi utforske hvordan det globaliserte samfunnet preger fengselsinstitusjonen. Vi bruker også fengslet som et eksempel på det postmoderne samfunnets mobile karakter, og vi viser hvordan de utenlandske fangene illustrerer det paradoksale forholdet mellom «flyt» og «fiksering» i dagens samfunn. Utgangspunktet er Baumans analyser av de globaliserte og mobile – i hans termer: de postmoderne – samfunnene. Hans teorier viser til hvordan individene i større grad veksler mellom og parallelt deltar i flere lokale fellesskap, som hver er avgrenset fra hverandre og følger singulære sosiale logikker. Mens det moderne samfunnet var preget av orden, rasjonalitet og systematikk – og derfor også av forutsigbarhet, stabilitet og soliditet – mangler vår tids postmoderne samfunn felles strukturer som sammenfører dets elementer (Bauman, 2007a). Vi har gått fra «fast» («solid») til «flytende» («liquid») modernitet. Migranten – på vandring mellom steder og samfunn, med fragmenterte historier og flerfoldige tilhørigheter – er derfor prototypen på det postmoderne individet.

I likhet med Urry (2000, 2007) understreker Bauman (2011) at forskjellige aktører har ulike forutsetninger for å dra nytte av det «flytende» samfunnets logikk. Her bruker han «turisten» og «vagabonden» som idealtyper: Turisten er den velstående konsumenten som reiser fra sted til sted – «globetrotteren» og «kosmopolitten» –, som bruker sin velstand til å nyte – konsumere – stadig nye opplevelser. Han er *fri* til å reise og nyter fordelene ved det grenseløse samfunnet. Vagabonden er derimot den mindre privilegerte, som må legge ut på vandring for å skaffe seg et levebrød og grunnleggende materiell sikkerhet, så som arbeidsmigranten som forlater hjemlandet. Han *tvinges* ut på reise.

Bauman mener vagabondene er dømt til å mislykkes i det globale samfunnet. De ender opp som evige vandrere, som sjelden oppnår den materielle velstanden de søker. Bauman ser deres misere som produkt av samtidens grunnleggende krav om effektivitet og økonomisk gevinst, der livslange, forutsigbare yrkesløp er erstattet med et mer «fleksibelt» arbeidsmarked, med høy arbeidsløshet som vedvarende premiss. «Turisten» og «vagabonden» er derfor gjensidig konstituerende fenomener. For «vagabonden» er imidlertid utfallet i verste fall – med Baumans ord – «bortkastede liv» («wasted lives») og «menneske-som-avfall» («human

waste»): Mennesker blir overflødige, uønskede bi-produkter av den flytende modernitetens brutale virkelighet.

The production of 'human waste' - or more precisely, wasted lives, the 'superfluous' populations of migrants, refugees and other outcasts - is an inevitable outcome of modernization. It is an unavoidable side-effect of economic progress and the quest for order which is characteristic of modernity. (Bauman, 2007b, synopsis)

I analysen skal vi bruke de fengslede utlendingenes livshistorier til å problematisere tre aspekter i faglitteraturens beskrivelser av det postmoderne, flytende samfunnet: a) den konseptuelle relasjonen mellom det «flytende» og det «fastlåste», b) statens regulerende rolle og c) hvordan fengslet ofte fungerer som oppbevaringssted for utenlandske fanger.

3. Østeuropeiske fanger i Trondheim fengsel

Diskusjonene bygger på kvalitative dybdeintervjuer med utenlandske fanger som soner dommer eller er varetektsfengslet i Trondheim fengsel, Tunga. Alle informantene kommer fra østeuropeiske land som frem til kommunismens fall i 1989 lå under sovjetisk dominans, og som fortsatt preges av lav økonomisk velstand.²

Prosjektet bygger på et livsløpsperspektiv (Carlsson og Sarnecki, 2016) både i innsamling og i analysen av datamaterialet. Målet er å forstå de helhetlige og komplekse livsløpene til fangene ut fra de historiske og samfunnsstrukturelle kontekstene for deres individuelle biografier (Mills, 1959). Intervjuene hadde derfor tredelt struktur. Først kartla vi informantenes biografiske bakgrunn i hjemlandet og hva som hadde skjedd før de ble pågrepet og fengslet i Norge. Deretter tok vi for oss deres hverdag som utenlandske statsborgere i et norsk fengsel. Her var vi spesielt opptatt av hvordan de håndterte fengselshverdagens utfordringer, deres relasjoner til de ansatte og til medfanger, og hvordan de forholdt seg til verden utenfor fengslet. I den siste delen spurte vi om fangenes fremtidsplaner og hvordan de så for seg livet etter endt soning.

Å strukturere intervjuene på denne måten ga et godt innblikk i informantenes erfaringer fra fengslet og hvordan disse erfaringene er elementer

i mer helhetlige livsløp. Hva som skjer i dag, må forstås i lys av både fortiden – hvor man kommer fra – og fremtiden – hva man ønsker skal skje.

Et livsløpsperspektiv får også frem betydningen av livsfaser, og dermed også individenes relasjoner til deres nærmeste, spesielt familien, som for mange er det primære sosiale referansepunktet (Carlsson og Sarnecki, 2016). Enslige unge menn uten omtanke for andre enn seg selv har andre horisonter enn familiefedre med ansvar for livsledsager og barn. Livssituasjonen påvirker hvordan man fortolker hverdagen, men også hvordan og hva man planlegger for fremtiden. Gjennom hele intervjuet la vi derfor vekt på å spørre informantene om deres sosiale relasjoner til aktører utenfor fengslet, i og utenfor Norge. Hva som skjer i fengslet, er alltid forbundet med samfunnet utenfor murene og, for de internasjonale fangenes del, også virkeligheten utenfor de norske statsgrensene (Carlsson og Sarnecki, 2016).

Til sammen ble 18 informanter – 17 menn og 1 kvinne – intervjuet i perioden mellom 2015 og 2017. Informantene kommer fra fem forskjellige østeuropeiske land. Den yngste var tidlig i 20-årene, den eldste var om lag 50 år gammel. De fleste sonet kortere straffer, som regel opp til ett år, mens den lengste straffen var over ti år. Intervjuene ble gjennomført på engelsk, polsk og russisk.

I kapitlet diskuterer vi erfaringene til de østeuropeiske fangene, som utgjør om lag halvparten av den utenlandske fangepopulasjonen i de norske fengslene. Som Stamnes og Rye understreker i sitt kapittel i denne boka (kap. 6), er det trolig mange likheter – men også betydelige forskjeller – i de utenlandske fangenes opplevelser av soningen i Norge. De østeuropeiske fangene utgjør en relativt stor minoritetsgruppe i det norske fengslet. Alle våre informanter fortalte at det var flere østeuropeere på deres avdeling, og at de dermed også kunne kommunisere på eget morsmål. Samtidig var de østeuropeiske fangene spredt utover i fengslets avdelinger, og de måtte derfor forholde seg aktivt til et flertall av fanger med andre kulturelle bakgrunner enn deres egen, både norske og ikke-europeiske. Også i fengslets arbeids- og skolehverdag samhandlet de fleste av våre informanter regelmessig med fanger fra andre kulturer. I andre fengsler kan den «etniske» samhandlingen være annerledes enn det som våre informanter opplever i Trondheim fengsel. For eksempel er

Kongsvinger fengsel et rent utenlandsk fengsel. Utenlandske fanger på celledsoning – uten fellesskap med andre fanger – kan på sin side gjennomføre soningen uten kontakt med andre utlendinger. Man skal derfor være varsom med å overføre diskusjonene i kapitlet til andre fanger eller utenlandske fangegrupper.

4. Fra fri flyt til fengslet fiksering

De østeuropeiske fangene gir gode eksempler på hvordan det postmoderne samfunnet inviterer til fragmenterte, og fler-lokale, sosiale livsløp. Selv om fangene har forskjellige historier, er deres utstrakte mobilitet slående. Informantene kjennetegnes av dårlige levekår, deprivasjon og begrensede utsikter for fremtiden i hjemlandene. Som Stamnes og Rye viser i sitt kapittel (kap. 6), fremstår internasjonal migrasjon derfor som et attraktivt, og ofte også eneste, alternativ til dårlige levekår i Øst-Europa. Som Vlad påpekte i intervjuet:

Jeg kom hit [til Norge] kun for å finne jobb. Kun for penger. Mitt hjemland er det verste stedet til å tjene penger. (Vlad)

«Flukten» fra Øst- til Vest-Europa er gjort mulig som en følge av de politiske omveltningene på det europeiske kontinentet de siste tiårene. Avslutningen på den kalde krigen, symbolisert ved Berlin-murens fall høsten 1989, avsluttet etterkrigstidens rigide grensereguleringer mellom de kommunistiske statene i øst og de vestlige kapitalistiske statene. EU-utvidelsene i 2004 og 2007 og Schengen-avtalens gradvise utvikling, bidro ytterligere til at grensekontrollen ble bygget ned. I dag kan statsborgere i de nye EU-landene i prinsippet bevege seg fritt frem og tilbake mellom hjemlandet og de andre medlemslandene. Gjennom EØS-avtalen er også Norge integrert i det nye «grenseløse» Europa.

Noen av de østeuropeiske informantene har kommet til Norge som arbeidsinnvandrere. Her har de bosatt seg og etablert ordinære hverdagsliv, enkelte over flere år. Av ulike årsaker har de imidlertid etter hvert involvert seg i aktiviteter som har ført til at de har blitt pågrepet, domfelt og sendt til fengslet. For de fleste informantene er det likevel kriminaliteten som førte dem til Norge i første omgang. De store økonomiske

forskjellene mellom øst og vest i Europa, kombinert med fraværet av effektiv grensekontroll, kan utnyttes til kriminelle formål, for eksempel gjennom smugling av varer som kjøpes billig i hjemlandet og selges med betydelig profitt i de vesteuropeiske landene. For den østeuropeiske smugleren er krysningen av statsgrensene selve konseptet for yrkeskarrieren. Sirkulær mobilitet – frem og tilbake mellom landene – representerer det normale og nødvendige. For ham er Norge først og fremst relevant som «marked».

En felles biografisk komponent er informantenes svake tilknytning både til hjemlandet og til det norske samfunnet. Informantene har gjerne lange og kompliserte migrasjonshistorier, men de har ikke bodd lenge nok til å etablere seg noen av stedene som de har reist til eller fra. Etter hvert har de også mistet den sosiale forankringen i hjemlandet. Kamils historie er et godt eksempel på mange av informantenes omfattende mobilitet på tvers av Europas nasjonale grenser. Han har reist til Norge utallige ganger de siste årene, men aldri forholdt seg til det norske samfunnet på annet vis enn som et midlertidig «arbeidssted».

*Jeg har ikke bodd i Norge i det hele tatt. Jeg har bodd i bilen fordi jeg holdt på å smugle sigaretter og alkohol. [...] [Jeg gjorde] 2–3 runder til Norge per uke.
(Kamil)*

Også flere av de andre informantene har omfattende migrasjonshistorier, som gjerne inkluderer flere land omkring i Europa. Danil bodde i Italia fra 1998 til 2006, deretter reiste han til Brussel, før han kom til Norge for første gang. Her fikk han sin første dom og et tre måneders opphold i et norsk fengsel. Senere reiste han til hjemlandet, stiftet familie og fikk to barn, før han på nytt reiste ut og etter hvert kom tilbake til Norge. Danil understreker hvordan han hele tiden – men spesielt under Italia-oppholdet – har levd et hverdagsliv splittet mellom arbeidet i mottakerlandet og forsøk på å opprettholde permanent og regelmessig kontakt med familien i hjemlandet.

[...] Jeg har bodd i Italia i ni år [...] jobbet som snekker [...] [Jeg reiste] til Italia to ganger i året. Til jul og i august, hva kaller du det, når arbeidet stoppes? [...] Ja, sommerferie. (Danil)

Fengslingen endrer brått situasjonen for de mobile østeuropeerne. Her låses de bokstavelig talt fast, og de begrenses med fengslets knappe arealer. For de fleste av våre informanter bestod deres hverdager før fengslingen av sykluser der de vekslet mellom opphold i utlandet og i hjemlandet med familier. Fengslingen betyr at de fysiske transnasjonale praksisene stoppes og settes på vent, med omfattende konsekvenser både for de innsatte og for deres familier. Karols historie viser hvordan overgangen fra den grenseløse mobiliteten til fengslets fastlåste karakter snur opp ned på tilværelsen, også hans sosiale posisjon/funksjon i familien.

Alt må ordnes via telefon og du er nervøs, du kan ikke se det, det er ingenting du kan gjøre. Det forårsaker stress, nerver og gjør deg sint inni deg fordi det er ingenting du kan gjøre. (Karol)

Også norske fanger opplever at de mister «kontrollen» på familielivet (Andresen, 2015), men Karol opplevde den geografiske avstanden på godt over 1000 kilometer til ektefellen i hjemlandet som spesielt utfordrende, ettersom han i praksis var helt frakoblet hjemmesfæren. Karols refleksjoner illustrerer mange av de utenlandske fangenes opplevelser med fengslets abrupte fiksering. Å fengsles er alltid forbundet med opplevelser av forskjellige former for «fengselssmerter» (Sykes, 1958). Som Warr (2015) argumenterer, opplever utenlandske fanger straffen likevel som annerledes og kanskje spesielt «smertefull», som følge av følelsen av usikkerhet og håpløshet og den manglende legitimiteten de opplever. For de fleste østeuropeiske migrantene i Norge er den geografiske avstanden til hjemlandet relativt overkommelig, blant annet gjennom billige flyreiser, men for dem som sitter i fengsel, er den geografiske avstanden til hjemlandet i praksis uoverkommelig. Reisekostnader og familiemedlemmer som verken snakker norsk eller engelsk, betyr ofte at besøk i fengslet i praksis ikke er aktuelt. Ruslan fortalte:

Det er for dyrt for dem [familiemedlemmer] å komme hit. Og møtet varer tre eller fire timer, så det er ikke noe vits. Det er lett for nordmenn. Familiene deres kan besøke dem hver dag [...] Familiene deres er her veldig ofte. (Ruslan)

Heller ikke Karol mente familiebesøk var aktuelt, spesielt ikke ettersom kona i så fall måtte ha reist gjennom Europa med en baby.

Men det er ikke noen vits for henne å reise hele veien hit med en liten baby. Du må kjøre gjennom Sverige, ta ferge først og så kjøre gjennom Sverige og Norge. Kanskje hun kunne få det til hvis det hadde vært i Oslo, fordi det ligger litt nærmere, men her til Trondheim? Og hun snakker heller ikke engelsk. [...] Og hvis hun hadde kommet her så måtte hun også ha et hotell ... og med en liten baby? Nei, nei. Nei. (Karol)

Også for de norske fangene betyr fengsling at familielivet brytes opp. For de utenlandske fangene kan et slik brudd likevel oppleves som spesielt utfordrende. I den norske kriminalomsorgen har «nærhetsprinsippet», som betyr at fangene fortrinnsvis skal sone i fengsler i nærheten av hjemstedet, vært et viktig prinsipp. Både humanistiske og rehabiliterende hensyn taler for at fangene skal kunne opprettholde kontakten med sine sosiale nettverk også under soningen. For de utenlandske fangene er dette i praksis ikke gjennomførbart, (St.meld. nr. 37 (2007–2008)), og det oppleves som ekstra straffende blant våre informanter.

Informantene mente dessuten at fengslene var lite fleksible i håndhevingen av regelverket og i liten grad forsøkte å kompensere for østeuropeernes spesielle situasjon. Karol beskriver den omstendelige prosessen for å planlegge et familiebesøk:

Det er ikke så enkelt å få et besøk. Det er ikke slik at hvem som helst kan komme hit og besøke deg. Du må skrive en liste: når, hvem, du må angi navn. Jeg hadde et ønske om å få broren min på besøk, og jeg forsøkte å løse det på et vis. Så ble jeg fortalt at ... Jeg fikk en lapp og måtte skrive et brev til Polen. Min bror måtte signere det og sende tilbake. Så kan de [fengslet] sette opp en dag, dato og tid for hans besøk. Du kan ikke bestemme selv. [...] Du må planlegge det på forhånd, men hvis du ikke kan språket så er det vanskelig. (Karol)

Sergey, en mann i 30-årene, forteller om hvilke regler for telefonisk kontakt med familie som gjelder under varetektsfengsling:

En vokter må være til stede mens du snakker i telefon. Det rareste er at du må snakke enten norsk eller engelsk. Men jeg kan ikke gjøre det, fordi mine familiedlemmer kan ikke noen av disse språkene. Jeg måtte skrive en søknad hvor jeg erklærte dette, og senere har de tillatt at jeg snakker mitt morsmål. Jeg var overrasket når jeg fant ut om disse restriksjonene. (Sergey)

Etter domsavsigelse, og dermed overføring fra varetektsavdeling til vanlig avdeling, blir restriksjonene lettet, men oppleves fortsatt som strenge. Tilgang til telefon reguleres når det gjelder både samtaletid og antall numre som en fange kan ringe, samtidig som ringekostnadene er høye. Det gjelder å prioritere de viktigste personene. Jarek forteller:

Jeg har bare ett [telefonnummer som jeg ringer]. Jeg ringer ikke til mine foreldre, jeg har ikke tid til det. Jeg ringer min kone, og finner ut om alt gjennom henne. Og jeg vet at hun trenger min støtte. Jeg ville ikke våge å ringe mine foreldre i stedet for henne. Det kunne såre henne. (Jarek)

Forskningen på transnasjonale migranter viser hvordan løpende sosial kontakt med hjemlandet fremstår som et hverdagslig fenomen for mange innvandrere. Selv om man flytter til utlandet, kan man fortsatt vedlikeholde sine hjemlige sosiale relasjoner gjennom jevnlig telefonsamtaler (Vertovec, 2009). Men det som tas for gitt utenfor fengslet, blir bak fengslets murer et knapt gode.

5. Multikulturelle hverdagsliv

Det er ofte gjennom statens grensekontrollerende aktiviteter – ut fra regler for hvilke varer eller personer som er «legale» – at myndighetene griper inn overfor de utenlandske migrantene som begår lovbrudd, og sanksjonerer deres mobilitet. Østeuropeerne blir imidlertid ikke bare «stoppet» av staten: Dens makt tvinger også de utenlandske fangene videre inn til det «globaliserte» mikro-samfunnet som fengslet representerer for mange av våre informanter. Her presses flere kulturer sammen på et avgrenset sted. På den typiske fengselsavdelingen i Trondheim fengsel, Tunga, soner den østeuropeiske sammen med et flertall av norske fanger, men også mange andre land er vanligvis representert på avdelingen. For mange av våre informanter var fengselssamfunnet dermed mer preget av sosiokulturelt mangfold og diversitet enn de hadde opplevd tidligere, både i hjemlandet og i det norske samfunnet.

Ikke minst representerte fengselssamfunnet for mange det første virkelige møtet med det norske samfunnet. Ute på frifot, enten i Norge eller i hjemlandet, kan migrantene i stor grad videreføre mange av sine hjemlige

væremåter og hverdagsrutiner. Inne i fengslet er det derimot ingen vei utenom den norske kulturen for de utenlandske fangene. For de østeuropeiske arbeidsinnvandrerne, som gjerne har levd et hverdagsliv i den marginaliserte ytterkanten av det norske samfunnet, byr fengselshverdagen derfor på et langt mer intimt møte med det norske samfunnet enn tidligere. For smuglerne, som først og fremst har forholdt seg til det norske samfunnet som et «marked» og aldri har hatt noen ønsker om mer permanente opphold, er overgangen enda mer markant. De må for eksempel forholde seg aktivt til norske mattradisjoner og andre kulturelle praksiser, ikke minst det norske språket. Flere av informantene la spesielt vekt på den norske matkulturen. Selv om fangene velger å lage nasjonale retter når omstendigheter i fengslet tillater det (Ugelvik, 2011), får de daglig servert norske retter som avviker fra deres tradisjonelle matvaner. Kostya var blandet i sin vurdering av kostholdet i fengslet, og det var nettopp matens kulturelle aspekter som var viktig for ham.

Ikke så bra, ikke så dårlig. Den er vanlig. Jeg vet ikke ... det er på grunn av [vår] tradisjon. Kanskje du [intervjueren] er vant til å spise fisk, men for eksempel meg, i min religion, mitt land, min kultur ... Vi spiser ikke fisk tre ganger i uka. Det ligger i vår kultur. (Kostya)

Gjennom fengselsoppholdet møter mange av de utenlandske fangene det norske språket for første gang. Det byr på utfordringer, og nesten alle informantene understreker det som problematisk.

For meg er det mye hardere fordi at jeg snakker ikke norsk og ikke alle voktere kan engelsk. Av og til er det vanskelig å si hva jeg vil og hva jeg trenger. Jeg spør alltid [medfangene]. Jeg forklarer til dem og de forklarer til voktere, fordi av og til forstår jeg ikke. Og jeg forstår ikke når noe må skrives. Så jeg spør alltid [medfangene] om hjelp. (Kostya)

Informantene hadde ellers svært forskjellig språkkompetanse. Noen hadde bodd i Norge flere år før fengslingen, og kunne gjøre seg mer eller mindre forstått inne i fengslet. Andre snakket engelsk. Enkelte av informantene manglet imidlertid enhver norsk- eller engelskspråklig kompetanse og ble dermed helt avhengig av bistand fra de andre østeuropeerne og det begrensede informasjonsmaterialet i fengslet som foreligger på noen av de østeuropeiske språkene.

Fengslslivet medfører et globalisert hverdagsliv også på andre måter. Fengslet tvinger fangene til å forholde seg til flere kulturer, både på godt og på vondt. Informanten forteller riktignok at grupperinger langs etniske linjer er vanlige, men at de i praksis ikke kan velge det kulturelle mangfoldet helt bort. På fengselsavdelingen må alle de tretti fangene forholde seg til hverandre. Informantene forteller at samhandlingen på tvers av de etniske skillelinjene jevnt over går greit, men at de kulturelle forskjellene preger fengselshverdagen. Danil fortalte for eksempel hvordan:

Du må 'kjempe' med marokkanere og svarte folk. Men med polakker og litauere kommer vi godt overens med [...]. Vi har folk fra Polen her, Albania, Romania, Litauen, jeg tror vi har samme kultur og jeg tror at derfor vi forstår [hverandre]. Med marokkanere, folk fra Nigeria ... jeg kjenner ikke kulturene deres [...]. (Danil)

Sett fra et integreringsperspektiv er fengsel et spesielt interessant eksempel på det flerkulturelle samfunnet. Fengsel kan for mange fanger oppleves som et påtvunget «superdiverst» lokalsamfunn (Vertovec, 2007). Mens en innvandrere ute i det norske storsamfunnet kan velge ikke å integrere seg med det norske samfunnet, er denne valgfriheten innskrenket i fengslet. Det samme gjelder kontakten med andre kulturer, som man i stor grad kan unngå utenfor fengselsmurene. I fengslet blir denne kontakten betydelig intensivert og i stor grad uunngåelig. Det er staten (fengslet) som bestemmer hvem man skal sone sammen med på avdelingen.

Dette demonstrerer statens makt over de utenlandske fangene: Ikke bare innskrenker staten deres frihet, mobilitet og transnasjonale praksiser, de påtvinger dem også et norsk/flerkulturelt hverdagsliv.

6. Fengslet som oppbevaringssted

Den offisielle norske straffeideologien vektlegger at straffen skal «fremme domfeltes tilpasning til samfunnet» (straffegjennomføringsloven, 2001: §3). Kriminalomsorgens uttalte mål er å «rehabiliterer» fangene – det vil si å gjenopprette deres vilje og kompetanse til å leve liv som lovlige samfunnsmedlemmer. Gjennom en rekke tiltak skal fangene forberedes og rustes til overgangen fra soning til frihet. For de fengslede vagabondene er disse idealene mindre relevante. På grunn av manglende tilknytning

til det norske samfunnet blir de aller fleste utenlandske fangene deportert ut av landet etter soningen (jf. utlendingsloven, 2008). Dermed blir også fengslets rehabiliteringstilbud vanskeligere, til dels også mindre relevant.

Informantene forteller at de har mulighet til å delta i noen utvalgte rehabiliteringsaktiviteter, så som språk- eller yrkesopplæringskurs. I praksis opplever informantene at de forskjellige tilbudene er forbeholdt norske statsborgere. Slik er det også med arbeidet for å tilrettelegge overgangen fra fengsel til samfunnet. Informant Petr, som soner en mangeårig straff, reflekterte over forskjellsbehandlingen som han opplevde i fengslet.

Jeg har søkt om et åpent fengsel. [...] Mange ganger. Ingen sjans. Jeg mener det, hvis jeg søker om et åpent fengsel sier de nei. Du er ikke norsk, du kan ikke. [...] Og derfor føler jeg at for en nordmann er fengsel perfekt. Han gjør mange feil, mange feil [...] men han får en sjanse. Men for en som ikke er norsk statsborger er dette et problem. (Petr)

Petr viser til at et viktig aspekt ved det norske fengselssystemet er anerkjennelsen av at de innsatte fortjener en ny sjanse, og at straff derfor også vurderes som en «mulighet» (Ugelvik, 2016). For den utenlandske statsborgeren er fengsling ensbetydende med at denne sjansen – til et lovlydig liv i Norge – allerede er blitt brukt opp. For mange av våre informanter fremstår derfor det norske fengselssystemet først og fremst som et oppbevaringssted i påvente av den kommende deportasjonen. Det som ikke nødvendigvis er problematisk for en profesjonell smugler som Roman, som mener at det å havne i fengsel er et integrert element av hans «yrke», og som betrakter fengselsoppholdet som «en liten ulykke og ferie», blir mer kompleks for den som en gang drømte om å bo i Norge. Dette er tilfellet for Artem, som kom til Norge som arbeidsinnvandrer og har bodd i landet i noen år, og etter hvert også har etablert et «norsk» sosialt nettverk. Selv føler han at han har sterk tilknytning til landet, men forteller at han trolig blir deportert til hjemlandet etter endt soning. I intervjuet reflekterte han over hvordan han følte seg utstøtt fra det norske samfunnet:

Jeg respekterer dette landet! De har en annen holdning til dem som jobber ærlig. Og jeg er takknemlig for det [...] og jeg betaler også skatt, jeg bruker mine penger her, jeg betaler husleie. [...] Alle ser på det slik: Innvandrere kommer hit og

eksporterer pengene fra dette landet. Men det er ikke helt sant. [...] Jeg vil bare komme tilbake på jobb. Jeg vil ikke rømme. Jeg ser at min familie har det ille, de har ingen midler til å overleve. Faren til min kone døde og hun er mentalt utmattet. De [retten] tar ikke dette i betraktning i det hele tatt fordi jeg er en utlending, en innvandrere. Nordmenn som er i den samme situasjonen ville ha vært løslatt. (Artem)

Artems beskrivelse av hans tilknytning til Norge illustrerer et viktig poeng ved det statsborgerskapsbaserte tilhørighetsaspektet. Slik demonstreres statens inngripende sorteringslogikk, der «våre» (dvs. de norske) fanger atskilles fra de «andre» (de utenlandske). Lovbruddet overskygger resten av bidraget som ikke-norske statsborgere gjør til samfunnet. Utvisning fra landet og etterfølgende innreiseforbud til riket på enten bestemt eller ubestemt tid, viser i tillegg at straffen varer lenger enn selve fengselsoppholdet. Innreiseforbudet betyr i praksis innskrenkning av mobilitetsmuligheter og berøvelse av muligheten til å leve liv i et annet land.

7. Det globale fengslet og det postmoderne samfunnet

De østeuropeiske fangenes «grenseløse» livsløp illustrerer viktige nyanser ved de senmoderne samfunnets globaliserte karakter. «Flyt» og «fiksering» som fenomener står ikke i motsetning til hverandre, men bør heller sees som gjensidige. Det er informantenes anledning til mobilitet på tvers av statsgrensene som i utgangspunktet førte dem til Norge og, etter hvert, til det norske fengselsvesenet. Her er de inne- og fastlåst på en liten celle og har ekstremt få muligheter for bevegelse. Staten stopper vagabondens vandring. Stoppestedet – fengslet – er samtidig et sosiokulturelt mangfoldig samfunn. I det norske fengslet tvinges de østeuropeiske fangene inn i et hverdagsliv på den norske nasjonalstatens premisser, samtidig som de fleste fangene må samhandle og forholde seg aktivt til fanger med andre sosiokulturelle bakgrunner, både fra Norge og fra andre land. Dermed etableres det som – med Vertovecs (2007) begrep – fremstår som «superdiverse» og transnasjonale praksiser, der elementer fra forskjellige

kulturer, etnisiteter og nasjoner kombineres. I det *norske* fengslet lever den *østeuropeiske* fangen gjerne et mer «internasjonalt» hverdagsliv enn utenfor, enten det var hjemme i opprinnelseslandet eller som innvandrer i Norge. I fengslet blir fangene genuine globaliserte aktører.

De østeuropeiske fangenes erfaringer viser samtidig det globaliserte, postmoderne samfunnets tvetydige karakter. Våre informanter er, ut fra Baumans (2011) terminologi, tydelige representanter for «vagabonden» heller enn «turisten», og hører utvilsomt til taperne i hans beskrivelser av det flytende, postmoderne samfunnet. De reiser ikke ut i verden fordi de «vil», men fordi de «må». I motsetning til «turisten» er vagabonden globaliseringens taper. Kanskje er noen av de østeuropeiske fangene – som soner uten klare «formål», og som ikke engang sees som objekter for fengslets rehabiliterende arbeid – også et eksempel på Baumans begrep om «wasted lives» – bortkastede liv?

Fengselsinstitusjonen, til tross for dens grunnleggende fastlåste karakter, er et interessant eksempel for videre utforskning av det flytende, grenseløse og globaliserte samfunnet. Kunnskap om østeuropeernes mobile fortid, og hvordan fengslet påvirker deres liv på til dels andre måter enn det gjør for innenlandske fanger, er uansett viktig for den norske fengselsinstitusjonen. Fengslet trenger en bedre forståelse av drivkreftene som ligger bak den pågående globaliseringen av fengslene, og hva som er konsekvensene av disse globaliseringsprosessene. Fremtidens fengsel vil preges stadig sterkere av, «grenseløse» fanger som aktualiserer Vertovecs (2007) begrep om «superdiversitet». Alt dette impliserer at fengslet, som ellers gjerne fremstår som en ganske statisk institusjon, i årene fremover må finne nye måter for å håndtere mangfoldet som den internasjonale fangepopulasjonen representerer.

Sluttnoter

1. Fangene i Norgerhaven fengsel i Nederland var «norske» i betydningen at de var dømt av den norske staten, selv om mange av fangene hadde et annet statsborgerskap. Den treårige leieavtalen for Norgerhaven fengsel startet høsten 2015 og utløper høsten 2018.
2. Av hensyn til konfidensialitet brukes pseudonymer for personnavn, og vi bruker av samme grunn «Øst-Europa», «østeuropeere» osv. i stedet for spesifikke landangivelser.

Referanser

- Andresen, S. (2015). *Fengsel i frihet: En institusjonell etnografi om fengselskoner*. Masteroppgave, Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Bauman, Z. (2007a). *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2007b). *Wasted Lives. Modernity and its Outcasts*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2011). From Pilgrim to Tourist - or a Short History of Identity. I S. Hall og P. du Gay (Red.), *Questions of Cultural Identity*. London: SAGE Publications Ltd.
- Bosworth, M., Hasselberg, I. og Turnbull, S. (2016). Imprisonment in a global world. I Y. Jewkes, J. Bennet, og B. Crewe (Red.), *Handbook on Prisons*. New York: Routledge.
- Carling, J. (2008). The human dynamics of migrant transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 31(8), 1452–1477.
- Carlsson, C. og Sarnecki, T. (2016). *An introduction to Life-Course Criminology*. London: Sage.
- Faist, T. (2013). The mobility turn: a new paradigm for the social sciences? *Ethnic and Racial Studies*, 36(11), 1637–1646.
- Faist, T., Fauser, M. og Reisenauer, E. (2013). *Transnational Migration*. Cambridge: Polity Press.
- International Centre for Prison Studies. (2017). World Prison Brief. Hentet fra: <http://www.prisonstudies.org/map/europe>
- Johansen, N.B., Ugelvik, T. og Aas, K.F. (2013). Globalisering, staten og de fremmede. I N.B. Johansen, T. Ugelvik og K.F. Aas (Red.), *Krimigrasjon? Den nye kontrollen av de fremmede*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kriminalomsorgen. (2015). *Kriminalomsorgens årsstatistikk – 2015*. Oslo: Kriminalomsorgsdirektoratet.
- Kriminalomsorgen. (2016). *Kriminalomsorgens årsstatistikk – 2016*. Oslo: Kriminalomsorgsdirektoratet.
- Levitt, P. og Schiller, N. (2004). Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective On Society. *International Migration Review*, 38(145), 595–629.
- Mills, C.W. (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Schiller, N.G., Basch, L. og Blanc, C. (1995). From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropological Quarterly*, 68(1), 48–63.
- Sheller, M. og Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning*, 38, 207–226.

- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn*. Oslo: Justis og beredskapsdepartementet.
- Straffegjennomføringsloven. (2001). Lov om gjennomføring av straff mv. LOV-2001-05-18-21. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet.
- Sykes, G.M. (1958). *The Society of Captives. A Study of Maximum Security Prison*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Ugelvik, T. (2011). *Fangenes friheter. Makt og motstand i et norsk fengsel*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ugelvik, T. (2014). The Incarceration of Foreigners in European Prisons. I S. Pickering og J. Ham (Red.), *The Routledge Handbook on Crime and International Migration*. London: Routledge.
- Ugelvik, T. (2016). Prisons as Welfare Institutions? Punishment and the Nordic Model. I Y. Jewkes, J. Bennet og B. Crewe (Red.), *Handbook on Prisons*. London: Routledge.
- UN-DESA. (2017). International migrant stock: the 2017 revision. Hentet fra: <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates17.shtml> 26. mars 2018.
- UNCTAD. (2014). *Trade and Development Report, 2014*. Hentet fra: <http://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=981> 26. mars 2018.
- Urry, J. (2000). *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.
- Utlendingsloven. (2008). Lov om utlendingers adgang til riket og deres opphold her. LOV-2008-05-15-35. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet.
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), 1024–1054.
- Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. London: Routledge .
- Warr, J. (2015). The deprivation of certitude, legitimacy and hope: Foreign national prisoners and the pains of imprisonment. *Criminology and Criminal Justice*, 16(3), 301–318.

KAPITTEL 8

Reflekterende samtaler i Trondheim fengsel

Kristin Viggen

Institutt for sosialt arbeid, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: Rehabilitation is a key objective in Norwegian prisons, and inmates are offered many programs and conversation-based rehabilitation initiatives aimed at contributing to their rehabilitative processes. This chapter presents one of these measures, «Reflective conversation», which has been offered in some Nordic prisons over the last few years. A central purpose of this chapter is to give an introduction to Tom Andersen, whose theory is little known in sociology, and to show how Andersens' theory has been used as a rehabilitative measure in Trondheim Prison, Tunga. The inmates consider reflective conversations as egalitarian and unique and find that they can talk about whatever they need to talk about. All the now-released prisoners participating in this study stated that reflective conversations strengthened their self-esteem and contributed to their beliefs that they could live as law-abiding citizens after release. Prison officers believe that reflective conversations calm the inmates and enhance the dynamic security in the prison. In this chapter, we discuss why reflective conversations are experienced as different than other conversations. Could the inmates' and prison officers' evaluations be because reflective conversations increase inmates' involvement and autonomy in their own lives? This chapter is based on interviews with inmates, released prisoners and employees: it presents their different perspectives on how reflective conversations function as a form of rehabilitation in Trondheim Prison, Tunga.

Keywords: Andersen, user participation, rehabilitation, reflective conversations

Sammendrag: Rehabilitering er en viktig målsetting i norske fengsler, og de innsatte tilbys en lang rekke programtilbud og samtalebaserte tiltak som skal bidra til rehabiliterende prosesser. I dette kapitlet presenteres «Reflekterende samtale», som de siste årene har vært et samtaletilbud til innsatte i noen nordiske fengsler. Et viktig formål med kapitlet er å gi en introduksjon til Tom Andersens teori, som er lite kjent i sosiologien, og å vise hvordan denne teorien har blitt brukt i rehabiliteringstiltak i Trondheim fengsel, Tunga. De innsatte omtaler reflekterende samtaler som en unik metode, fordi de i slike samtaler føler seg likeverdig med samtalepartnere, og opplever at de kan snakke om det de selv har behov for å snakke om. Samtlige løslatte i undersøkelsen hevder at reflekterende samtaler styrket selvfølelsen og bidro til å gi dem en tro på at de kunne leve som lovlige samfunnsborgere etter løslatelse. Ansatte hevder på sin side at de reflekterende samtaler virker beroligende på de innsatte og styrker den dynamiske sikkerheten i fengslet. I kapitlet diskuteres hvorfor de reflekterende samtaler oppleves forskjellige fra andre samtaler. Kan de innsattes og de ansattes positive vurderinger skyldes at de innsatte gjennom de reflekterende samtaler får større medvirkning og selvbestemmelse i

Sitering av denne artikkelen: Viggen, K. (2018). Reflekterende samtaler i Trondheim fengsel. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheim fengsel* (Kap 8, s. 167–188). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch8>
Lisens: CC BY-NC 4.0

egen livssituasjon? Kapitlet er basert på intervjuer med innsatte, løslatte og ansatte og presenterer deres forskjellige perspektiver på hvordan reflekterende samtaler som rehabilitering og som endringstiltak virker i Trondheim fengsel, Tunga.

Nøkkelord: Andersen, brukermedvirkning, rehabilitering, reflekterende samtaler

1. Refleksjon og rehabilitering

I dagens kriminalomsorg legges det stor vekt på det rehabiliterende aspektet ved straffegjennomføring, blant annet i stortingsmeldingen fra 2008: *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn* (St.meld. nr. 37 (2007–2008)). For å ha nytte av rehabiliteringstiltakene – så som skoletilbud i fengslet eller ettervernsopplegg – er det en fordel at de innsatte har et relativt avklart forhold til seg selv og andre. Undersøkelser viser derfor at 40 prosent av de innsatte i norske fengsler har behov for samtaler om egen situasjon (Friestad og Hanssen, 2004; Gotaas og Højdahl, 2006). I dette kapitlet skal jeg diskutere et samtaleprogram som møter dette behovet: Reflekterende samtaler.

Synet på klienter og tilnæringsmåter i behandling og sosialt arbeid innen både psykiatri, rus og familievern har endret seg gjennom de siste femti årene. På 70- og 80-tallet ble det lagt vekt på årsaken til problemene, likebehandling, sanksjoner ved brudd på regler og at klientene skulle konfronteres med sine styrker og svakheter (De Leon, 2003). Utover på 90-tallet ble behandlingsideologien mer rettet mot å finne løsninger og den enkeltes styrker og å legge vekt på endring. Dette foregikk gjennom motiverende intervju og mer tilrettelagte behandlingsforløp (De Shazer, 1985; Berg og Miller, 2000; Miller og Rollnick, 1991; Barth, Børtveit og Precott, 2013). Sentralt stod en vektlegging av at ansvaret for endring måtte ligge mer hos klientene selv enn hos behandler og behandlingssystemet.

Det skjedde også en åpning i forholdet mellom behandler og klient. Tom Andersen og hans team ved Tromsø universitetssykehus arbeidet med familierapi ut fra et systemteoretisk perspektiv. De utviklet «Reflekterende team», som innebar at det behandlerne tidligere hadde diskutert i lukkede rom, nå skulle gjøres i klientenes påhør og inngå som en del av terapien (Andersen, 1987). I 1994 knyttet Andersen kontakt med en gruppe ansatte ved Kalmar fengsel, og de utviklet en arbeidsmåte med de innsatte som de kalte «Reflekterende samtaler» (Wagner, 1998). Senere

ble dette tilbudet også gitt i Herstedvester fengsel i København og ved Trondheim fengsel, Tunga.

For å styrke den viktige behandlingsalliansen (Duncan mfl., 2010) ble det utviklet tilbakemeldingsredskaper, for eksempel Klient- og resultatstyrt praksis (KOR) (Tuseth, 2007, Duncan og Sparks, 2008). Å lytte til klientenes tilbakemeldinger og ta utgangspunkt i deres erfaringskunnskap kan gjøre at man kommer raskere i gang med tiltak som virker (Valla, 2010). Begrepet brukermedvirkning kom inn i velferdspolitikken på 90-tallet og har blitt et mainstreambegrep i dag (Askheim, 2017). «Empowerment», brukermedvirkning og selvbestemmelse har også blitt en viktig målsetting innen rehabilitering i kriminalomsorgen (Helgesen, 2017).

Reflekterende samtaler er et relativt nytt rehabiliteringstiltak, og det foreligger få studier og lite kunnskap om det som faktisk foregår ved slike samtalebaserte rehabiliteringstiltak i norske fengsler. Det er skrevet noe om erfaringene med reflekterende samtaler i Kalmar fengsel (Andresen, 2000; Wagner, 1998, 2006a, 2006b, 2009).

I det følgende skal jeg først se nærmere på bakgrunnen for den reflekterende samtalen, og på idealet om brukermedvirkning. Deretter vil jeg undersøke nærmere hvordan reflekterende samtaler fungerer i praksis sett fra både de innsattes, de løslattes og de ansattes perspektiv.

2. Fengselsrefleksjoner – teoretiske perspektiver

I reflekterende samtaler følger dialogen en bestemt struktur (form) med én innsatt og to ansatte (betjenter og/eller sivilt ansatte) som sitter i en triangulær formasjon. Samtalen skal være helt på den innsattes premisser. Hver samtale starter med spørsmålet: «Hva ønsker du å snakke om i dag?» Den ene ansatte samtaler med den innsatte, mens tredjepersonen lytter oppmerksomt. Bare én snakker om gangen, og forstyrrelser er ikke tillatt. Etter en stund stoppes samtalen, og tredjepersonen reflekterer og deler sine observasjoner med den andre betjenten/sosialarbeideren, mens den innsatte lytter til det som blir sagt. Refleksjonen skal bli gjort med anerkjennelse og kan gjerne være en repetisjon av det som den innsatte har sagt. Men for at dette skal kalles en god refleksjon, må det reflekteres

tilbake noe som er passe forskjellig fra det personen forventer å høre, slik at det kan bidra til en prosess hvor perspektivene og innholdet utvides (Weingarten, 2016). Refleksjonene fra tredjepersonen og de klare skiftene er det som gjør dette til en annerledes måte å samtale på (Andersen, 1987; Vigger og Landrø, 2012a, 2017).

Grunnlagsteorien for reflekterende samtaler bygger på Tom Andersens arbeid og menneskesyn. Han var inspirert av tilnærminger innen familierapi, fysioterapi, språkforskning, hermeneutikk og sosialkonstruksjonisme når det gjelder å forstå sosial interaksjon (Cox, Banez, Hawley og Mostade, 2003; Sundet, 2006). Reflekterende samtaler forbindes med sosialkonstruksjonismen, som vektlegger hvordan vår virkelighetsforståelse blir til gjennom handling og interaksjon (Wenneberg, 2000). Beskrivelsene skapes gjennom samtale (Andersen, 2006: 40).

Et av de viktigste elementene i Tom Andersens tilnærming er en forskjell som utgjør en forskjell (Bateson, 1979). Det handler om å lage distinksjoner som kan undersøkes for å finne ut nye måter å forstå fenomener på. Andersen lærte fra fysioterapeutenes måte å behandle muskelsammentrekninger på, at forskjellen skal være passe forskjellig – et ikke for hardt og ikke for mykt trykk. Det ga den mest avspennende virkningen (Ianssen, 1997; Øvreberg og Andersen, 1986; Andersen, 1994). Denne formen for forståelse ble overført til samtaleprosessen, der Andersen var opptatt av at gode spørsmål skaper en passe forskjell. Han vektla imidlertid at man ikke skal snakke om det som klienten ikke er klar for å snakke om (Andersen og Seikkula, 2005).

Som lytter er det viktig å la seg berøre, å være åpen for å kunne ta imot andres følelser og deretter uttrykke hva man har mottatt (Sundet, 2006). En behandler skal lytte til det han kjenner i kroppen, og forholde seg til det. Dette kan være en følelse av ubehag som varsler om at noe må gjøres annerledes (Andersen, 2006). Videre vektlegges betydningen av ord og språk og viktigheten av å være oppmerksom på det som faktisk blir sagt (Andersen, 2006; Wittgenstein, 1953). Å bli i stand til å uttrykke seg gjennom ord kan bidra til at man snakker fremfor å uttrykke aggresjon og uønsket atferd (Wagner, 1998, 2006b).

I reflekterende samtaler legges det vekt på hermeneutikk og lingvistisk tilnærming, der man ser på samtalen som et meningsbærende og

språkbærende system. Man er opptatt av det som blir sagt og gjort, og hvordan dette har sammenheng med situasjonen, fremfor årsakene til situasjonen og det bakenforliggende. Mening skapes gjennom dialog og samhandling, og terapeutens viktigste bidrag til dette er å stille spørsmål med utgangspunkt i en ikke-vitende posisjon (Anderson og Goolishian, 1992; Anderson, 1997). Det vil si at erfaringer og kunnskap ikke står i veien for nye forståelsesmåter. I tråd med hermeneutisk tenkemåte skal man være bevisst sin egen forforståelse. En må ikke tillegge mening og tolke ordene, men pakke deres betydning ut sammen med klienten (Sundet, 2006: 29). Den innsatte skal bli hørt og anerkjent som den han/ hun er (Andersen, 2006).

I reflekterende samtaler skal man ha oppmerksomhet både på den indre og på den ytre dialogen. Disse dialogene pågår samtidig når to mennesker snakker sammen. Den ytre dialogen (selve samtalen) skal foregå slik at den gir tid og rom for den indre dialogen. Den indre dialogen kan styrke den enkeltes kontakt med seg selv, og nye tanker og refleksjoner kan komme til (Andersen, 2006; Ianssen, 1997; Wittgenstein, 1953). Den ytre dialogen blir den kreative prosessen som skjer mellom individene – i den konteksten de er i.

2.1. Brukermedvirkning

Begrepet empowerment kan ha ulike betydninger. Askheim og Starrin mener all forståelse av begrepet empowerment innebærer et positivt syn på mennesket som et i utgangspunktet aktivt og handlende subjekt, som vil og kan sitt eget beste hvis forholdene legges til rette for det (2007: 22). De skiller mellom tre ulike posisjoner innen empowerment. Empowerment som etablering av motmakt, som en markedsorientert tilnærming og som terapi. Empowerment som etablering av motmakt er inspirert av Paulo Freire, som er kjent for *De undertryktes pedagogikk* (Freire, 1974). Det handler om å styrke enkeltindivider og grupper slik at de får krefter til å endre betingelsene som gjør at de føler seg i en avmaktssituasjon. Dette skjer ved å skape selvfølelse og øke selvtilliten, samt å øke kunnskaper og ferdigheter. Et grunnleggende poeng i denne tilnærmingen er å bevisstgjøre den enkelte om sammenhengen mellom egen livssituasjon og samfunnet. Empowerment som markedsorientert tilnærming er påvirket

av New Public Management-tenkningen, der tjenestemottakerne sees som konsumenter som skal kunne påvirke eget tjenestetilbud. Brukeren får brukerinnflytelse, men her ser man bort fra maktforhold og det politiske i empowermentbegrepet. Empowerment som terapeutisk posisjon har som mål å utvikle individets personlige ressurser og sette det i stand til å fjerne blokkeringer som hindrer det i å realisere grunnleggende målsettinger om likhet, rettferdighet og kontroll. Dette blir en individuell bevisstgjøringssprosess hvor man er opptatt av å få frem den enkeltes styrke og kraft. Denne formen for empowerment kan kritiseres fordi den ikke tar hensyn til maktdimensjonen. Maktperspektivet og analyser av prosesser som skaper makt og avmakt, mangler (Askheim og Starrin, 2007).

Rammebetingelsene innenfor kriminalomsorgen gir begrensede muligheter for myndiggjøring og empowerment. Allikevel kan det være interessant å se om reflekterende samtaler kan bidra til myndiggjøring og empowerment i noen grad. Undersøkelsen til Helgesen (2017) viser at det er store utfordringer når det gjelder å lykkes med empowerment i rusbehandling i kriminalomsorgen. I tillegg til frihetsberøvelsen kan det være ulike årsaker til at man ikke lykkes. Manglende kunnskap om, og erfaring med, arbeidsmåten blant personalet kan være en (Valla, 2010). Myndiggjøring av klienten kan innebære at faglig innflytelse og kontroll blir svekket til fordel for klientens egen makt, ansvar og kontroll. I dette ligger det en utfordring i at behandleren også må frasi seg æren når klienter lykkes med utvikling. I tillegg til denne undersøkelsen har også Lundeberg og Mjåland (2016) kommet frem til at innsatte vurderer det som viktig å oppleve å styre eget liv og oppleve at de eier beslutningen om eventuell endring.

3. Intervjuer med innsatte, løslatte og ansatte

Datamaterialet som analysen bygger på, er tolv kvalitative, semistrukturerte intervjuer med innsatte og løslatte som sonet eller hadde sonet dom ved høysikkerhetsavdelingen i Trondheim fengsel, Tunga, ett fokusgruppeintervju med seks ansatte og 118 enkle spørreskjemaer med ett spørsmål som ble stilt etter samtalen i den perioden som undersøkelsen pågikk. Gjennom deltakelse ved interne veiledningsseminarer, ekskursjon til fengsel i Danmark og dialogkonferanser sammen med ansatte,

fikk man et innblikk i hverdagen til betjenter og sivilt ansatte når det gjaldt bruken av reflekterende samtaler.

I analysen av datamaterialet ble det brukt fenomenologisk metode, systematisk tekstkondensering (STC). STC er et redskap for tverrgående analyse som er en sammenfatning av informasjon gitt av flere informanter. STC er en prosess i fire trinn: 1) få et helhetsinntrykk – temaer, 2) identifisere meningsbærende enheter – koder, 3) abstrahere innholdet – danne kategorier, og endelig 4) sammenfatte i beskrivelser (Malterud, 2003).

Undersøkelsen var et samarbeid mellom Kriminalomsorgen region nord og Trondheim fengsel, Tunga, og Høgskolen i Sør-Trøndelag (nå NTNU). Det ga en unik adgang til å møte innsatte med den kunnskapen man var ute etter. Samtidig ble ikke informantene representert med et tilfeldig utvalg. Informantene var innsatte og løslatte som hadde fått erfaring med reflekterende samtaler i fengslet, og som stort sett hadde hatt nytte av det. Det var de ansatte som hadde gjennomført de reflekterende samtale, som gjorde utvalget. Dette er langt på vei også grunnen til de positive resultatene. Utvalget er ikke egnet til å gjøre generaliseringer om virkningen av reflekterende samtaler, ettersom positive informanter bevisst er overrepresentert i studien. Allikevel kan materialet gi et bilde av hvordan reflekterende samtaler kan virke i en fengselsammenheng. De seks informantene som deltok i fokusgruppeintervjuet, var de ansatte med mest erfaring med denne arbeidsmåten. Blant de innsatte var det sammen ti informanter: Sju ble intervjuet i fengslet, den ene ga et nytt intervju ved ny soning, og to av dem ble intervjuet også etter løslatelse. I tillegg ble to personer som ble løslatt for noen år tilbake, intervjuet. I det følgende er situatene med innsatte, løslatte og ansatte markert og nummerert.

4. Hva skjer i de reflekterende analysene?

4.1. Strukturelle aspekter ved reflekterende samtaler

Det mest slående funnet i denne studien er tredjepersonens rolle i samtalen ved at han eller hun lytter og deretter reflekterer over det han/hun

har hørt. Informantene understreker at de derigjennom opplever å bli respektert og tatt på alvor. Som en innsatt svarte i spørreskjema: «*Dette er første gangen noen har lyttet til meg som den jeg er.*»

En annen uttrykte seg på denne måten:

Gjennom disse samtalene snakker jeg med en person og en annen lytter, deretter snakker de om hvordan de forstod det jeg sa. Og når jeg lytter, tenker jeg: Wow, de forstår virkelig hva jeg mener. Det får meg til å føle meg bra innvendig, jeg føler meg forstått. (Innsatt 2)

Alle informantene beskriver reflekterende samtaler som en unik samtaleform. Å få lov til å snakke om det de selv ønsker, mens noen lytter, og det å lytte mens de to andre snakker om det de har hørt, er beskrevet som en spesiell opplevelse:

Så satt de og pratet om den samtalen vi hadde hatt. Og da følte jeg det som om de på en måte var et ektepar som satt og spiste middag og pratet om en episode over middagsbordet, og at jeg på en måte var flua på veggen, ... jeg følte det som om de kunne sagt akkurat det samme om jeg ikke var der... Så det var fryktelig godt å oppleve at de hadde en samtale om meg som var positiv og omsorgsfullt ladet. (Innsatt 7)

Den triangulære strukturen gir andre muligheter enn tradisjonell kommunikasjon i hverdagen og i terapi. Det at de snakker en av gangen mens de andre lytter til det som faktisk blir sagt (Wittgenstein, 1953; Andersen, 2006), uten å forstyrre eller konfrontere, kan gi samtalen et høytidelig preg. Datamaterialet viser at det kan gjøre inntrykk på den innsatte at tredjepersonen gjentar det han har sagt, fordi det er interessant og er verdt å gjenta. Viktige poeng blir trukket frem, og samtalene bidrar til klarhet:

... Så gjennom denne prosessen, så forsvant så å si alt det som hadde spunnet på seg, sånn at jeg kom ned til beinet på problemstillingen, og jeg var bedre skikket etterpå til å gå løs på det reelle problemet, og gjøre noe konstruktivt med det. (Innsatt 2)

4.2. Likeverd og kontroll

De innsatte uttrykker at de setter pris på at det er betjenter og andre ansatte i fengslet som har disse samtalene, fordi disse har god kjennskap

til deres situasjon i fengslet. Gjennom intervjuene ble reflekterende samtaler sammenliknet med andre samtaler.

Jeg har jo møtt mange, både psykologer og psykiatere, for den saks skyld, tidligere. Og ingen har vært i nærheten til å bidra til selvinnsikt og en tilfriskning som reflekterende samtaler har gjort for meg, da. (Løslatt 1)

Flere av de innsatte uttrykker at de ofte har blitt møtt med forventninger om en bestemt oppførsel og en bestemt måte å snakke på i samhandling med de ansatte. De har sjelden anledning til å ha en samtale på sine egne premisser. Noen av de innsatte forteller at de har hatt samtaler med for mange hjelpere som har forsøkt å diagnostisere dem, og de har ikke likt å bli observert og kategorisert.

Når du snakker med en psykiatrisk sykepleier, blir du kategorisert og diagnostisert, mens i reflekterende samtaler snakker vi normalt, og de stiller meg spørsmål om det jeg har sagt. (Innsatt 6)

Noen av informantene beskriver tidligere erfaringer fra samtaler med profesjonelle, der de har følt at det har vært for mye press på dem. Noen beskriver at de har blitt observert under samtalen, eller at de ikke har skjønt hva som var hensikten med spørsmålene, og brukt mye energi på å forstå, i stedet for å være i kontakt med hjelperne. På grunn av slike vanskeligheter i kommunikasjonen uttrykker flere av dem at de foretrekker reflekterende samtaler fremfor manualbaserte metoder og ulike andre teknikker. Noen har erfart å få de samme spørsmålene av forskjellige hjelpere på forskjellige steder. Disse innsatte uttrykker at de ikke vil bli møtt med en metode, de ønsker å bli møtt som en normal person. Dette er i tråd med tidligere forskning (Uggerhøj, 1995). Informantene erfarer at de reflekterende samtalene er annerledes fordi hjelperne er interessert i hva de faktisk sier, ikke bare i hva det forventes at de skal si. Samtalene blir beskrevet som *ordinære, normale* og *likeverdige*.

Hvis en person ikke skjønner hensikten med det som blir sagt i en samtale, kan dette føre til usikkerhet og mistenksomhet. I reflekterende samtaler skal dette bli snudd opp ned – her er det den profesjonelle som tar den «ikke-vitende»-posisjonen (Anderson og Goolishian, 1992).

Flere av informantene understreker at de ikke ønsker å bli styrt i en bestemt retning. En årsak til denne opplevelsen kan være at de profesjonelle

har forberedt et mål med samtalen, og når de øyner en mulighet for endring, begynner de å dytte på en måte som gir mer enn et «passe trykk» (Ianssen,1997; Øvreberg og Andersen, 1986). Dette vil ikke skape en passe forskjell (Andersen, 1994), og klienten vil ikke følge den profesjonelles prosess. En innsatt som deltok på en dialogkonferanse (møte mellom ca. 50 politikere, fengselsansatte, fanger og diverse gjester), uttalte at han hadde trukket seg fra russamtaler fordi han opplevde for mye press. Etter noen få reflekterende samtaler hadde han bestemt seg for å slutte med rusmidler. Men da var det hans egen beslutning. I reflekterende samtaler er det klientene som skal velge tema og velge hvilke elementer de ønsker å gå mer inngående inn i eller ikke. Og dette skal skje i deres eget tempo. Som Tom Andersen sier: «Du skal ikke snakke om det usnakkelige», ikke snakke om det vedkommende ikke er rede for å snakke om (Andersen og Seikkula, 2005). Den innsatte i det siste eksemplet ville selv bestemme når det var tid for å snakke om rus.

Det kan være vanskelig og kanskje umulig å oppnå full likeverdighet i relasjonen mellom ansatt og innsatt. En av de få mulighetene den innsatte har for motmakt, er å ikke samarbeide om det som gjelder ham selv. Men i reflekterende samtaler har han mulighet til å kreve en noenlunde verdighet og likeverdighet. Det er en form for dialog som Shotter og Katz (2008) kaller å snakke uten rang. Ifølge Wagner (1998, 2009) blir det lettere for den innsatte selv å sette ord og begreper på det han tenker, føler og mener. Ved hjelp av fredfull, fri dialog kan den innsatte bli i stand til å identifisere og beskrive hva han/hun opplever som problemet.

Etter erfaringene med reflekterende samtaler var det mange i denne studien som hadde bestemt seg for å jobbe videre med problemene sine. Det kunne, i tillegg til rusproblemer, være å søke hjelp for sinnemestring, psykiske problemer eller uløste familieproblemer. Dersom de løslatte/innsatte i møte med de aktuelle hjelpeinstansene blir bedre til å artikulere de utfordringene de har, vil de kunne få mer innflytelse på samarbeidet med terapeuten og føle seg mer likeverdig også der. Dermed kan de oppleve at de i større grad eier sin egen endringsprosess. På denne måten kan reflekterende samtaler virke forberedende og få status som en slags «før-terapi».

Flere av informantene uttrykte at det var viktig å selv ha kontroll over endringsprosessene. De la vekt på at endring av livsførsel var deres egen beslutning. Dette er i tråd med resultater fra annen forskning (Lundeberg og Mjåland, 2016).

4.3. Å se og å høres

Mange innsatte har tidligere erfaringer med tap av selvrespekt og stolthet, noe som blir reaktivert når de blir satt i fengsel. Fangenskap betyr ifølge Goffman (1967) frarøvelse av frihet, identitetsnedbryting og opplevelse av vold mot individet. Visse rettigheter er tatt bort, mens forbrytelsen de sitter inne for, får oppmerksomhet. De blir kalt forbrytere, kriminelle, avvikere og annet, og strukturen i fengslet er hierarkisk, upersonlig og preget av kontroll. Hverdagen handler, ifølge ansatte, ofte om frustrasjon over søknader som ikke blir innvilget.

Reflekterende samtaler gir en ny og annerledes erfaring i fengselslivet. De innsatte verdsetter å ha full oppmerksomhet fra to ansatte i en hel time uten forstyrrelser. De beskriver at det er godt å erfare *støtte, sympati* og *omsorg*.

I denne prosessen så opplevde jeg å bli forstått, og jeg opplevde en medmenneskelig varme, og at andre mennesker ville meg godt. Så det var veldig nyttig for meg, for å gjenvinne kjærligheten til menneskene, da. For den hadde jeg, jeg hadde ikke tapt den, men jeg ... den var i alle fall langt borte fra meg ... jeg fikk tro på at det fantes godhet i tilfeldige mennesker, da. (Løslatt 1)

Noen innsatte beskriver at reflekterende samtaler kan være en måte å komme seg unna de hverdagslige forpliktelsene på. Samtalene blir av flere betegnet som et frirom. Dette kan bety at de har fri fra andre aktiviteter, og at de får en opplevelse av at det skjer noe i en ellers kjedelig hverdag, og at deres intensjon med samtalene kun er å få fri fra noe annet. Imidlertid er det mange av informantene i denne studien som er opptatt av at samtalene er et sted hvor de kan, som de uttrykker det: «*lette på trykket*», «*få tømt hodet*», «*lette på lokket*» eller «*få ut litt damp*».

I intervjuene blir det referert til forskjellige kroppslige opplevelser og metaforer. De innsatte beskriver at de har følt frustrasjon og press

som kroppslig smerte i forskjellige deler av kroppen, som i hodet eller i magen. De bruker uttrykk som «*koker hodet*», «*hatet inni meg*», «*veldig på tuppa*», eller «*den første gangen de lukker igjen celledøra, da er du ikke høy i hatten*».

Samtalene gjør at jeg overlever i den situasjonen jeg er i. De gir meg håp og trygghet. Hadde jeg ikke hatt disse samtalene, ville smerten i kroppen vært så stor at konsekvensene kunne ha blitt alvorlige. Jeg føler meg lettere etter hver samtale. (Innsatt 4)

At man er innelåst, gir den innsatte begrensede muligheter for å kunne handle og ha makt til å påvirke omgivelsene og forhold utenfor murene. Mange av de innsatte og løslatte påpeker erfaringen med maktesløshet, depresjon eller sinne. De legger vekt på verdien av muligheten til å la følelser av frustrasjon, bekymring og aggresjon komme ut i en samtale hvor de opplever å bli lyttet til og kan få satt ord på frustrasjoner.

Andersen (1994) peker på betydningen av språk og forskjellige former for uttrykk, både gjennom ord og gjennom kroppslige uttrykk. Fra arbeidet med innsatte i Kalmar fengsel i Sverige konkluder Judit Wagner (1998, 2006a, 2009) med at mangel på ord ofte fører til kroppslige uttrykk i form av rastløshet og aggresjon. Andersen (2006) påpeker at irritasjon, frustrasjon, sorg og sinne må bli oversatt til ord for at de skal bli ordentlig forstått. Gjennom reflekterende samtaler har den innsatte muligheter til å utvikle sitt vokabular og reflektere over sine livshistorier på en ny måte.

Men jeg har vel aldri klart å sette ord på det før, at nå er det nok her, liksom ... jeg får satt ord på ting, jeg har vel fått litt mer vokabular, da. Altså språket har jo forandret seg med det at jeg i det hele tatt bruker ord mer, i stedet for kroppsspråk. Altså ordene har vært baki harddisken min, men det har ikke kommet en lyd på det. (Innsatt 3)

Mange innsatte forteller hvordan de har blitt hørt og rørt og fått et annet syn på livet gjennom reflekterende samtaler. Kvinnen som er sitert ovenfor, hadde vært løslatt mellom de to intervjuene, og hun hadde erfart at hun greide å si fra om at hun ikke ønsket besøk av sine kamerater, noe hun aldri hadde gjort tidligere. Gjennom samtalene hadde hun fått mer respekt for seg selv. Hun hadde følt det i kroppen, og greid å sette ord på

hvordan hun egentlig hadde det i boligen sin. Dette kan være i tråd med det Sundet (2006) beskriver. Når noen har blitt rørt, har de vært åpne og i en posisjon til å se noe nytt.

En av de innsatte forklarte hvordan han etter reflekterende samtaler kunne gå tilbake til cellen og snakke med cellekameraten på den samme måten som de hadde gjort i de reflekterende samtaler. Han stilte annerledes spørsmål, og han stilte spørsmål om andre temaer enn de vanligvis snakket om. Han anbefalte alle som han så hadde det vanskelig, å be om en reflekterende samtale.

4.4. Forandre atferd gjennom refleksjon

De fleste deltakerne i studien mener det er vanskelig i være i fengsel, og de kjemper med vanskelige og triste opplevelser som det er utfordrende å takle. For noen har de reflekterende samtaler vært et vendepunkt. De har begynt å tenke annerledes om seg selv og andre, noe som kan lede til endrede reaksjonsmønstre.

Det har noe å gjøre med å forandre deg selv og det du gjør, og det er noe jeg har startet med å gjøre. Når jeg er hjemme; istedenfor å bli sint prøver jeg å cool ned, snakke normalt og bli forstått. Ikke bare forvente å få viljen min med en gang, men også å lytte til hva den andre har å si. (Innsatt 7)

Reflekterende samtaler har påvirket deres personlige relasjoner. De forklarer hvordan de har brukt samtaleformen overfor familiemedlemmer, venner eller cellekamerater. Det er også eksempler på innsatte som er blitt flinkere til å sette grenser for seg selv i utfordrende sosiale situasjoner, både utenfor og innenfor fengslet. De sa de var blitt i stand til å fortelle hva slags oppførsel de aksepterer og ikke, i stedet for å bli sint. Noen forteller også at de har blitt bedre til å lytte i situasjoner der de tidligere har kunnet skape konflikter. Som tidligere nevnt, flere ønsket å jobbe videre med problemene de hadde satt ord på i reflekterende samtaler. Gjennom ny forståelse ble det dannet nye mønstre for handling (Anderson og Goolishian, 1992).

De informantene som var løslatt, beskriver hvordan deres tenkemåte er forandret som et resultat av reflekterende samtaler. De beskriver hvordan

reflekterende samtaler får dem til å se seg selv fra et annet perspektiv. Og de oppdager at det de gjør innenfor murene, for eksempel skolegang, har en verdi for dem som betyr noe for deres fremtid, og at det kan bety en forandring for dem. En løslatt som studerer, sa: Man kan lære av fortiden og forandre fremtiden. Eller, som en innsatt sa: «det å skape en fremtid som er lys». Dette er det Hanna Arendt kaller en åpning, hvor man gjennom refleksjon blir i stand til å vurdere fortiden opp mot nåtiden, og dermed endre sitt syn på fremtiden (Arendt, 1978; Øverenget, 2001).

De løslatte har alle fortsatt studier eller fått en fast jobb de har vært i lenge, og de hevder at reflekterende samtaler styrket selvfølelsen og ga dem en tro på at de kunne bli vanlige samfunnsborgere etter løslatelse.

4.5. Reflekterende samtaler som «relasjonssikkerhet»

Til å begynne med hadde det i deler av ansattegruppen vært skepsis til bruk av reflekterende samtaler. Ansatte mente det kunne gi de innsatte muligheter til å manipulere dem, og at de burde holde en viss avstand for å bevare sin posisjon. Men etter hvert opplevde de som drev med reflekterende samtaler, forespørsler fra de andre betjentene om de ikke kunne ta samtaler med frustrerte fanger. De hadde sett at det hadde god innvirkning på dem. Ansatt-informantene i fokusgruppen og flere andre ansatte uttaler nå at samtalene har betydning for den dynamiske sikkerheten i fengslet (Viggen og Landrø, 2012a, 2012b). I evalueringsrapporten fra prosjektet blir dette kalt relasjonssikkerhet (Viggen og Landrø, 2012b).

Dess flere som får reflekterende samtaler, tenker jeg, desto mer ro i fengslet og vi får roligere avdelinger (...) Altså, hvis vi kan ta ut sånne problemfanger ved å ta dem til samtaler. De løser veldig mye. Jeg tror også i forhold til bruken av sikkerhetscelle, at vi får mindre av det hvis vi kan løse det på denne måten ... (Ansatt 1)

Også i konfliktsituasjoner har de benyttet strukturen fra reflekterende samtaler. De innsatte har vært nødt til å snakke en av gangen, lytte og reflektere, og dette har virket konfliktdepende. Dette er helt i tråd med erfaringene fra Kalmar fengsel (Wagner, 2006a). En som tidligere har vært utsatt for isolasjon og blitt lagt i reimer, uttrykker:

Det er reflekterende samtaler som har hjulpet meg å tenke positivt. Jeg var helt negativ før, jeg sovnet negativ, jeg våknet negativ, jeg spiste negativt ... med negativ tanke. Det er reflekterende samtaler og de folka som har hjulpet meg å begynne å tenke positivt. Så når jeg tenker positivt, jeg er mindre aggressiv, jeg viser ikke noe vold. (Innsatt 5)

Artikkelen til Søndena mfl. (2010) har pekt på at det sitter mange i norske fengsler som egentlig ikke er i stand til å sone dom i fengsel. Dette gjelder psykisk utviklingshemmede eller psykisk syke. Gjennom reflekterende samtaler kommer man nærmere de innsatte, og det kan bli mulig å få kjennskap til om noen er i psykisk ubalanse.

Reflekterende samtaler har endret relasjonen mellom ansatte og innsatte. Begge parter bruker begreper som «trivelig», «behagelig», «god og avslappet stemning», «gjensidig tillit» og «trygghet» om samtalene. De ansatte undrer seg over at det er mulig å få til et så godt tillitsforhold til de innsatte gjennom samtalene, når de samtidig sitter med sanksjonsmuligheter og kontrolloppgaver. De innsatte som tar imot tilbudet om reflekterende samtaler, begynner å se på betjentene som velvillige og pålitelige medmennesker, heller enn fiender og motstandere.

Gjennom likeverdighetsprinsippet løses det ellers så faste hierarkiet opp. Både ansatte og innsatte kan få større respekt for hverandre. I tråd med hermeneutisk tenkning kan en mer fordomsfri måte å samtale på føre til utvidet forståelseshorison for de involverte (Sundet, 2006). Ved å gi tid og rom for fortrolige samtaler, blir fengslet et roligere og tryggere sted. Sikkerhetsansvarlig og andre ansatte ved fengslet har i flere sammenhenger uttrykt at reflekterende samtaler bidrar til å styrke den dynamiske sikkerheten. Fordi de reflekterende samtalene bidrar til å endre relasjonen mellom de innsatte og de ansatte, valgte man i prosjektet å kalle dette relasjonssikkerhet (Viggen og Landrø, 2012a).

Det bør nevnes at de som er skeptiske til de ansattes dobbeltrolle, naturlig nok ikke inngår i en samtalerelasjon med betjenter. På spørsmål om hvem samtalene passer for, svarer en av de løslatte:

Jeg tviler på at alle som sitter der har noe behov eller ønsker å snakke. Men det er synsing, da. Jeg tror det er noen som er redd det skal brukes mot dem, og at det blir sett som en svakhet. Det er tøffinger på toppen, og så går det jo nedover til dem som er dømt for pedofili, da. Så det er vel sånn dessverre (Løslatt 4)

Det kan være mange ulike årsaker til at noen har mindre behov for å snakke med noen enn andre, men det er nødvendig at tilbudet er der.

4.6. Reflekterende samtaler i en større sammenheng

Et påfallende funn i denne undersøkelsen var at det var liten sammenheng mellom det som kom frem i de reflekterende samtalene, og det livet de innsatte skulle ut til etter løslatelse.

Flere innsatte uttrykte at de ønsket å fortsette med reflekterende samtaler etter soning. I løpet av prosjektperioden forsøkte fengslet å etablere et samarbeid med Trondheim kommune, og flere kommuneansatte fikk opplæring i reflekterende samtaler, slik at det skulle være noen som kunne gi tilbudet. Et av problemene med dette var at de innsatte hørte til mange ulike kommuner eller andre distrikter enn der de som var opplært, hadde tilhørighet. Derfor lyktes det ikke å lage et system for videreføring av samtaler.

Det så heller ikke ut til å være kontaktlinjer mellom de som hadde reflekterende samtaler med de innsatte, og de som representerte NAV i fengslet eller hadde ansvar for forberedelser til livet etter soning. Et spørsmål som ikke ble undersøkt nærmere, er om det i det hele tatt finnes et konkret ettervernsopplegg for dem som løslates.

5. Reflekterende samtaler som endringsverktøy og empowerment

Studien viser at reflekterende samtaler på ulike måter har hatt positiv innvirkning på innsatte, ansatte og fengselsmiljøet ved Trondheim fengsel, Tunga. I det følgende skal vi se om reflekterende samtaler er en kommunikasjonsform som bidrar til empowerment, myndiggjøring, selvbestemmelse og medvirkning.

Grunnlagstenkningen i reflekterende samtaler er i tråd med det positive menneskesynet som empowerment generelt legger til grunn. En arbeider etter antakelser om at de innsatte er aktivt handlende subjekter som vil og kan sitt eget beste, hvis forholdene legges til rette for det

(Askheim og Starrin, 2007). Ved å tilby reflekterende samtaler legges forholdene til rette slik at de innsatte kan begynne å snakke om og sette ord på det som er viktig for dem, i deres eget tempo og på deres egne premisser. Hensikten med de reflekterende samtalene er at motivasjonen for eventuell endring skal komme fra vedkommende selv. Slik kan de få en opplevelse av å eie beslutningen om endring selv (Lundeberg og Mjåland, 2016). Det er viktig å lytte til det de sier: «Å finne ut hva klientene tror vil være nyttig for dem, vil derfor være en avgjørende faktor for å oppnå bedring» (Valla, 2010: 47).

5.1. Terapi, markedsorientering og motmakt

Ut fra Askheim og Starrins (2007) begreper kan empowerment ha tre betydninger: som terapi, som markedsorientering og som motmakt. Den mest nærliggende empowermentposisjonen for de reflekterende samtalene i fengslet er nok i stor grad den terapeutiske. De innsatte opplever å bli sett og hørt, få anerkjennelse og bli respektert som den de er. De får satt ord på følelser og tanker og kommer til klarhet. Samtalene setter i gang en individuell bevisstgjøringsprosess. Flere av de innsatte uttrykte at de i større grad fikk kontroll over egen endringsprosess, de bestemte hvilke temaer som skulle berøres, og tempo for fremdrift. Og de opplevde ikke i like stor grad som ved andre samtaler at det var behandleren som puffet dem fremover. Denne friheten til medvirkning og myndiggjøring er dog begrenset av de rammebetingelsene som fengselskonteksten gir.

Respektfull fangebehandling er viktig for de innsatte (Lundeberg og Mjåland, 2016). Triadestrukturen i reflekterende samtaler, med turtaking, høytideligheten, respekten og anerkjennelsen av det den innsatte sier, kan bidra til å styrke hans/hennes selvtillit og selvfølelse. Refleksjonene og tilbakemeldingene kan styrke enkeltindividet ved at han/hun kan få ny kunnskap om seg selv. Når egenverdet styrkes, kan den innsatte bli i stand til å sette grenser for hva han/hun kan akseptere fra andre. Sammen med andre faktorer bidro reflekterende samtaler til at de innsatte ble styrket som enkeltindivider og fikk krefter til å endre sine livsbetingelser. De løslatte i denne undersøkelsen hadde kommet seg inn på et annet spor med arbeid eller studier, og mente at reflekterende samtaler hadde bidratt til dette.

Endring kommer sjelden ut fra refleksjon alene, endringen kommer først gjennom handling. I studien var det mange eksempler på at de innsatte hadde gått videre til sinnemestringskurs, åpnet for parsamtaler eller bestemt seg for å bearbeide traumatiske opplevelser fra barndommen. Noen hadde også lært seg å lytte bedre til familien eller samboeren sin. I stedet for å forlate en samtale i sinne, hadde de lært å holde ut i et forsøk på å komme nærmere en løsning gjennom dialog. Noen fortalte om hvordan de greide å ta ansvar for seg selv og sette grenser overfor andre. Til tross for dette er det grunn til å tro at ikke alle gode refleksjoner i samtalene kom til nytte etter løslatelse. Siden det ikke fantes strukturer som ivaretok det som kom frem i mange av de reflekterende samtalene, var det kun det som de innsatte greide å ta med seg selv, som skapte endring på sikt. Dersom det hadde vært et system som ivaretok idéene og refleksjonen, kunne effekten av denne arbeidsmåten muligens blitt enda tydeligere. En annen utfordring er at det er helt annerledes å være inne i fengsel og tenke over livet utenfor murene, enn å være i livet etter løslatelse. Derfor ville det vært en stor støtte hvis det var mulig å fortsette i den terapeutiske posisjonen – å ha et samtaletilbud etter løslatelse.

For de innsatte som velger å delta i reflekterende samtaler for å slippe å gå på skolen eller delta på andre pålagte aktiviteter i fengslet, ligger opplevelsen av makt i muligheten til å velge samtalene fremfor noe annet. Således påvirker de sitt tjenestetilbud og har i en viss grad markedsorientert empowerment. Men ellers har de liten mulighet til å velge sitt tjenestetilbud, fordi tjenestetilbudet i fengslet er begrenset.

Gjennom samtalene fikk de innsatte hjelp til å beherske følelser som sinne, sorg og selvbebreidelse. De fikk hjelp til å tone ned kroppslig smerte, aggresjon og frustrasjon. Videre opplevde de innsatte at de fikk det bedre med seg selv. Én forklarte at han oppfordret andre frustrerte innsatte til å motta reflekterende samtaler for å få roet seg ned. Han bidro således indirekte til å skape et tryggere soningsmiljø.

Ansatte understreket at de reflekterende samtalene styrker den dynamiske sikkerheten. De reflekterende samtalene bedrer det relasjonelle forholdet mellom de innsatte og de ansatte, og skaper det som her er kalt relasjonssikkerhet. Man kan hevde at dette er en form for

myk bruk av kontroll og indirekte tvang, eller en subtil styringsstrategi. Samtidig er det i alles interesse at fengslet er et trygt sted. Det er absolutt en oppmykning av straffeformene når reflekterende samtaler kan erstatte bruk av isolasjon og reimseng, som vi har sett eksempel på i denne studien. En annen side ved saken er imidlertid at dette kan være med på å tilsløre forhold som det egentlig hadde vært riktig for de innsatte å være i opposisjon mot – for eksempel behandling som ikke bygger på likeverdighet eller rettferdighet. Uro som stoppes, kunne ha vært kreative innspill som kunne bidratt til å utvikle straffegjennomføringen i fengsel. Således kan reflekterende samtaler også, i motsetning til hva studien viser, være med på å vedlikeholde den hierarkiske strukturen. På grunn av relasjonssikkerheten kan dermed motmakten stoppes.

6. Refleksjon

Samtlige i denne undersøkelsen, både innsatte og betjenter, la vekt på at de reflekterende samtaler hadde utgjort en betydelig forskjell i livene til de innsatte under soning. De hadde blitt sett og hørt og respektert for den de er, og de hadde fått hjelp til å holde ut i vanskelige perioder.

De løslatte uttrykte at reflekterende samtaler i fengslet hadde bidratt til bedret selvtillit, som igjen var en av årsakene til at de var i arbeid eller utdanning i dag. De reflekterende samtaler gis på de innsattes premisser, og det er et godt utgangspunkt for empowerment som terapi. Men skal flere kunne dra nytte av det som kommer opp i reflekterende samtaler, i en rehabiliteringsprosess etter endt soning, må strukturene for å følge opp samtaler utvikles.

De reflekterende samtaler bidrar til ro i fengslet. Ansatte uttrykte at de reflekterende samtaler styrker den dynamiske sikkerheten og bedrer forholdet mellom ansatte og innsatte. Et spørsmål som er stilt her, er om reflekterende samtaler også kan hindre utvikling av bedre og annerledes generell straffegjennomføring. Avslutningsvis er det viktig å understreke at reflekterende samtaler representerer respektfull fangebehandling, en oppmykning av straffeformene og bedre arbeids- og soningsmiljø for ansatte og innsatte.

Referanser

- Andersen, T. (1987). The Reflecting team: Dialogues and Meta – Dialogue in Clinical Work, *Family Process*, 26, 415–428.
- Andersen, T. (1994). *Reflekterende prosesser: Samtaler og samtaler om samtalerne*. København: Dansk psykologisk forlag.
- Andersen, T. (2006). Reflekterende samtaler; min versjon. I Eliassen, H og J. Seikkula (Red.), *Reflekterende prosesser i praksis* (s. 33–50). Oslo: Universitetsforlaget.
- Andersen, T. og Seikkula, J. (2005). *Åbne samtaler – snak ikke om det usnakkelige. Interview med professor Tom Andersen og professor Jaakko Seikkula*. København: Vitenscenter for Socialpsykiatri.
- Anderson, H. (1997). *Conversation, language and possibilities. A postmodern approach to therapy*. New York: Basic Books.
- Anderson, H. og Goolishian, H. (1992). The client is the expert: A not-knowing approach to therapy. I S. McNamee og K.J. Gergen (Red.), *Therapy as social construction*. London, UK: SAGE Publications.
- Andresen, R. (2000). Nettverkstilnærming og reflekterende prosesser i et fengsel. I Andresen, R. (Red.), *Fellesskap og sammenhenger: Yrkesjelpere i grupper, nettverk og organisasjoner* (s. 65–74). Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Arendt, H. (1978). *The Life of the Mind*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Askheim, O.P. og Starrin, B. (red.) (2007). *Empowerment i teori og praksis*. Oslo: Gyldendal.
- Askheim, O.P. (2017). Brukermedvirkningsdiskurser i den norske velferdspolitikken. *Tidsskrift for velferdsforskning*, 2, 134–149.
- Bateson, G. (1979). *Mind and nature: A necessary unity*. Gresshill, NJ: Hamilton Press.
- Barth, T., Børtveit, T. og Precott, P. (2013). *Motiverende intervju. Samtaler om endring*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Berg, I.K. og Miller, S. (2000). *Rusbehandling. En løsningsfokuset tilnærming*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Cox, J.A., Banez, L., Hawley, L.D. og Mostade, J. (2003). Use of the reflecting team process in training of group workers. *Journal of Specialists in Group Work*, 28(2), 89–105. doi:10.1177/0193392203028002002.
- De Leon, G. (2003). *Det terapeutiske samfunn. Teori, modell og metoder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- De Shazer, S. (1985). *Keys to solution in brief family therapy*. New York: W. W.Norton.
- Duncan B. og Sparks, J. (2008). *I fellesskap for endring. En håndbok i klient- og resultatstyrt praksis*. Oslo: Gyldendal Norsk forlag.

- Duncan B., Miller S.D., Wampold. B. og M. Hubble (Red.). (2010). *The Heart & Soul of Change. Second Edition. Delivering What Works in Therapy*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Freire, P. (1974 [1968]). *De undertryktes pedagogikk*. Oslo: Gyldendal.
- Friestad, C. og Hansen, I.L.S. (2004). *Levekår blant innsatte*, Fafo-rapport 429. Oslo: Forskningsstiftelsen Fafo.
- Goffman, E. (1967). *Anstalt og menneske: den totale institution socialt set*. København: Paludans Fiol-bibliotek.
- Gotaas, N. og Høydahl, T. (2006). *Evaluering av Brobyggerprosjektet. Arbeid med unge domfelte menn med somalisk og pakistansk bakgrunn*. NIBR/KRUS 2006.
- Helgesen, J.H.I. (2017). Ny fangebehandling i norske fengsler? Om innsatte rusmisbrukeres opplevelser av selvbestemmelse og medvirkning, *Tidsskrift for velferdsforskning*, 2, 100–116.
- Ianssen, B. (1997). *Bevegelse, liv og forandring: I Aadel Bülow-Hansens spor*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Lundeberg, I.R. og Mjåland, K. (2016). Rehabilitering og prosedural rettferdighet i Kriminalomsorgen. *Retfærd*, 2, 32–44.
- Malterud, K. (2003). *Kvalitative metoder i medisinsk forskning: en innføring*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Miller, W.R. og Rollnick, S. (1991). *Motivational interviewing: Preparing people to change addictive behavior*. New York: Guilford Press.
- Shotter, J. og Katz, A. (2008). Om reflekterende samtaler, indre samtaler og ytre samtaler. Om Tom Andersens væremåte. I H. Anderson og P. Jensen (Red.), *Inspirasjon*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-3720072008-/id527624/> 11.09.2017.
- Sundet, R. (2006). Reflekterende prosesser – Noe mer enn refleksjon. I H. Eliassen og O.J. Seikkula (Red.), *Reflekterende prosesser i praksis*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Søndena, E., Rasmussen, K., Palmstierna, T. og Nøttestad, J.A.A. (2010). The usefulness of assessing suggestibility and compliance in prison with unidentified intellectual disabilities. *Scandinavian journal of Psychology*, 51(5), 434–438.
- Tuseth, A.G. (2007). *Med 40 års klinisk forskning som veiviser. Klienten – den glemte terapeut*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Uggerhøj, L. (1995). *Hjælp eller afhængighed: en kvalitativ undersøgelse af samarbejde og kommunikation mellem familier og socialforvaltningen*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Valla, B. (2010). Brukers medvirkning i psykoterapi – behov for kompetanseutvikling. *Tidsskrift for norsk psykologforening*, 47, 308–314.

- Viggen, K. og Landrø, T. (2012a). *Reflekterende samtaler i Trondheim fengsel*. Evalueringsrapport. Trondheim, Høgskolen i Sør-Trøndelag og Kriminalomsorgen.
- Viggen, K. og Landrø, T. (2012b). Reflekterende samtaler i fengsel – ansattes erfaringer. I P.M. Lysestøl (Red.), *Sosionomutdanningen i Trondheim 50 år – en utdanning i solidaritet*. Trondheim, Norge, Høgskolen i Sør-Trøndelag.
- Viggen, K. og Landrø, T. (2017). Reflecting Dialogues in a Norwegian Prison: A Qualitative Study. *Journal of Family Psychotherapy*, 28(4), 333–349. doi:10.1080/08975353.2017.1301157.
- Wagner, J. (1998). Are dialogical conversations possible behind the WALLS? Human systems. *The Journal of Systemic Consultation and Management*, 9 (2), 95–112.
- Wagner, J. (2006a). Trialogues and answerability: Reflecting conversations with incarcerated youth. I H. Anderson og D. Gerhart (Red.), *Collaborative Therapy*. New York, NY: Routledge.
- Wagner, J. (2006b). Fångad av samtal. I H. Eliassen og J. Seikkula (Red.), *Reflekterende prosesser i praksis* (206–223). Oslo: Universitetsforlaget.
- Wagner, J. (2009). Reflections on reflecting processes in a Swedish prison. *International Journal of Collaborative Practices*, 1(1), 18–30.
- Weingarten, K. (2016). The art of Reflection: Turning the Strange into the Familiar. *Family Process*, 55 (2), 195–210.
- Wenneberg S.B. (2000). *Sosialkonstruktivisme: positioner, problemer og perspektiver*. Frediksberg: Samfundslitteratur.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell.
- Øvereng, E. (2001). *Hannah Arendt*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Øvreberg, G. og Andersen, T. (1986). *Psykomotorisk fysioterapi - Et kildeskrift fra Aadel Bülow-Hansens praksis*. Tromsø: Compendus Forlag AS.

KAPITTEL 9

Normaliseringsarbeid i narkotikaprogram med domstolskontroll

Vegard Haukland og Sigurd M.N. Oppegaard

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: This chapter analyses the power and techniques for rehabilitation employed in the alternative penal sanction «Drug program with court control» (the ND program). The study investigates strategies for coping and overcoming addiction that are practiced within the ND program and how these are experienced by and affect the convicts. The analysis is based on participant observation and interviews with convicts at an ND centre. We consider both the physical rehabilitation and the different activities at the ND centre, as well as how these initiate changing perspectives among the convicts. The chapter is theoretically informed by Michel Foucault's concepts of power and subjectivity. We find that convicts who carry out their sentences in an ND centre are willing to change and have a positive view of the powers they are subject to. The ND program presents its version of what a «normal» life constitutes and instructs convicts in how they can change to live out this life. We term the sum of these measures the «normalization work» of the ND program. The convicts regard this normalization work as constructive and useful, primarily due to the intense individual supervision and facilitation they receive during their sentence.

Keywords: Foucault, power, ND program, normality

Sammendrag: Dette kapitlet handler om hvilken type makt og teknikker for rehabilitering som benyttes i den nye alternative straffereaksjonen «Narkotikaprogram med domstolskontroll» (ND-programmet). Studien undersøker hvilke rus- og livsmestringsstrategier som praktiseres i ND-programmet, og hvordan disse strategiene oppleves og virker på de domfelte. Analysen er basert på deltakende observasjon og intervjuer med domfelte gjort på et ND-senter. Analysen tar stilling både til den fysiske rehabiliteringen og de ulike aktivitetene ved ND-senteret og til hvordan disse aktivitetene skaper holdningsendring hos de domfelte. Kapitlet er teoretisk forankret i Michel Foucaults begreper om makt og subjektivitet. Analysene viser at domfelte som gjennomfører en straff ved ND-senteret, er endringsvillige og positive til den maktutøvelsen de utsettes for. ND-programmet presenterer sin versjon av hva et «normalt» liv innebærer, og trener de domfelte opp i hvordan de selv kan forandre seg selv for å leve slike liv. Vi kaller summen av disse tiltakene for ND-programmets «normaliseringsarbeid». De domfelte anser normaliseringsarbeidet som konstruktivt og nyttig, først og fremst på grunn av den sterkt individuelle oppfølgingen og tilretteleggingen som de domfelte får under straffegjennomføringen.

Nøkkelord: Foucault, makt, ND-programmet, normalitet

Sitering av denne artikkelen: Haukland, V. & Oppegaard, S.M.N. (2018). Normaliseringsarbeid i narkotikaprogram med domstolskontroll. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 9, s. 191–210). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch9>
Lisens: CC BY-NC 4.0

1. Innledning

One punishes not to efface the crime, but to transform a criminal; punishment must bring with it a certain corrective technique. (Foucault, 1977: 127)

I 2006 etablerte Kriminalomsorgen «Narkotikaprogram med domstolskontroll» (videre kalt ND-programmet) som et prøveprosjekt i Oslo og Bergen. ND-programmet er en strafferettslig reaksjon som er et alternativ til en ubetinget fengselsstraff. Målgruppen er rusavhengige personer som har begått rusrelatert kriminalitet. Den straffedømte som får innvilget en ND-straff, slipper å sone i et vanlig fengsel, men gjennomfører hele eller deler av straffen ute i samfunnet under tett kontroll og oppfølging fra et ND-senter eller et friomsorgskontor. Den enkelte domfelte planlegger innholdet i straffen sammen med en kontaktperson og eventuelt en bredere sammensatt ansvarsgruppe ved sitt respektive ND-senter eller friomsorgskontor. I 2016 ble ND-programmet rullet ut som et landsdekkende tilbud. I praksis kan en person som er tiltalt for rusrelatert kriminalitet, og som har et rusproblem, søke sammen med sin forsvarer om å få en ND-dom uansett hvor personen befinner seg i landet.

I ND-programmet vektlegges et fullstendig individuelt tilpasset innhold i straffen. Den norske ordningen om å tilby rusavhengige hjelp i stedet for straff er ikke ulikt det man finner i andre land, som Skottland, Irland og USA, der en domfelt rusavhengig kan bli tilbudt sosial- og helsefaglig hjelp og oppfølging i stedet for fengsel eller bøter (Johnsen og Svendsen, 2007; Falck, 2014). I en norsk strafferettslig kontekst fremstår ND-programmet som et narkotikapolitisk liberalt og nytenkende initiativ. Krysningen av rusbehandling og straffegjennomføring gjør ND-programmet til et interessant sosiologisk studieobjekt: De domfelte gjennomfører en straff, samtidig som de jobber aktivt med rus- og livsmestring ute i samfunnet. Straffepraksisen inviterer derfor til en analyse av maktutøvelse i en annen type straffegjennomføring enn det tradisjonelle fengslet.

I Norge er det forsket lite på den typen straffereaksjoner som ND-programmet representerer (Johnsen og Svendsen, 2007; Falck, 2014). Denne studien tar utgangspunkt i et datamateriale som er samlet inn ved ett spesifikt ND-senter, og analysen belyser hvilke tilbakeføringsstrategier

som finnes i ND-programmet på et mer overordnet nivå. Formålet med studien er å analysere hva ND-programmet forstår og konstruerer som et «normalt» liv, og hvilke teknikker som blir tatt i bruk for å «normalisere» og føre de domfelte tilbake til samfunnet. Teknikkene for tilbakeføring og arbeidet med å endre holdning hos de domfelte kaller vi for normaliseringsarbeid. Kapitlet bidrar til fengselsforskningen ved å tilby et mak-tanalytisk perspektiv på en relativt ny straffe- og rehabiliteringsmetode. Vi vil undersøke følgende problemstilling: *Hvordan praktiseres normaliseringsarbeidet i ND-programmet, og hvordan opplever de domfelte dette?*

Datamaterialet består av åtte dybdeintervjuer som er gjort med domfelte personer som gjennomfører ND-dommer med oppfølging og kontroll ved et ND-senter i Norge, samt observasjonsdata som er samlet inn under en fem dagers hospitering ved senteret. Feltarbeidet og intervjuene ble gjennomført av én av forfatterne og analysert i fellesskap. Datamaterialet blir analysert i lys av Michel Foucaults (1977, 1980, 1988, 2008, 2009, 2012) begreper om makt og subjektivitet. Vi redegjør først mer inngående for hva ND-programmet er, og hvordan programmet er bygget opp, før vi diskuterer vårt teoretiske utgangspunkt. Deretter beskriver vi datainnsamlingsprosessen. Vi analyserer så fire sentrale aspekter ved ND-programmets normaliseringsarbeid og avslutter kapitlet med en oppsummering.

2. Hva er narkotikaprogram med domstolskontroll?

Narkotikaprogram med domstolskontroll er en strafferettslig reaksjon overfor rusavhengige mennesker som har begått rusrelatert kriminalitet. I tillegg til rusproblemer har disse domfelte ofte også medisinske, økonomiske og sosiale utfordringer. For at en person skal få innvilget en dom med ND som vilkår, må den tiltalte sammen med sin forsvarer søke om en slik dom til påtalemyndighetene. Kriminalomsorgen utfører deretter en grundig undersøkelse for å se om den straffetiltalte er egnet for å delta i ND-programmet. Et viktig kriterium for å bli dømt til ND er at den straffetiltalte samtykker til vilkårene ved ND, og uttrykker det Kriminalomsorgen kaller «et genuint ønske» om å bli rusfri. Motivasjonen om å bli

rusfri må være «sterk og varig» (KRUS, 2016: 36). Andre sentrale aspekter som undersøkes, er rusmiddelhistorikk, boligstatus, jobberfaring, alder og utdanning. Vurderingen av den tiltales egnethet for ND-dommen er en omfattende prosess som har som hensikt å velge ut rusavhengige med godt grunnlag for å bli tilbakeført til samfunnet (KRUS, 2016).

Etter en innvilget ND-dom møter den domfelte opp på sitt lokale friomsorgskontor eller ved et ND-senter. Her blir den domfeltes individuelle behov kartlagt, og sammen med en ND-veileder planlegges innholdet i straffegjennomføringen. Den domfelte fastsetter sammen med sin veileder en gjennomføringsplan som skal følges opp regelmessig. Straffegjennomføringen foregår gjennom fire faser: iverksettelsesfasen, der den domfeltes behov og ønsker står sentralt; stabiliseringsfasen, der den domfelte tilvennes hverdagen; ansvarsfasen, der den domfelte begynner prosessen med å skaffe bolig, arbeid eller utdanning og nettverk; og videreføringsfasen, der den domfelte får etablert kontakt for oppfølging og ettervern, og forberedes på å avslutte programmet (Falck, 2014: 13). Overgangen mellom de ulike fasene skjer ved rettslige møter med domstolen, der den domfelte møter en dommer sammen med en ansatt i kriminalomsorgen. Den domfelte må også møte i retten ved startmøter, statusmøter og ved eventuelle brudd på de rettslige vilkårene. De ansatte ved ND-sentrene og friomsorgskontorene jobber tett på de domfelte. De organiserer møter og avtaler med eksterne aktører, og setter de domfelte i kontakt med ulike helse- og velferdstjenester. De domfelte må avlegge regelmessige urinprøver under straffegjennomføringen. Denne kontrollen av eventuell rusbruk blir sjeldnere desto lenger ut i dommen man er, ettersom tilknytningen til samfunnet antas å øke og risikoen for tilbakefall antas å bli mindre. Dersom en domfelt bryter vilkårene for ND-programmet, må den domfelte avbryte straffen og sone resten av dommen i fengsel. Tiden i ND-programmet kan i slike tilfeller bli avskrevet som soningstid.

2.1. ND: En effektiv tilbakeføring

I en følgestudie av ND-dømte i Norge finner Falck at omtrent én tredjedel fullfører straffegjennomføringen (2014). Sammenlignet med lignende

tiltak i andre land er gjennomføringsraten relativt høy. Hvis man videre sammenligner ND-programmet med tilbudene ved norske rusbehandlingsinstitusjoner, viser tiltaket seg også å være effektivt: En vanlig gjennomføringsrate i rusbehandlingsinstitusjoner i spesialisthelsetjenesten ligger på rundt 20–30 prosent (Falck, 2014: 7). Ser man på rusmiddelbruk, kriminalitet, psykisk og fysisk helse, utdanning, arbeid og sosialt nettverk, finner Falck at de som fullfører ND-programmet, kommer bedre ut enn de som dropper ut av programmet (2014: 47).

Innenfor fengselsforskningen i Norge har man definert «gjengangere» som en særlig utsatt gruppe. Gjengangere er en gruppe mennesker som ofte går inn og ut av fengselssystemet (se Jacobsens kapittel, kap. 3). De har ofte lav grad av utdanning, svak helse, liten tilknytning til arbeidslivet, dårlig økonomi og ofte også en rusavhengighet (Amundsen, 2007). Tilbakefallsraten for narkotikadømte gjengangere fem år etter løslatelse ligger på 68 prosent (Thorsen, Lid og Stene, 2009: 106). I Falcks studie av ND-dømte var imidlertid kun 8 prosent av de domfelte som hadde gjennomført ND-programmet, tilbake i fengsel etter to år (2014: 48). Slik sett kan ND-programmet synes å være et velfungerende tiltak for å bekjempe gjengangerproblematikken i Norge. Av de som fullførte ND-dommen, var 80 prosent utenfor et «kontrollert miljø» – det vil si «fengsel, rusmiddelinstitusjon, somatisk sykehus, psykiatrisk sykehus, avrusning» eller andre institusjoner der den innsatte er under kontroll eller behandling – to år senere. Av de som droppet ut av ND-programmet, befant 50 prosent seg innenfor kontrollerte miljøer etter to år (Falck, 2014: 27).

2.2. ND: En straff for vår tid

Straff er blitt praktisert ved hjelp av ulike teknikker og gjennom ulike institusjoner og ordninger gjennom historien. Den franske filosofen Michel Foucault analyserer hvordan straffens rolle i samfunnet så vel som straffen i seg selv er blitt transformert i takt med sosiale endringsprosesser og fremveksten av nye kunnskapsformer (1977). I Europa på 1400-tallet kunne en straff for eksempel være fysiske pinsler eller offentlige henrettelser. Slike former for avstraffelse ble ifølge Foucault fra midten av 1800-tallet erstattet med teknikker for å få den domfelte til å tenke

og handle på bestemte måter. Straffen fikk slik en rehabiliterende funksjon, der den domfelte blir satt i kontrollerte omgivelser hvor målet er å endre deres meninger, identiteter og vaner. Foucault argumenterer for at fengslet ble utviklet til kronksempelen på maktformen disiplinering, som etter hvert ble dominerende også i andre institusjoner, som skolen og sykehusene, hvor omgivelsene preges av regler, rutiner og kontroll. Disiplinering er en maktform som retter seg mot den enkeltes kropp, og som internaliseres gjennom en kontinuerlig korrigerende av «unormal» atferd, vaner, reflekser og utsagn (Foucault, 1977; Eliassen, 2016: 117–138; se også Oppegaards kapittel, kap. 11 for en diskusjon av disiplineringmakten).

Senere i sitt forfatterskap vender Foucault oppmerksomheten bort fra enkeltinstitusjoner og henimot tenkningen som ligger til grunn for styring av en befolkning (se Foucault, 1983, 2008, 2012; Utaker, 2005; Eliassen, 2016). Foucault argumenterer for at den dominerende formen for maktutøvelse mot slutten av 70-tallet ikke lenger dreide seg om disiplinering av enkeltindivider og deres kropp, men snarere om konteksten som atferd foregår innenfor for å styre aktørene som frie, rasjonelle, autonome og markedsorienterte subjekter (Foucault, 2008; se også Lazzarato, 2017). Denne maktformen, som Foucault på fransk kalte «gouvernementalité» – ofte omtalt som «governmentality» eller regjering og styringsrasjonalitet på norsk (se Neumann, 2012; Eliassen, 2016) –, handler, i likhet med disiplineringen, om å frembringe selvregulerende subjekter, men uten å gripe inn i kroppene og korrigere hver handling og tanke. Styringsrasjonaliteten består av maktteknikker som snarere fungerer gjennom å etablere betingelser som legger til rette for aktørenes selvstyring i tråd med bestemte idealer (Read, 2009: 29). Den samme tenkningen finner vi igjen i straffegjennomføringsloven, der det står at «Kriminalomsorgen skal legge forholdene til rette for at domfelte skal kunne gjøre en egen innsats for å motvirke nye straffbare handlinger» (straffegjennomføringsloven, 2001: §3). Maktutøvelsen består slik i å lage rammer der de domfelte selv vil gjøre det som er nødvendig for å bli «normale» og lovlige subjekter.

Som domfelt ved ND-senteret blir man satt inn i et miljø som ekskluderer visse former for atferd, mens man læres og trenes opp i andre. ND-programmets normaliseringsarbeid består av en rekke prosedyrer for å få de domfelte til å forvalte, kontrollere og forandre seg selv gjennom

sitt eget arbeid med seg selv. Denne formen for styring gjennom å etablere et bestemt forhold til seg selv skal sette de domfelte i stand til å styre sitt eget liv. Foucault kaller dette for selvets teknologier, et begrep han tok opp helt mot slutten av livet (Foucault, 1988). Han skriver:

[T]echnologies of the self [...] permit individuals to effect by their own means or with the help of others to a certain number of operations on their own bodies and souls, thought, conduct, and way of being, so as to transform themselves in order to attain a certain state of happiness, purity, wisdom, perfection, or immorality. (Foucault, 1988: 18)

Med begrepet selvets teknologier beskriver Foucault den doble prosessen hvorigjennom selvet ikke bare blir formet, men også former seg selv. Begrepet muliggjør en analyse av de prinsippene som blir (tekniske) redskap for å frembringe en selvrefleksivitet, lære seg selv å kjenne og forandre seg selv. Kort sagt: Hvordan et selv gjør seg selv til et selv. For Foucault handler dette imidlertid ikke bare om refleksjon, men også om praksisformer som selvet forstår og former seg selv gjennom. Han forstår slik ikke selvet som noe «autentisk» eller unikt ved ethvert individ, men fullt av kultur og ytre omstendigheter. Selvet blir til gjennom «et omfattende arbeid som dels stammer fra prosesser utenfor individet, dels fra dets arbeid på seg selv – for selvets arbeid på seg selv utløses alltid av krav og omstendigheter» (Eliassen, 2016: 230). Slik kan måter å forholde seg til seg selv på forstås som sosialt og historisk betinget, men ikke determinert. At Foucault beskriver dette som *teknologier*, viser til at det her er snakk om produksjon av sosialitet, subjektivitet og selvforhold som er operative på makronivå og del av historisk-kulturelle prosesser, som i hvert enkelt tilfelle samtidig består av en teknikk, det vil si spesifikke praksiser for å frembringe slike subjekter. I dette skjæringspunktet mellom sannhetsregimer, styringsprosedyrer og former for selvforhold finnes selvets teknologier som en ferdighet til å forandre seg selv.

Slik beskriver Foucault et selv som skaper seg selv, en maktforståelse som skiller seg fra den han beskriver i *Overvåkning og straff* (Foucault, 1977), der selvrefleksivitet og forming av subjektiviteter er påtvinget. Med selvets teknologier fremhever Foucault et selv som «overskrider tanken om at subjektet nødvendigvis alltid-allerede er underkastet [og] en

funksjon i viten–makt-matrisen formgitt fra utsiden av» (Eliassen, 2016: 245). Selvforholdet blir slik et produkt av forming fra både «utsiden» og «innsiden»: Selvet er ikke kun passivt og produsert av trykk utenfra, men oppstår som resultatet av selvets arbeid med gitte teknikker og ferdigheter (se Eliassen, 2016: 246).

I denne konteksten er alternative former for straffegjennomføring, slik som ND, interessante caser for å studere hvordan makt utøves og subjektiviteter formes i samtiden. Tiltak som sinnemestringskurs, rusrehabilitering, reflekterende samtaler eller arbeidstrening (se Viggen og Lundeberg mfl. sine kapitler, kap. 8 og 9) er eksempler på hvordan maktutøvelsen i samtidens straffesystem fokuserer på å gi de domfelte strategier for å styre seg selv ut fra en idé om hva som kreves av «normale» og «velfungerende» samfunnsborgere. Hvorvidt tiltakene er «godt ment» eller har «positive virkninger», er fra et foucauldiansk perspektiv ikke det sentrale. Det viktige er at tiltakene er en form for maktutøvelse, det vil si teknikker for å frembringe bestemte «ting», praksiser, tilstander, effekter og situasjoner (Foucault, 1980: 119). Domfelte i Norge i dag blir underlagt et korreksjonsregime som skal gripe og transformere holdningene deres, slik at tiltakene har satt spor etter seg selv etter at den domfelte er ferdig med straffegjennomføringen. I ND-programmet utgjør summen av disse tiltakene og aktivitetene det vi vil kalle «normaliseringsarbeid». Gjennom dette skal den domfelte lære hva et «normalt» liv er, begynne å verdsette det «normale» og trenes opp i hvordan dette livet leves. ND-programmet har konstruert et bestemt bilde av hva et «normalt» liv innebærer, som ved hjelp av en serie teknikker innprentes i de domfelte. Dette kan sees på som en del av det såkalte «normalitetsprinsippet», som ifølge stortingsmeldingen *Straff som virker* «betyr [...] at tilsatte i kriminalomsorgen og forvaltningssamarbeidsetater skal være rollemodeller for god oppførsel og gi tilbakemelding på en tilsvarende måte som de innsatte vil møte ute i samfunnet» (St.meld. nr. 37 (2007–2008): 108). Den rehabiliterte domfelte skal i teorien forlate fengslet som et «normalt» individ, og opprettholde de tillærte vanene utenfor fengslet. Maktutøvelsen strekker seg slik utover straffegjennomføringen og inn i samfunnet for øvrig. I vår analyse av ND-programmets normaliseringsarbeid finner vi at det konstrueres et bilde av et «normalt» liv som primært består av rusfrihet, utdanning og

arbeid. ND-programmets normaliseringsarbeid er på den måten en styringsrasjonalitet som gir de domfelte ferdigheter, strategier og teknikker for å sette dem i stand til å leve ut det ND-programmet definerer som et «normalt» liv.

Foucault anser ikke fremveksten av alternative straffegjennomføringsformer som reelle alternativer til fengslet (Foucault, 2009). Studerer man disse straffeinstitusjonene, finner man kontorer, programmer og rutiner som skal imitere det daglige livet. Straffealternativene innebærer utplassering på arbeidsplasser, turer til fotballkamper, hobbyverksteder og boliglignende celler, samtidig som de innsatte fremdeles er underlagt oppmøteplikt, urinprøver og krav om rusmestring. Foucault anser slike nye, alternative straffemetoder og programmer som «repetisjoner av fengslet» ute i samfunnet, hvor de samme maktteknikkene kan utøves (Foucault, 2009: 18). De domfelte er fortsatt under observasjon og kontroll, men ute i det «frie» samfunnet.

3. Observasjon og intervjuer på et ND-senter

Datamaterialet i denne studien ble hentet inn ved et fem dagers feltarbeid på et ND-senter i Norge. De ansatte ved ND-senteret ble kontaktet på forhånd, slik at de fikk delt ut informasjonsskriv og samtykkeskjema til de domfelte om deltakelse. Det ble innhentet samtykke til både observasjon og intervju med til sammen åtte domfelte, av de totalt tolv som gjennomførte en straff under feltarbeidsperioden. Informantene ble ikke rekruttert på noe annet grunnlag enn at de var tilgjengelige og ville være med på prosjektet. Utvalget er det man innenfor kvalitative metoder kaller et naturlig utvalg (se Tjora, 2012), ettersom utvalget av informanter hadde en naturlig avgrensning innenfor straffeordningen som skulle undersøkes. Av de åtte domfelte var syv menn og én kvinne. Informantene var mellom 20 og 60 år gamle. Noen hadde nettopp begynt straffen sin, andre hadde vært tilknyttet senteret over lengre tid. Alle hadde bakgrunn med tung injiserende rusbruk, både av amfetamin og av opiater, samt kjøp, salg og besittelse av rusmidler. I tillegg hadde de fleste også begått andre typer kriminalitet. Alle de domfelte hadde tidligere sonet i vanlige

fengsler, noe som gjorde at de hadde et godt sammenligningsgrunnlag for oppholdet på ND-senteret.

Observasjonen på senteret foregikk i rollen som «observerende deltaker», hvor man som forsker deltar aktivt i miljøet man vil studere, samtidig som man gjør observasjoner (Gold, 1958: 220). Det ble gjort observasjon på senteret, men også utenfor, på et treningssenter, under et kafébesøk og ved en gåtur i byen. Observasjonen ga slik tilgang til de domfeltes praksis – hva de faktisk *gjør* – og en unik innsikt i de hverdagslige aspektene av straffegjennomføringen. Den deltakende observasjonen tillater forskeren å knytte mer personlige bånd med informantene, noe som i dette tilfellet bidro med å redusere avstanden mellom forsker og informant. Det styrket kvaliteten på dataene (se Czarniawska, 2007). Observasjonen foregikk også sammen med de ansatte på senteret. Dette ga et innblikk i hva som preger de ansattes arbeidshverdag, og hvordan de håndterte praktiske og juridiske problemstillinger knyttet til oppfølgingen av de domfelte.

4. Tilbake til det «normale» livet

I intervjuene med de domfelte kom det frem at de domfelte skiller mellom to liv – ruslivet og «A4»-livet, eller det «normale» livet. De domfelte beskriver et liv før ND-dommen og et liv som blir til under ND-dommen. Det er dette «ND-konstruerte» livet de skal «leve ut» når dommen er sonet ferdig, og som de individuelle gjennomføringsplanene – som vi kommer tilbake til nedenfor – stegvis skal lede dem mot. De domfelte beskriver perioden i livet før de kom inn i ND-programmet, som «da jeg var på kjøret», eller «det andre livet». Christoffer forteller:

Jeg føler det andre livet mitt er mye mer kjedelig når jeg ligger og sover hele dagen. Jeg går gjerne to dager på med amfetamin, sover ikke, så sover jeg i to-tre dager, så våkner jeg, også går jeg på den igjen på speed, så går jeg til jeg stuper, så går jeg på'n igjen, og sånn går det. (Christoffer)¹

Dette «andre livet» står i kontrast til en idé om et «normalt» liv. De domfelte beskriver det «normale» livet som bestående av først og fremst rusfrihet, utdanning og jobb. Det er disse tre elementene ND-programmet fremhever i aktivitetene og tiltakene de iverksetter og koordinerer, og

som dermed inngår som innholdet i idéen om det «normale» livet ND vil lede de domfelte inn i. De tre elementene skal bidra til å skape en stabil, trygg og forutsigbar tilværelse for de domfelte. I intervjuene gir de domfelte uttrykk for at de verdsetter dette «normale» livet – med ansvar og eksterne forventninger – høyere enn «ruslivet», og snakker åpent om hva det «normale» livet betyr for dem, og hva de selv ønsker og forventer av ND-programmet. Gjennom en serie forskjellige tiltak – som vi skal analysere under – praktiserer ND-programmet videre denne «normale» livsstilen sammen med de domfelte.

4.1. Gjennomføringsplanen

I ND-programmet har de domfelte hver sin individuelle gjennomføringsplan, eller «fremdriftsplan», slik de omtalte den ved dette ND-senteret. Planen er individuell, og skal kartlegge og redegjøre for de domfeltes mål og progresjon gjennom dommen. Gjennomføringsplanen er et verktøy som skal kartlegge de domfeltes fremdrift i straffegjennomføringen, men den fungerer samtidig som en teknikk som får de domfelte til å lære seg selv å kjenne, og som de kan styre seg selv etter: Ved hjelp av gjennomføringsplanen etableres det et bestemt selvforhold idet den blir et uttrykk for hvem den domfelte «er», og hvor vedkommende er på vei. Øystein forteller:

Ja du får sjekket, får du gjort en del ting så får du sjekket over en del ting «ok», «ok». (Øystein)

Skjemaet er tilgjengelig for de ansatte digitalt og blir skrevet ut og tatt med i «fremdriftsmøter» med de domfelte. Et punkt på en gjennomføringsplan kan for eksempel være «skaffe seg jobb» eller «møte med NAV om økonomisk bistand». Gjennomføringsplanen vedlikeholdes og oppdateres gjennom straffeforløpet, sammen med den domfelte og en fast oppfølger. Øystein forteller om sin gjennomføringsplan:

Det som står i [gjennomførings]planen min nå, er det med jobb først, så da har jeg en dag i uken oppe på jobbtreningstilbudet. Også er det litt oppmøte her på ND, litt trening med ND og sånn. Ja, også har jeg litt sånn økonomigreier med NAV, det står også i planen min her, så da har vi fått sendt søknad om sånn gjeldsordning, da. Det er veldig deilig å få ting på stell. De har hjulpet meg. (Øystein)

Øystein presenterer gjennomføringsplanen som en oversikt over hva han skal gjøre videre, og gir uttrykk for at han bruker planen regelmessig og for å kartlegge egen progresjon. I Øysteins tilfelle involverer planen kontakt med andre samfunnsaktører, som NAV, jobbtrening og gjeldsrådgivning. Han presiserer også at ND-programmet har hjulpet ham med å få ting på stell. I ND-systemet strukturerer gjennomføringsplanen de domfeltes vei mot et «normalt» liv og viser hvor langt de har kommet og har igjen. Christoffer forteller om hvordan gjennomføringsplanen lar ham følge seg selv på veien mot «normalen»:

Jeg tenker jo liksom på at etter hvert nå som jeg kommer inn i neste fase av programmet, at jeg kan begynne å jobbe på en arbeidstiltaksplass til å begynne med, til jeg har kommet meg til hektene nok til å kunne gå og møte en arbeidsgiver eller normale som jeg har til å få en fast jobb i fremtiden. Slik at jeg er inne i normalen.
(Christoffer)

Slik blir både stegene mot og målet selv synlig, og utvikling og progresjon blir vektlagt i hverdagen. Tilbakegang eller stagnasjon gir problemer i ND-systemet, og kan føre til at den domfelte må sone den resterende delen av dommen i fengsel. Vektleggingen av og forventningen om fremdrift styrer de domfeltes normaliseringsarbeid. I Kristians tilfelle kommer det frem hvordan ND-systemet bruker gjennomføringsplanen til å definere både hva som er problemene hans, og hva han må gjøre for å komme seg videre mot det «normale» livet:

Ja, [du får hjelp til] motivasjonen for å få tatt tak i problemet – for du har ikke bare problemer med rus, altså det er økonomi, det sosiale, det er alt mulig ikke sant – det får du hjelp til her. (Kristian)

Kristian forteller om de ulike momentene som ND-programmet hjelper ham med. De domfelte har ikke bare problemer med rus, de har ofte komplekse og sammensatte sosiale utfordringer. Gjennomføringsplanen er derfor et verktøy for å kartlegge den enkeltes behov. Etersom alle domfelte som er tilknyttet ND-senteret, har sin egen gjennomføringsplan, finnes det et arkiv over flere domfeltes fremdrift mot «normalitet». ND-senterets gjennomføringsplaner blir gjenstand for rapportering, journalføring og lagring av hvilke normaliserende praksiser som fungerer og ikke.

4.2. Ønsket om å bli «normal»

Et gjennomgående og tydelig element i intervjuene var at de domfelte hadde et genuint ønske om å endre seg, og at det var *deres* valg å bli rusfrie. Personer som blir idømt en ND-dom, har blitt valgt ut gjennom en undersøkelse av hvor egnet den enkelte er for ND-programmet, forut for dommen (KRUS, 2016: 18). Denne prosessen ekskluderer de som ikke uttrykker sterk motivasjon for å delta i ND-programmet, noe som kan være med og forklare hvorfor informantene i denne analysen synes å være så unisont positivt innstilt til tiltakene og ND-programmets normaliseringsarbeid.

I intervjuene fremstod informantene som motiverte til å endre seg. Erika forteller at selv om hun var motivert da hun begynte å sone ND-dommen, ble hun enda mer motivert av den individuelle oppfølgingen hun fikk:

[Det var] veldig lite som var vanskelig, veldig lite var et problem for de ansatte. De var veldig på tilbudssiden med å tilrettelegge og skreddersy. (Erika)

Endringen dreier seg ikke bare om å slutte med rus, men om å forandre hele «livet», ved å gjenoppta en gammel hobby, skaffe seg en jobb eller starte på studier. Alle de domfelte som ble intervjuet, ga inntrykk av at de ønsket noe annet enn det de gjorde forut for dommen. De ønsket seg et «normalt» liv. Preben beskriver det slik:

Men det er greia, [...] jeg vil inn i et A4-liv. Det er det jeg har lyst til ikke sant. Jeg vil ikke ha noen problemer og surre til ting rundt meg, enkelt og greit. Gå på jobb, komme hjem. (Preben)

For Kristian er ND-programmet først og fremst en måte for ham å komme tilbake i samfunnet på. At det er en straff, kommer i andre rekke:

Jeg ser ikke på [ND] som en straff, men til syvende og sist er det en straff, men jeg ser ikke på det som en straff lenger. Jeg ser bare på det som en mulighet, og det har vært en mulighet for meg for å komme meg tilbake til samfunnet. (Kristian)

Einar forteller om det samme:

Jeg føler ikke at jeg blir straffet. Jeg føler heller at jeg får den hjelpen jeg trenger for å bli skikkelig. Jeg vil ikke kalle det en straff å få livet på stell. (Einar)

Endringsviljen de domfelte uttrykker, bidrar til en positiv innstilling til normalitetsarbeidet som ND-programmet representerer. Øystein forteller:

Ja, du kan si, det blir jo min avgjørelse å bli rusfri, men det er jo bra å ha det systemet her rundt seg da, når man har bestemt seg for det. Det er mye trygghet i det. (Øystein)

Øystein bruker ordet «trygghet» om ND-programmet. Selv om Øystein sier det var hans valg å bli rusfri, mener han at det er godt å ha et straffealternativ som «snakker samme språk», og som ser for seg det samme livet som han gjør. Når motivasjonen kommer «innenfra», føler de domfelte at ND-programmet hjelper dem i stedet for å «tvangsnormalisere» dem. At Øystein bruker ordet «trygghet» om ND-senteret, vitner om at han ser ND-programmet som en støttespiller, og at de ansatte, gjennomføringsplanen og normaliseringsarbeidet er et trygt sikkerhetsnett som hjelper ham i prosessen mot å endre livsstil. ND-programmet tilrettelegger for at de domfelte skal kunne utøve og oppleve «normalitet». Øysteins utsagn kan tyde på at hans eget valg om å bli rusfri står sentralt i normaliseringsarbeidet. En annen domfelt, Preben, forteller at ønsket om å bli rusfri kom etter at han fikk snakket med en psykolog gjennom ND-programmet. Han forteller om hvordan ND-programmet har bidratt med å endre hvordan han forstår seg selv og sitt eget liv:

[Jeg] snakket med psykologen her, sant. Jeg trodde jeg hadde det gøy helt på slutten, så begynte jeg å se litt tilbake og snakke litt om det og se hvor slitsomt det egentlig var. [...] Ja, bare kom frem til rett og slett at hvor rævva det livet jeg levde var. Jeg trodde jo jeg var kongen på haugen. Jeg var visst det stikk motsatte. Så sånn var det. (Preben)

Preben forteller om hvordan han selv «trodde» han hadde det kult, rett før han ble pågrepet og dømt. Under straffen fikk ND-dommen ham til å innse at livet han levde, ikke var så lukrativt som han selv trodde. Denne «reality check»-en, som han selv kalte det, illustrerer et sentralt aspekt ved ND: Programmet produserer en idé om hva som er gode og dårlige liv, gjennom samtaler og aktiviteter med de domfelte. Idéen om det trygge, rusfrie, gode og «normale» livet er noe som ND-programmet aktivt forsøker å vise frem og få de domfelte til å gjøre til sitt eget. «Normalisering»

er ikke nødvendigvis noe særegent ved ND, men kjennetegner hele kriminalomsorgen. Men i denne analysen ser vi at ND-programmet representerer en spesifikk form for normaliseringsarbeid som virker gjennom sine særegne teknikker. Som vi så over, finnes det tall som tyder på at ND-programmet i større grad enn andre straffereaksjoner lykkes i å innprente «normaliteten» i de domfeltes tanker og handlinger. At Preben selv uttrykker at livet han levde før, ikke var så «gøy» som han «trodde» da det sto på, viser hvordan ND-programmet lykkes i å gi de domfelte nye skjemaer for vurderinger og selvforståelse. Prinsippet om et «normalt» liv og ND-programmets normaliseringsarbeid fungerer slik som en selvteknologi som etablerer et bestemt selvforhold og bestemte teknikker for at de domfelte skal gjøre seg selv til subjekter i tråd med ND-programmets forståelse av hva et «normalt» liv innebærer. Denne prosessen kommer til uttrykk i måten ND-programmet har transformert Prebens selvforståelse på og fått ham til å regulere sin egen atferd ut fra en ny evaluering av hva som er et «godt» og «normalt» liv.

Å etablere et slikt selvforhold er ikke gjort ved et trylleslag. Kristian forteller at «normalitet» var noe som utviklet seg over tid gjennom ND-dommen, og at han selv har stått sentralt i normaliseringsarbeidet:

Jeg trengte hjelp til å normalisere meg i starten, men det følte jeg at jeg gjorde da jeg lå på avrusning i syv måneder. Men selvfølgelig fikk jeg hjelp i den forstand at jeg fikk tilbud om å jobbe to dager i uken på jobbtreningstilbud, også ballet det på seg, sant. Men det er jo jeg selv som har villet det, og det var jeg selv som ville begynne på det skolegreiene også, ikke sant. (Kristian)

Kristian bruker selv begrepet «normalisering», og sitatet viser at hans idé om «normalitet» først og fremst innebærer rusfrihet. Han forteller at ND-programmet har hjulpet ham, men at det var han selv som satte i gang det hele. Han hadde ønsket et «normalt» liv forut for ND-dommen, og for domfelte som ham – som allerede er innstilt på å bli «normale» – blir ND-senteret et middel til målet ved at det sender dem til ulike tjenester som der det «normale» livet kan realiseres.

Preben har som mål å komme seg ut av NAV og inn i jobb for å kunne forsørge seg selv, noe han mener han må gjøre og er ansvarlig for selv. På den måten skal han få kontroll over sitt eget liv. Han forteller:

Det handler litt om å ta ansvar, og ta ansvar for ting, rett og slett. Ikke noe spesielt verre enn det. Rett og slett å ha kontroll over mitt eget liv. (Preben)

Disse erfaringene og fortellingene illustrerer hvordan de teknikkene for å bearbeide seg selv som ND-programmet tilbyr og trener de domfelte opp i, utgjør en produktiv form for makt som setter de domfelte i stand til å forandre seg selv. De domfelte lærer ferdigheter som gjør at de skal kunne ha kontroll over sitt eget liv og «ta ansvar». Hvorvidt denne maktutøvelsen er «bra» eller «dårlig», er ikke det avgjørende, og det tilhører en annen diskusjon enn den vår analyse legger opp til. Det sentrale her er at ND-programmet er en form for makt som ikke bare «presser på utenfra», men virker i skjæringspunktet mellom «utsiden» og «innsiden».

4.3. Et nettverk av normalitetsskapende aktører

I likhet med andre straffereaksjoner i kriminalomsorgen har ND-programmet som mål at den domfelte skal tilbake til samfunnet, og at vedkommende, etter at dommen er sonet ferdig, skal være utrustet med bedre forutsetninger for å holde seg lovlydig. I ND-programmet skjer dette både gjennom aktiviteter ved ND-senteret og gjennom henvisning til andre eksterne institusjoner, som NAV, ulike skoler, bedrifter for arbeidstrening, psykologtjenester, LAR, avrusningsklinikker og treningsentre. For å håndtere og «normalisere» domfelte med sammensatte problemer, får ND rollen som en koordinator som dirigerer de domfelte til ulike aktører med hver sin bestemte oppgave. Sammen med ND-senterets ansatte utgjør disse aktørene et nettverk av institusjoner som til sammen legger til rette for normaliseringen av de domfelte. Einar forteller:

[Jeg har fått hjelp til] penger, komme i kontakt med skole og jobb [...], henvisning til psykolog, for å bearbeide samvittigheten og alt det andre. Så de har gjort utrolig mye på jøvla kort tid. (Einar)

Einar beskriver hvordan ND-programmet raskt satte ham i kontakt med spesifikke eksterne aktører tilpasset ND-programmet som de mente var nødvendig ut fra deres kartlegging av Einars situasjon, egenskaper, behov og ønsker. Einar var på dette tidspunktet ny i ND-systemet

og i begynnelsen av normaliseringsprosessen. Han krediterer ND-programmet for jobben de har gjort med å sette ham i kontakt med de ulike institusjonene.

Øystein forteller at ND-programmet blant annet har koblet ham på en jobbkonsulent slik at han får arbeidstrening. Han opplever at ND-programmet hjelper ham med «alt».

For eksempel har de vært med i alle prosessene, selv om vi har gjort alt ting sammen, men de har vært med i medisinprosessene, og i forhold til NAV, den kontakten de har hatt der, så har de vært med i møter der, så de er på en måte med på det meste da. (Øystein)

Preben forteller om lignende opplevelser:

Jada, [hjelp til] bolig har jeg fått, nå får jeg jobb også, ting og alt man trenger for å leve et vanlig liv får man hjelp til. (Preben)

De eksterne institusjonene som ND-programmet setter de domfelte i kontakt med, inngår som deler av prosessen med å konstruere «vanlige» liv, som Preben kaller det. ND-systemet fungerer på den måten som et stort maskineri av ulike elementer som til sammen produserer en «normalitet» bestående av rusfrihet, utdanning og arbeid.

4.4. Å «gjøre» straff

Feltarbeidet ved ND-senteret muliggjorde observasjon av en treningsøkt med én ansatt og tre domfelte. Fysisk aktivitet fremstod som en vesentlig del av ND-senterets arbeid med rehabilitering av domfelte. Etter mange år med rusbruk er det mange av de domfelte i ND-programmet som sliter med nedsatt fysisk helse. Trening og andre fysiske aktiviteter har også en psykologisk dimensjon gjennom å ta vekk tid fra potensiell rusbruk eller tid brukt til å tenke på rus. Andre fritidsaktiviteter ND-senteret arrangerer, som kino, byturer og kafébesøk, fungerer som sosial rehabilitering. En spasertur i bymiljøet, i rusfri tilstand, imiterer et «normalt» liv. Slik blir «normalitet» en praksis og noe ND-programmet får de domfelte til å utøve og gjøre. Aktivitetene i regi av ND-senteret fungerer som en trening i hvordan man skal oppføre seg som «normale» mennesker.

Selv om kafébesøk, treningsturer og byturer er aktiviteter som foregår utenfor ND-senterets fysiske grenser og ute i det «normale» samfunnet, er de domfelte fremdeles en del av og innenfor ND-programmet. Disse normaliseringsteknikkene gir de domfelte en smak av «frihet» og øvelse i «normale» liv i vanlige – men fremdeles kontrollerte – omstendigheter. De domfelte forteller om at de føler seg frie, i og med at de får operere «fritt» ute i byen. Vår analyse viser at denne «friheten» er en del av ND-programmets normaliseringsarbeid, og at det er nøye regissert.

5. Konklusjon: ND-programmets normaliseringsarbeid

Opprettelsen av ND-programmet kan forstås som et grep for å få bukt med kriminalitet som produseres av rusavhengighet. I denne studien viser vi at ND-senteret søker å «normalisere» domfelte med komplekse medisinske, økonomiske og sosiale utfordringer. Arbeidet ved ND-senteret dreier seg ikke bare om rusmestring, men også om økonomi, sosiale evner, utdanning, jobb og tillit til mennesker og samfunn, og tar form som en helhetlig og individuell sosial oppfølging, der hver enkelt domfelt skal følges tett og trenes opp i hvordan man lever et «normalt» liv. Dette er det vi i dette kapitlet har kalt normaliseringsarbeid.

Vi har analysert virkningene av et alternativ til fengselsstraff som hittil har vært lite utforsket i Norge (Johnsen og Svendsen, 2007; Falck, 2014). Med utgangspunkt i en foucauldiansk maktforståelse har vi diskutert hvordan de tiltakene som ND-programmet omfatter, søker å frembringe endring i de domfeltes tanker og handlinger. ND-programmet fungerer myndiggjørende og gir selvhjelpsstrategier som er ment å føre de domfelte tilbake til samfunnet ved å lære dem hva et «normalt» liv er, få dem til å verdsette dette livet og trene dem opp i hvordan «normalitet» i praksis utøves. Normaliseringsarbeidet gir de domfelte en rekke teknikker for å regulere seg selv og styre sitt eget liv henimot det ND-programmet har vist dem at et A4-liv består i.

Forståelsen av «normalitet» varierer mellom domfelte ut fra hvor lenge de har vært i ND-programmet. De ferskeste trakk frem rusfrihet som det mest sentrale og første steg på veien mot et «normalt» liv. De som var

kommet litt lenger, snakket mer om arbeid, og det å kunne møte opp hver dag på jobb når de var ferdig med dagens besøk på ND-senteret. Den som hadde vært der lengst, snakket mest om utdanningen han tok. Rusfrihet var ikke noe han engang tenkte på, ettersom det var flere år siden han ruset seg og et såkalt tilbakefall var helt utenkelig. Til sammen består det ND-programmet definerer som et «normalt» liv, av rusfrihet, utdanning og jobb.

De domfelte vektla betydningen av å få et tilrettelagt straffeforløp nedskrevet i individuelle fremdriftsplaner som bearbejdes over lang tid, kombinert med lett tilgang til og tett oppfølging fra spesialister. Her har ND-programmet en viktig koordinatorrolle. Straffealternativet samordner aktiviteter og tiltak for å håndtere og overkomme de domfeltes individuelle og sammensatte hindre for «normale» liv. Ved å trekke inn eksterne institusjoner og aktører i sitt normaliseringsarbeid, legger ND-programmet til rette for at de domfelte skal begynne å leve rusfrie, forutsigbare og lovlidige liv. Alle de domfelte som ble intervjuet, var positivt innstilt til tiltakene som ND-programmet iverksetter, og de trakk ikke frem de kontrollerende elementene i ND-programmet som problematiske. ND-programmets oppfølging er langvarig og helhetlig tilrettelagt til den domfeltes individuelle behov, hvilket gjør at tiltakene som tilbys, oppleves som målrettede og presise hjelpetiltak snarere enn straff. Slik etableres det et selvforhold der den domfelte selv forandrer seg selv. Analysene viser at ND-programmets korrigerende strategier fungerer som en subtil og effektiv form for makt som får de domfelte til å bli endringsvillige uten bruk av tvang.

Sluttnoter

1. Av anonymitetshensyn brukes fiktive navn på informantene.

Referanser

- Amundsen, M.-L. (2007). Gjengangere i norske fengsler: En studie i tilpasset opplæring innenfor gruppefellesskapet. *Spesialpedagogikk*, 72, 30–35.
- Czarniawska, B. (2007). *Shadowing and Other Techniques for Doing Fieldwork In Modern Societies*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Eliassen, K.O. (2016). *Foucaults begreper*. Oslo: Spartacus forlag.
- Falck, S. (2014). *Narkotikaprogram med domstolskontroll – en oppfølgingsstudie av 115 av de første klientene*. Oslo: SIRUS.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London: Penguin Books.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1983). The Subject and Power. I P. Rabinow og H. Dreyfus (Red.), *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (208–226). Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1988). Technologies of the self, I L.H. Martin, H. Gutman og P.H. Hutton (Red.), *Technologies of the self: A seminar with Michel Foucault* (16–49). Cambridge, MA: The University of Massachusetts Press.
- Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (2009). Alternatives to the prison: Dissemination or decline of social control? *Theory, Culture and Society*, 26, 12–24.
- Foucault, M. (2012). *Forelesninger om regjering og styringskunst*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Gold, Raymond L. (1958). Roles in sociological field observations. *Social forces*, 36(3), 217–223.
- Johnsen, B. og Svendsen, M. (2007). *Narkotikaprogram med domstolskontroll (ND): Oppstarten av temaene og sentrene 2006*: KRUS.
- KRUS. (2016). *Personundersøkelse. Håndbok for ansatte i kriminalomsorgen*. Lillestrøm: Kriminalomsorgens høyskole og utdanningscenter.
- Lazzarato, M. (2017). *Experimental Politics. Work, Welfare, and Creativity in the Neoliberal Age*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Neumann, I.B. (2012). Forord. I M. Foucault, *Forelesninger om regjering og styringskunst*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Read, J. (2009). A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault studies*, 6, 25–36.
- Straffegjennomføringsloven. (2001). *Lov om gjennomføring av straff mv.* (straffegjennomføringsloven), LOV-2001-05-18-21. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet.
- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Oslo: Justis- og politidepartementet.
- Thorsen, L., Lid, S. og Stene, R. (2009). *Kriminalitet og rettsvesen 2009*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Tjora, A. (2012). *Kvalitative forskningsmetoder i praksis*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Utaker, A. (2005). Michel Foucault om liberalisme og nyliberalisme. *Sosiologi i dag*, 2. 9–31.

Bildet er gjengitt med tillatelse fra Statsbygg. Alle rettigheter reservert. Bildet er ikke omfattet av bokens CC BY-NC 4.0-lisens, og kan ikke gjenbrukes uten tillatelse fra rettighetshaveren.

Eksepsjonelle fanger i det eksepsjonelle fengslet

Ingrid Rindal Lundeberg¹, Kristian Mjåland² og Johan Fredrik Rye³

¹Uni Research Rokkansenteret; ²Institute of Criminology, University of Cambridge; ³Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: Conditions in Nordic prisons are often characterized as more humane than in prisons of other countries, and the term «Nordic exceptionalism» has been central to the research on prisons in recent years. This chapter nuances a discussion of exceptional Norwegian prisons through an analysis of a prison where inmates are particularly pleased with the conditions: Leira Prison in Trondheim, a small, open institution that focuses on rehabilitating inmates with drug addictions. The starting point of the analysis is the results from a comprehensive, national quantitative survey on conditions of imprisonment and returns in the Norwegian correctional service. The prisoners at Leira stand out as notably content with their conditions of imprisonment in that they are of the opinion that imprisonment is making them better equipped for everyday life after release. In the chapter, we discuss why the prisoners at Leira are so positive and what can be learned from their experiences, both for theoretical discussions of «Nordic exceptionalism» and the Norwegian correctional services' objective of a «punishment that works».

Keywords: exceptionalism, Leira, rehabilitation, «punishment that works»

Sammendrag: Soningsforholdene i nordiske fengsler karakteriseres ofte som mer humane enn andre lands fengsler, og begrepet «nordisk eksepsjonalisme» har vært sentralt i fengselsforskningen de siste årene. Kapitlet nyanserer diskusjonene om de eksepsjonelle norske fengslene gjennom en analyse av et fengsel der de innsatte er særlig fornøyd med soningsforholdene: Leira fengsel i Trondheim. Det er en liten, åpen anstalt som legger vekt på rusrehabilitering av de innsatte. Utgangspunktet for analysen er resultater fra en omfattende nasjonal kvantitativ undersøkelse om soningsforhold og tilbakeføringsarbeid i norsk kriminalomsorg. Her peker Leira-fangene seg ut som spesielt tilfreds med sine soningserfaringer, først og fremst ved at de mener fengselsoppholdet gjør dem bedre rustet til hverdagen etter løslatelsen. I kapitlet diskuterer vi hvorfor Leira-fangene er så positive, og hvilke lærdommer som kan trekkes ut fra deres erfaringer, både for teoretiske diskusjoner om den «nordiske eksepsjonalismen» og for den norske kriminalomsorgens arbeid for en «straff som virker».

Nøkkelord: eksepsjonalisme, Leira, rehabilitering, «straff som virker»

1. Det eksepsjonelle fengslet

«Jeg synes at Leira fengsel er en kjempeplass. Når man først skal sone. Man lærer å delta sosialt, og er med på ting.» (Innsatt på Leira fengsel)

Straffens rehabiliterende funksjon – at fangene skal (gjen)skapes som gode, lovlige samfunnsborgere – er sentral i de moderne straffeinstitusjonene. Internasjonal fengselsforskning peker likevel nettopp på fengslenes manglende evne til rehabilitering av fangene, som heller *dehabiliteres* i fengslene. Scott og Flynn oppsummerer erfaringene slik:

After nearly two hundred years of the prison experiment, it seems that a sentence of imprisonment is more likely to increase, rather than decrease, future offending: The prison environment is dehumanising and debilitating. The inherent pains of imprisonment are likely to be counterproductive. Scott og Flynn (2014: 44)

I den internasjonale fengselslitteraturen trekkes de norske/nordiske fengslene frem som mulige unntak. I 2008 lanserte den britiske kriminologen Johan Pratt (2008a, b) begrepet «den nordiske eksepsjonalismen»¹, som beskriver et fengselssystem i de nordiske landene som er preget av en humanistisk ideologi, og som legger bedre til rette for at fangene faktisk rehabiliteres. Pratts beskrivelser resonnerer med den offisielle norske straffeideologien. I stortingsmeldingen *Straff som virker* (St.meld. nr. 37 2007–2008, videreført i Meld. St. 12 (2014–2015)) presenteres humanistiske idealer, og det legges stor vekt på fengslene som rehabiliterende institusjoner. Fanger med kriminelle løpebaner – og ofte med store rusproblemer – skal hjelpes til å etablere «normale» hverdagsliv. Ikke minst legges det vekt på rusmestring og andre programmer som kan få fangene over i andre spor. Samtidig understreker stortingsmeldingen at straffens dehumaniserende virkninger bør unngås, i det minste minimeres. Dette er en viktig del av «normalitetsprinsippet»: Straffens karakter er frihetsberøvelsen, ellers skal fengselshverdagen i størst mulig grad ligne på det «virkelige» livet.

I bokkapitlet diskuterer vi erfaringene fra Leira fengsel i Trondheim, en åpen anstalt som fremstår som et ekstremt eksempel på Pratts eksepsjonalistiske nordiske fengsel og den norske straffeideologien. Utgangspunktet

for analysen er en omfattende nasjonal spørreundersøkelse der over 600 norske fanger rapporterer hvordan de opplever soningen og dens effekter. Her skiller de innsatte på Leira seg ut på flere måter, spesielt ved at de fremstår som mer tilfreds med soningsforløpet og mener soningen faktisk gjør dem bedre rustet til å møte hverdagslivet etter løslatelse. Hva er det ved Leira fengsel som skaper tilfredshet blant fangene og tro på at soningen faktisk har en rehabiliterende effekt?

2. Den nordiske fengselseksepsjonalismen

Debatten om nordiske/norske soningsforhold har de siste tiårene gjerne tatt utgangspunkt i «eksepsjonalisme-teorien». Et sentralt bidrag er John Pratts (2008a, 2008b) to artikler i *British Journal of Criminology* fra 2008, der han lanserte begrepet «den nordiske eksepsjonalismen». Pratt var opptatt av at de nordiske landene skiller seg vesentlig fra andre vestlige land ved lave fangetall og humane fengselsforhold. Ifølge ham kjennetegnes de humane fengselsforholdene i de nordiske landene av at flere fanger – om lag en tredjedel – soner i åpne fengsler, og av at fengslene er mindre og preges av høyere materiell standard. Det er videre tettere og bedre relasjoner mellom innsatte og ansatte, mindre vektlegging av sikkerhet og større arbeidsdeltakelse, og de innsatte har rett til samfunnets velferdstjenester på lik linje med andre borgere. Pratt forklarer forholdene med de nordiske landenes egalitære kulturelle verdier og sosiale strukturer, og at de har velfungerende velferdsstater og sikkerhetsnett som omslutter borgerne (Pratt og Eriksson, 2013; Pratt, 2008a, 2008b).

Pratts eksepsjonalisme-tese har inspirert mange nye studier. Tesen har fått støtte fra flere hold (se blant annet Lappi-Seppälä, 2012), men har også møtt kritikk (Barker, 2013; Lundeberg, 2017; Lundeberg og Mjåland, 2016; Mjåland, 2015; Mjåland og Lundeberg, 2014; Shammas, 2014, 2017; Ugelvik og Dullum, 2012; Ugelvik og Scharff Smith, 2017). Den komparative kriminologien og eksepsjonalisme-forskningen kritiseres blant annet for å være for makroorientert og for å overse betydningen av å studere lokale fengselsforhold og variasjoner. Videre blir fangeperspektivet og deres opplevelse av soning og forskjeller mellom ulike fengsler innad i land oversett. Straffenivå og fengselsrater sier ikke nødvendigvis noe om hva som skjer

innenfor murene, om innholdet i soningen. Særlig har den omfattende og utstrakte bruken av varetektsfengsling og isolasjon i flere nordiske land blitt problematisert fra et menneskerettighetsperspektiv (Barker, 2013; Scharff Smith, 2012). Andre problematiserer at det er en overrepresentasjon av utlendinger i nordiske fengsler, og at disse opplever mer forskjellsbehandling og hardere og mer innholdsløse soningsforhold (Lundeberg, 2017; Ugelvik, 2017). Flere peker også på en straffeskjerpene «krimmigra-sjonsutvikling» de siste årene (Johansen, Ugelvik og Aas, 2013). Det viser seg særlig ved den strenge returpolitikken overfor asylsøkere med avslag, deportasjonene av «kriminelle fremmede» ved bruk av utvisning fra landet ved lovbrudd og ettårig fengselsstraff ved brudd på innreiseforbudet.

Et særlig omdiskutert forhold i eksepsjonalisme-diskusjonen er den utbredte bruken av fengselsstraff overfor tungt belastede og behandlingstrengende rusmiddelmissbrukere (Andenæs, 1996; Barker, 2013; Mjåland, 2015; Shamma, 2017). Fanger er generelt fattigere og dårligere stilt enn den øvrige befolkningen, men forskning har vist at fanger med rusproblemer er særlig dårlig stilt (Revoll, 2015) og dessuten får lite relevant oppfølging i fengslene. I Andenæs' oppsummering representerer den norske repressive narkotikapolitikken «vår tids største feilinvestering i straff» (Andenæs, 1996).

De siste tiårene har imidlertid rehabiliteringstenkningen i straffegjennomføring fått fornyet oppmerksomhet. Flere av fengslenes rehabiliterende tiltak er spesielt rettet inn mot rusmiddelmissbrukere, og forskning gir delvis støtte til at det finnes noen «eksepsjonelle» forhold ved norske fengslers behandling av rusmisbrukere. I en studie av en rusmestringsenhet ved høysikkerhetsfengslet «Kollen» viser Mjåland (2015) for eksempel hvordan fengslet har gode materielle forhold, at den hverdagslige omgangen mellom betjenter og fanger stort sett er lett, respektfull og tidvis kameratslig, og at en rekke velferdstjenester er til stede i fengslet. Det legges vekt på forvaltningssamarbeidet, og fengslet fremstår som tett integrert i det større norske velferdsstatlige apparatet. Samtidig viser forskning på rusmestringstiltak i fengsel at kapasitetsutfordringer, kontrollbehov, sikkerhetshensyn, forskjellsbehandling og innsattes manglende vilje og motivasjon til å jobbe med seg selv og sine problemer gjør det utfordrende å forankre rehabiliteringen i fengselshverdagen (Mjåland,

2015; Kolind, Frank og Dahl, 2010). Utsatte fangegrupper, for eksempel rusbrukere, psykisk psyke og utenlandske fanger, kan videre ha spesielle utfordringer som gjør at de opplever soningsforholdene som hardere enn andre (Lundeberg, 2017).

Den utstrakte bruken av åpne fengsler trekkes frem av Pratt (2008a) og Pratt og Eriksson (2013) som en illustrasjon på en mer human og tillitsorientert tilnærming til straff i de nordiske landene. Det finnes imidlertid få empiriske analyser av hvordan fanger opplever soningsforholdene i åpne fengsler og avdelinger. Et viktig unntak er Shammas' (2017) studie av et større åpent fengsel, som viste at selv om fangene opplevde at åpenheten ga et betydelig større handlingsrom, preget fengselssystemets ulike sikkerhetsgraderinger og frykten for tilbakeføring til høysikkerhet fangenenes frihetsevne og -følelse. Fangene hadde vanskeligheter med å bli bevisst på, verdsette og nyttiggjøre seg de mulighetene for frihet som hverdagslivet i åpne soningsanstalter faktisk gir. Med begrepet «the pains of freedom» forsøker Shammas (2014) å vise at selv åpne (norske) fengsler produserer pine, om enn på andre og mindre intuitive måter enn i høysikkerhetsfengsler.

Litteraturgjennomgangen over viser at det finnes flere studier som gir grundige beskrivelser av hverdagsliv og soningserfaringer fra enkeltstående fengsler (Mathiesen, 1965; Mjåland, 2015; Shammas, 2017; Ugelvik, 2011), men at det finnes få norske studier som forsøker å sammenlikne soningserfaringer mellom forskjellige fengsler (men se Johnsen, Granheim og Helgesen, 2011). De mindre og åpne fengslene som Pratt (2008a, 2008b) trakk frem som særlig eksepsjonelle eksempler, har i liten grad vært studert.

I dette kapitlet bidrar vi derfor med en analyse der Leira fengsel – et åpent fengsel – sammenlignes med andre norske fengsler. Analysen tilfører kunnskap om hvordan soningsforholdene er ved de åpne anstaltene, og også hvordan fangene reflekterer rundt hva som er et godt soningsmiljø. Vi presenterer Leira-fangenenes «eksepsjonelle tilfredshet» med soningsforholdene, hva de selv vurderer som betydningsfullt i sin soningshverdag, og undersøker om Leira har noen særlige kjennetegn som kan forklare innsattes tilfredshet. Har små og åpne soningsanstalter, som Leira fengsel, eksepsjonelle trekk som fangene verdsetter, og som bidrar til en straff som faktisk virker?

3. Landsdekkende survey i den norske fangepopulasjonen

Utgangspunktet for kapitlets analyser er et omfattende, nasjonalt data-materiale om innsattes liv før, under og etter gjennomføring av straff i den norske kriminalomsorgen, som legger vekt på rehabiliterings- og løslatelsesarbeidet (se også Lundeberg, 2017 for en nærmere beskrivelse). Materialet ble samlet inn i 2014–2015 og inkluderer både kvantitative og kvalitative data. I dette kapitlet bruker vi primært det kvantitative materialet, nærmere bestemt resultatene fra en spørreundersøkelse som ble gjennomført blant fanger i ti norske fengsler med både høyere og lavere sikkerhetsnivå.² Et viktig formål med studien var å undersøke hvilke tilbakeførende tiltak som finnes i ulike fengsel, hvilke innsatte som får tilgang til disse, og hvordan innsatte selv vurderer soningsforhold og oppfølgingen de får under fengselsoppholdet. I spørreskjemaet ble de innsatte bedt om å svare på spørsmål om både tiden før, under og etter soningen. De fleste spørsmålene i skjemaet var fastsatte svarkategorier, men enkelte spørsmål åpnet for at fangene kunne formulere egne svar. Spesiell oppmerksomhet ble gitt til temaene rus og rehabilitering. I analysen presenterer vi temaene der de Leira-innsatte skilte seg mest fra det øvrige utvalget, forhold som også ble underbygget av våre kvalitative data om hva som er særlig viktig for fangers soningshverdag (se Lundeberg og Mjåland, 2016; Mjåland, 2015; Lundeberg, 2017). I tillegg drar vi også nytte av kvalitative data fra forfatterens besøk til Leira fengsel, inkludert samtaler med ansatte og innsatte gjennom de siste årene (se Ryes kapittel, kap. 12). I analysene har vi også benyttet oss av skriftlige dokumenter som beskriver og diskuterer forholdene ved Leira fengsel, blant annet internettsider som presenterer anstalten for fremtidige innsatte og det mer allmenne publikum, interne dokumenter og Fridhov og Hammerlins studie av fengslet (1994).

Et viktig kriterium for utvelgelsen av fengsler var at vi ønsket å favne mangfoldet av fengsler og sonings erfaringer i det norske fengselsvesenet. Til sammen besvarte 608 fanger spørreskjemaet, noe som gir en svarprosent på 47. Svarprosenten varierte mellom 100 prosent (Leira fengsel) og 28 prosent (Bergen fengsel). 40 prosent i utvalget sonet på en åpen avdeling, noe som omtrent tilsvarer den reelle andelen som soner under lav sikkerhet,

landet sett under ett. Det er imidlertid en noe overrepresentasjon av folk med lange dommer, kvinner og utlendinger i utvalget i forhold til situasjonen for innsatte generelt. Undersøkelsen vår er dermed ikke representativ i statistisk forstand. Likevel mener vi at utvalget av fengsler og den relativt høye svarprosenten gir oss et godt grunnlag for å forstå hvordan fanger opplever soningsforholdene i ulike norske fengsler, og hvilke institusjonelle betingelser som gjør fengselsopphold mer eller mindre konstruktive.

Leira fengsel i Trondheim deltok ut fra de strategiske utvalgskriteriene for surveyen, spesielt ut fra at fengslet er lite og har lavt sikkerhetsnivå, og at det rusrehabiliterende arbeidet står sentralt i den daglige driften. Alle de 27³ innsatte som sonet i fengslet på tidspunktet for spørreundersøkelsen, valgte å delta i undersøkelsen. Ingen av de andre fengslene hadde 100 i svarprosent. Det skal samtidig understrekes at Leira-utvalget likevel er lite, og at resultatene derfor er mer sårbare for påvirkning av ikke-statistiske feilkilder og tilfeldigheter, for eksempel dagshumøret til noen av deltakerne.

Studiens metodologiske design har både fordeler og ulemper. Det er ingen «effektstudie» som presenteres, og materialet kan på ingen måte avklare de kausale mekanismene mellom straffens hensikt og dens virkninger. Videre er det *fangenes* perspektiver som analyseres. Våre diskusjoner gir derfor utfyllende kunnskap om hvordan den «nordiske eksepsjonalismen» oppleves av de innsatte, men de gir selvsagt ingen fasit på hva som er «gode» eller «effektive» fengsler og straffereformer.

Bedre kjennskap til hvordan fengselsinstitusjonen erfares fra de innsattes perspektiv, er likevel avgjørende for å få en rikere forståelse for hvordan de norske fengslene fungerer i praksis. Vi mener kapitlets analyser gir et godt grunnlag for å diskutere hvordan Leira fengsel – og mer allment de åpne, mindre norske fengselsanstaltene – etablerer alternative konstruktive strafferammer som virker.

4. Eksepsjonelle fanger og eksepsjonelle forhold

Soningserfaringene til de innsatte i Leira fengsel skiller seg ut fra den nasjonale fangebefolkningen på flere områder. Ikke minst er det store

forskjeller i vurderingen av fangebehandlingen. Leira-fangene peker seg ut ved at de gir uttrykk for at de er langt mer fornøyd med soningshverdagen enn fangene i de andre fengslene som var med i surveyen. De mener også i større grad at soningen faktisk virker. Flertallet av fangene, uavhengig av hvor de soner, forteller at de ønsker å leve lovlydig etter soningen, men Leira-fangene er mer optimistiske med tanke på at det faktisk vil skje. For eksempel er de fleste Leira-fangene (74 prosent) enig i at tilbudene som de har mottatt i fengslet, i stor grad har gjort dem «bedre rustet til å møte hverdagen når du slipper ut», noe som er en langt større andel enn i landets øvrige fengsler (22 prosent). Også på andre felt har Leira-fangene jevnt over mer positive vurderinger av straffens innhold og effekter enn fangene i andre norske fengsler.

Er det kjennetegn ved fangene, eller er det kjennetegn ved fengslet, som kan forklare de «eksepsjonelt» positive soningserfaringene ved Leira? Dette er en klassisk problemstilling i fengsels sosiologien, mellom henholdsvis «import»- og «deprivasjons»-forklaringer (se Crewe, 2009: 5–7). Vi skal derfor starte med en analyse av om Leira-fangene skiller seg fra fangeflertallet på måter som forklarer deres tilfredshet med fengselsoppholdet (4.1). Deretter fortsetter vi med analyser av forholdene ved selve fengslet, og undersøker hvordan disse forklarer tilfredsheten (4.2–4.5).

4.1. Karakteristikk ved Leira-fangene

Når vi sammenlikner sosiale kjennetegn blant fangene på Leira med fangene i utvalget ellers på undersøkelsestidspunktet, ser vi at det er mye som er likt, men også at fangesammensetningen på Leira skiller seg ut på vesentlige områder.

Som de fleste andre fengsler er det hovedsakelig menn som soner på Leira, selv om det er plass til inntil fire kvinner. Innsatte er generelt en rusbelastet gruppe, og Leira skiller seg heller ikke her ut i særlig grad. For eksempel har en omtrent like stor andel av Leira-fangene prøvd narkotika (67 mot 70 prosent). Av disse fangene oppga nesten halvparten på Leira (44 prosent) at de hadde hatt betydelige eller svært store problemer og hjelpebehov på grunn av bruk av illegale rusmidler før soning. Blant fanger i de andre fengslene er prosentandelen 38. I likhet med andre fengsler

har også Leira en betydelig andel innsatte med narkotika som hovedlovbrudd. Nesten en tredjedel er domfelt enten for bruk av narkotika etter legemiddeloven (8 prosent) eller for smugling, omsetning eller besittelse etter straffeloven (23 prosent). Det er noen flere enn i de andre fengslene, men fortsatt ingen dramatiske forskjeller. Over halvparten av fangene, både på Leira og ellers, mener ellers at rus spilte en avgjørende rolle for lovbruddet som de er fengslet for.

Det er imidlertid noen flere «gjengangere» på Leira. Bare 26 prosent forteller her at de soner sin første dom, mens gjennomsnittet for de andre fengslene er 41 prosent. Alder er av betydning fordi eldre generelt er mer motivert for endringer enn yngre, samtidig som behovet for hjelp øker med alderen (Sampson og Laub, 2003). Dessuten avtar lovbruddskarrierer med alderen (Hirschi og Gottfredson, 1983). Aldring blir sett på som en reformativ prosess der personen i økende grad blir bevisst på negative konsekvenser knyttet til rus og kriminalitet. Undersøkelsen viser at Leira på undersøkelsestidspunktet har betydelig flere middelaldrende innsatte enn andre fengsler. Nesten dobbelt så mange som landssnittet er i 40-årene (41 prosent), men samtidig er det noen færre eldre fanger (over 50 år). Tilknytning til familie og jobb utgjør også beskyttelsesfaktorer for videre kriminell involvering. Her er det også små forskjeller. Noen færre Leira-fanger oppgir at de er gifte eller samboende, men andelen med barn er omtrent den samme.

Leira-fangene skårer i likhet med den generelle fengselspopulasjonen svakere på sentrale levekårsindikatorer enn befolkningen for øvrig (Skardhamar, 2003). For eksempel har hver tredje innsatt på Leira ingen utdanning utover grunnskole. Det er også mange, om lag halvparten, som ikke bodde i egen bolig før innsettelse. På ett viktig punkt kommer Leira-fangene likevel spesielt dårlig ut. Bare hver fjerde av dem oppgir at de var i lønnet arbeid før soningen startet, og det er færre enn i de andre fengslene (26 mot 39 prosent). Samtidig oppgir dobbelt så mange at ulike trygdeytelser har vært en av deres to viktigste inntektskilder gjennom det siste året før innsettelse, men her er andelen ikke høyere enn ellers i utvalget.

Videre skiller fangene ved Leira seg ut på to andre viktige områder som legger viktige premisser for deres fengsels erfaringer og betingelsene for en

vellykket tilbakeføring til samfunnet. For det første var bare én av de innsatte på Leira på undersøkelsestidspunktet utenlandsk statsborger, og for det andre tar Leira ikke imot varetektsfanger.⁴ I datamaterialet er tilsvarende andeler for hele utvalget henholdsvis 34 og 25 prosent. Innsatte med utenlandsk bakgrunn vil være tilbøyelige til å oppleve norske soningsforhold hardere enn andre på grunn av kulturelle og språklige barrierer som hindrer deltakelse i felles aktiviteter, og fordi det i liten grad finnes alternative tiltak eller tilpassede tilbud (Lundeberg, 2017; Ugelvik og Damsa, 2017). Andelen av innsatte som sitter på varetekt, vil også påvirke vurderingen av soningsforhold. Usikkerheten om varetektsfangers videre status i straffettsapparatet gjør at disse blir utelatt fra en rekke tiltak i påvente av dom, og tiden i varetekt oppleves av mange som særlig utfordrende (Scharff Smith, 2017). At Leira ikke huser varetektsfengslede, og den lave andelen med utenlandsk statsborgerskap på Leira, kan derfor være to av flere forhold som forklarer den (relativt sett) høye tilfredsheten.

Det er heller ikke så mange med korte dommer på Leira. Fengslet krever at det gjenstår «nok» av soningstiden før fangene overføres hit, for å sikre at fangene kommer inn i og får utbytte av opplegget som tilbys. Av alle løslatte fra norske fengsler i 2016 sonet over halvparten (57 prosent) tre måneder eller kortere, og disse ville derfor normalt ikke kvalifisert for soning ved Leira (Kriminalomsorgen, 2016: 5). Gunstigheten av lange dommer i rehabiliteringssammenheng kan være knyttet til muligheten til å fullføre rusmestring og skolegang i soningstiden (Langelid, 2015).

Samtidig er det et viktig forhold at fangene er aktivt selekterte, både av seg selv og av fengslet. Fangene må søke om å bli overført fra ulike høysikkerhetsfengsler til Leira fengsel. Søknadene vurderes av fengslet før de eventuelt innvilges. Kriteriene er blant annet knyttet til at de må erkjenne at de har et problem med rus og kriminalitet. Avdelingsledelsen sier det er nødvendig for at fangene skal nyttiggjøre seg tilbudet på Leira, og dermed også at de skal kunne jobbe målrettet i rehabiliteringsarbeidet. Det er derfor en tilsynelatende motivert fangegruppe som er på Leira. I tillegg fungerer muligheten for tilbakeføring til høysikkerhetsfengslet på Tunga – for eksempel ved alvorlige brudd på fengselsreglementet (for eksempel ved rusbruk eller uteblivelse fra permisjoner) – til at fanger som ikke «passer inn», tilbakeføres fra Leira til lukkede fengsler.

Oppsummert ser vi at Leira-fangene som deltok i spørreundersøkelsen, har mange likhetstrekk med det øvrige utvalget vårt og det vi vet om fangepopulasjonen i Norge for øvrig. De er i overveiende grad marginaliserte menn med stoffproblemer, som har vanskelige boforhold, lav utdanning og mangelfull erfaring med arbeidslivet. Det er ellers stor spredning innad i fangegruppen, men den er samtidig en selektert gruppe på noen sentrale variabler: først og fremst ved at de i hovedsak er majoritetsnorske og tilsynelatende motiverte fanger som soner (relativt) lange dommer, og som dermed har tid til å dra nytte av rehabiliteringen som tilbys ved Leira. Fange-sammensetningen ved Leira skiller seg dermed ut fra andre fengsler på måter som kan bedre betingelsene for at soningen kan oppleves konstruktiv og minst mulig skadelig.

4.2. Materielle forhold og aktivitetstilbud

De norske fengselsinstitusjonene rommer et stort mangfold av bygninger med ulike standarder, reguleringer, størrelser og omgivelser. Soningsanstaltene fremtoning og fengselsmaterielle kvaliteter markerer tydelig forskjellene mellom verdenen innenfor og utenfor institusjonens grenser. Leira er et åpent fengsel, og det skiller seg betydelig fra «et typisk fengsel» på mange måter. Til forskjell fra de fleste høysikkerhetsfengsler har Leira få fengselsaktige rekvisitter som murer, kontrollsluser, gitter på rommene og låste dører. Leiras gårdslignende arkitektur og naturskjønne omgivelser gjør at fengslet oppleves som et særegent sted. I hovedbygget finner man de innsattes private rom, kontorer, kjøkken og kantine, tre oppholdsrom, vaskeri og et treningsrom. I et eget bygg er det progresjonsboliger og en kvinneavdeling. Det er store friarealer på fengselstomta, blant annet en volleyballbane. På tomta er det videre et gartneri og verkstedbygninger som tilbyr varer og tjenester til besøkende kunder. Det er også en stall med hester. Fengslet har ellers tilrettelagt egne stier og ruter i kulturlandskapet utenfor fengslet, som fangene jevnlig bruker til spaser- eller løpeturer. Beliggenheten i utkanten av Trondheim sentrum, langs en trafikkert vei, gjør også at fangene blir mer eksponert for livet utenfor. Leira er derfor et stort fengsel definert ut fra tilgjengelig friareal for fangene og med en betydelig kontaktflate med omverdenen. Åpenheten mot

storsamfunnet og nærheten til byen blir i samtaler med både innsatte og ansatte ofte fremhevet som særlig betydningsfullt. Fengselsomgivelsenes inkluderende profil signaliserer en stor grad av tillit.

Materielle forhold og aktivitetstilbud har betydning for soningsopplevelsen. Åpne institusjoner med større frihetsgrader tilrettelegger for en mer allsidig identitetsskapende tilværelse med minst mulig «fangeaktig» preg. Leira legger vekt på et variert hverdagslig fritidstilbud i og utenfor anstalten. Det samme permisjonsreglementet gjelder ved Leira som ved andre anstalter, men anstalten innvilger flere permisjoner og fremstillinger enn de fleste andre fengsler. Gode besøksordninger gjør også at de Leira-innsatte kan ha mer kontakt med familie og venner enn andre. To av tre de Leira-innsatte (67 prosent) fortalte at de hadde hatt besøk av familie eller venner i løpet av den siste måneden, og det er betydelig høyere enn ellers i fangepopulasjonen (39 prosent). Regulering av personlige eiendeler varierer mellom fengsler og kan ha stor betydning for innsattes opplevelse av mulighetene for selvforvaltning. Innsatte på Leira har anledning til å få med seg mange personlige eiendeler inn og kan også ta med Xbox eller Playstation på rommet. Innsatte har daglig tilgang til solarium, treningsrom, biljardrom, bordtennisbord og tre TV-stuer i fellesområdet. Slike uorganiserte tidsfordriv synes ettertraktet, ikke bare for å få tiden til å gå, men også for å motarbeide en passiv og identitetsinnskrenkende fangestatus.

Fysiske aktiviteter preget også de Leira-innsattes fritid. To ukentlige treninger var obligatorisk, og forholdene var lagt godt til rette for daglig trening, blant annet i et godt utstyrt trimrom. Noen innsatte fortalte at de nærmest levde en hyperaktiv tilværelse, i stor kontrast til livet de hadde utenfor. Utflukter til fotballkamper, slalåm, fjellturer og teaterforestillinger var aktiviteter mange ellers ikke hadde hatt råd til. Fangers fortid med rus og kriminalitet gjør erfaringsgrunnlaget med konvensjonelle arenaer mangelfulle. Muligheten til å kunne dra ut av fengslet og omgås folk i det frie samfunnet var et særlig verdsatt privilegium i en tilværelse som ellers var innelukket og avskåret fra den øvrige verdenen.

Et hovedproblem i tilbakeføring er at de innsatte har blitt passivisert ved langvarig soning, og at de har hatt mangelfull kontakt med omverdenen. Det kan skape ensomhet og sosial angst. Å bli eksponert for

alminnelige erfaringer og samvær er ikke bare et viktig aspekt ved myndig- og verdiggjøring, men også for å motvirke faren for at innsatte blir institusjonalisert på en sånn måte at de utvikler kompetanse og posisjoner som forsterker deres utenforskap. Åpenheten til omverdenen i aktivitetsfremmende og brobyggende omgivelser kan dermed motvirke stigma og at en degraderende moralsk karriere i forbindelse med fengselsopphold kan utvikle seg.

4.3. Arbeidsforhold

Innsatte i norske fengsler har aktivitetsplikt (jf. straffegjennomføringsloven, § 3). På dagtid skal fangene arbeide, få undervisning eller delta på andre godkjente aktiviteter. Det er imidlertid store variasjoner i aktivitetene som tilbys i ulike fengsel. I utgangspunktet har små fengsler, som Leira, ofte færre aktivitetstilbud og har dermed i mindre grad mulighet til å sørge for varierte aktiviteter og individuelt tilpassede soningsløp. Imidlertid var arbeidskvalifiserende tiltak et særlig viktig satsingsområde på Leira, og i utgangspunktet er samtlige innsatte sysselsatt med arbeid eller skolegang og studier. Resultatet er at de aller fleste Leira-fangene (80 prosent) rapporterte at de var i arbeid på dagtid. Det er langt over gjennomsnittet for de andre fengslene (37 prosent). Ingen av Leira-fangene oppga at de ikke hadde noe som helst aktivitetstilbud på dagtid. Den største virksomheten er gartneriet, som er i kommersiell drift med utsalg av planter på våren og sommerstid. Leira har også et bilverksted som tilbyr tjenester til eksterne kunder. Det tilfører en kvalitativ nyanse til Leira-fangenes arbeidshverdag ved at Leira-fangene i stor grad tilbyr tjenester til eksterne kunder, noe som kan bidra til en mer realistisk arbeidsdag. Det er imidlertid også på Leira en del innsatte som arbeider med fengselsinterne funksjoner som kjøkkentjenester, renhold, vaskeri og vedlikehold. Selv om mange er i arbeid, er det likevel et begrenset tilbud som ikke nødvendigvis alle opplever som meningsfullt, relevant, eller kvalifiserende ved at det øker sjansene for relevant jobb utenfor.

Resultatene fra spørreundersøkelsen viser samtidig at arbeidsrettede tiltak er det som de innsatte selv mener er det mest meningsfylte og viktigste tiltaket for å klare å leve lovlydig (Lundeberg, 2017). Også annen

forskning viser at arbeid er blant de viktigste faktorene for å beskytte mot tilbakefall, og at manglende arbeidserfaring er et problem for fangenes tilbakeføring (Kyvsgaard, 1998; Sampson og Laub, 2003; Skardhamar og Telle, 2012). Å skaffe seg arbeid eller å ha en jobb har vist seg å være særlig viktig for eldre straffedømte, som det var mange av på Leira (Shover, 1996). Arbeidets kriminalitetsreducerende effekt har sammenheng med at de som har dårligst arbeidsmarkedstilknytning før soning, blir tilbudt arbeidstrening og -opplæring i fengsel, som de drar nytte av etter soning (Bhuller, Dahl, Løken og Mogstad, 2016). Soningen gir mulighet for at en særlig marginalisert befolkningsgruppe som det ellers ville ha vært vanskelig å nå, kan få arbeidserfaring og kompetanseheving. Hvordan den enkelte klarer å kvalifisere seg i soningstiden, overbevise potensielle arbeidsgivere om sin kompetanse og reforhandle sin kriminelle fortid i møte med arbeidslivets aldersnormerte forventninger til et yrkesaktivt livsløp, er et kritisk punkt i tilbakeføringsprosessen. Mulighetene for mer variert arbeid, frigang til arbeidsplasser utenfor fengsel og planlagt arbeidstrening etter løslatelsen er viktige tiltak for å tilrettelegge for det vendepunktet som fast arbeid kan ha i livet etter løslatelse.

4.4. Rehabilitering

Omfanget av tiltak i fengsel som skal ha en rehabiliterende effekt, har økt den senere tid. På Leira kom dette til uttrykk ved at en rekke importerte tjenester er til stede i fengslet (bibliotek, skole, NAV, primærhelsetjeneste, spesialisthelsetjeneste, prest), at det legges vekt på forvaltningssamarbeidet, og at fengslet fremstår som integrert i det større norske velferdsstatlige apparatet. Dette viser seg også ved at Leira-fangene generelt får en tettere oppfølging og planstyring av både soningsforløpet og livet etter løslatelsen, og at de setter pris på dette. For eksempel forteller langt flere på Leira enn i andre fengsler (37 mot 16 prosent) at de er med i en ansvarsgruppe. Fangene ved Leira som har slik gruppe, er også mer fornøyd med den enn fangene i utvalget ellers. Fangene ved Leira er jevnt over også langt mer tilfreds med de ulike planene som legges for soningsforløpet (soningsplan, fremdriftsplan og individuell plan). Ikke minst er det trolig viktig at de fleste (78 prosent) forteller at de har et sted å bo etter

soningen, og mange (44 prosent) også har en jobb å gå til. Andelen med utsikter til bolig og arbeid er høyere enn i den generelle fangepopulasjonen, noe som reduserer risikoen for tilbakefall betraktelig (Skardhamar og Telle, 2012). Dette er spesielt interessant med tanke på at hver annen Leira-fange ikke hadde bolig forut for innsettelsen og bare hver fjerde var i lønnet arbeide.

Fengslets rehabiliterende ambisjon kommer videre til uttrykk i det som kalles «Leiramodellen». Dette innebærer at fengslet har en konsekvenspedagogisk tilnærming i samhandlingen med innsatte, og alle ansatte har derfor en videreutdanning i konsekvenspedagogikk. Ansattes rehabiliteringskompetanse er også styrket gjennom obligatorisk opplæring i endringsverktøyet motiverende intervju. Rusmestringstiltak har vært et satsingsområde på Leira. Siden 2010 har fengslet hatt en egen rusmestringsenhet med bistand fra psykolog og 200 prosent stillingsressurs for ruskonsulenter (Helgesen, 2013). I dag har 13 fengsler i Norge med både høyere og lavere sikkerhetsnivå et slikt tilbud. Oppholdet i enhetene er frivillig, og innsatte må selv søke om plass (Justis- og beredskapsdepartementet og Helse- og omsorgsdepartementet, 2013). Hensikten med rusmestringsenhetene er å gi innsatte rusbrukere et tilbud om behandling og rehabilitering som vil gjøre dem bedre i stand til å mestre rusproblemer og livssituasjonen.

Internasjonal forskning har vist at kognitive endringsprogrammer i fengsel kan forebygge ny kriminalitet (Andrews og Bonta, 2006; Harper og Chitty, 2005). En større andel av de innsatte på Leira (30 mot 16 prosent ellers) hadde deltatt i endringsprogrammer, for eksempel i form av rusprogram, sinnemestringsprogram eller lignende. Flertallet blant dem som deltok eller hadde deltatt på slike programmer, oppga at de var fornøyd med oppfølgingen de fikk. En forutsetning for deltakelse var at de selv tok initiativet og viste motivasjon for endring. Brukermedvirkning ble praktisert ved at de innsatte fikk være med på å lage regler for miljøet på enheten og i utformingen av rusmestringsarbeidet. Innsatte vektla betydningen av å få et individuelt tilrettelagt soningsforløp og kontinuerlig oppfølging ved hjelp av tverrfaglige ansvarsgrupper og individuell plan. Studier har vist at brukere som aktivt medvirker i behandlings- og rehabiliteringsprosessen, har bedre resultater (DiClemente, 2003;

Helgesen, 2017; Lundeberg og Mjåland, 2016; Viggen og Landrø, 2017). En vellykket tilbakeføring er avhengig av den enkeltes motivasjon og innstilling. De fleste av dem vi har intervjuet som har lyktes med å slutte med rus og kriminalitet, understreker at man må være 100 prosent motivert for å lykkes (Lundeberg og Mjåland, 2016). Samtidig har rusmiddelmissbrukere som rehabiliteres i åpne fengsler som Leira, der forholdene er friere og treningsarenaene mer virkelighetsnære, større sjanse for å oppnå rusmestring og forbli rusfrie.

De fleste innsatte på Leira svarte at behandlings- og oppfølgingstilbudet de hadde fått under fengselsoppholdet, alt i alt ga dem noe bedre psykisk og fysisk helse og evne til rusmestring. Samtidig opplever mange som har et behandlingsbehov, en stor grad av ambivalens til hjelpeapparatet (Lundeberg, 2017). I hvilken grad den enkelte har et personlig engasjement og drivkraft for endring, varierer betydelig og har avgjørende betydning for resultatene (Maruna, 2001). Høy motivasjonsfaktor som inntaksgrunn vil heller ikke sikre at hjelp blir gitt til de tunge brukerne. De mest hjelpetrengende er ikke nødvendigvis de som best klarer å synliggjøre sine behov. Videre vil en selverklært endringsvillighet som overbeviser til programdeltakelse ved opptakssamtalene, ikke nødvendigvis resultere i en genuin satsing (Mjåland 2015). Hverdagslivet er regulert av et progresjonssystem der innsatte kan opparbeide seg og gjøre seg fortjent til belønninger gjennom å fremvise atferd som sammenfaller med fengslets syn på en «mønsterfange» (Mjåland og Lundeberg, 2014; Crewe, 2009). Samtidig kan fanger på til dels subtile og kreative måter utfordre fengslets regler, normer og personell (Bosworth og Carrabine, 2001; Crewe, 2009; Ugelvik, 2011). Drevne innsatte kan lettere benytte seg av de fordelene som en progresjonssonering innebærer, med strategiske og instrumentelle tilpasnings-strategier. Soningsforholdene ved alle typer rusmestringsenheter oppleves som friere enn ordinære fengselsavdelinger (Helgesen, 2017). Andre privilegier, slik som bedre mat, mulighet for Playstation og et rikere fritidstilbud, kan være mer avgjørende for at enkelte søker seg til soningssteder som Leira, enn ønsket om bedre rusmestring (Mjåland 2015; Kolind mfl., 2010). At innsatte er fornøyd med soningen på rehabiliteringsorienterte avdelinger, kan dermed skyldes andre grunner enn effekten av behandling.

4.5. Fangebehandlingen

Fengsler er særpregete moralske universer, der hvordan fangene opplever å bli behandlet, har en helt spesiell betydning (Crewe, 2009; Liebling, med Arnold, 2004; Mjåland, 2015; Lundeberg og Mjåland, 2016). Den dagligdage mellommenneskelige samhandlingen og relasjonene mellom betjenter og fanger har en stor innvirkning på hvordan fangene vurderer legitimiteten til og det moralske klimaet i fengslet (Johnsen mfl., 2011; Liebling, med Arnold 2004). Det daglige samværet på Leira preges av at betjentene går i hverdagsklær og legger vekt på en uformell omgangstone med de innsatte. Den asymmetriske maktrelasjonen tones gjerne ned. Betjentene bærer nøkkelknipper, men disse blir ikke brukt for å låse innsatte inn på rommene på nattetid. Fangene har derimot egne nøkler til rommene sine, for å unngå uønsket besøk av medfanger. Det er illustrerende at hoveddøren låses om kveldene: ikke for å hindre fangene i å gå *ut*, men for å stoppe utenforstående fra å ta seg *inn* i fengslet. Fengslets primære sikkerhetsforanstaltning ligger ikke i fysiske barrierer, men i å bygge tillitsrelasjoner i dagligdags samvær og kommunikasjon (jamfør skillet mellom henholdsvis statisk og dynamisk sikkerhet).

Fangebehandling har mange aspekter, og handler om alt fra hvordan fanger blir omtalt, til hvordan betjenter treffer beslutninger i fengsels hverdagen. Undersøkelsen vår viser at kvaliteten på relasjonen mellom innsatte og ansatte, og de innsattes mulighet for medvirkning, er svært viktig for å skape gode soningsforhold og betingelser for endringer. Respektfull fangebehandling er noe av det som har størst betydning når fanger vurderer kvaliteten på fengselsopphold (Liebling, med Arnold 2004). Muligheten til samvær med betjentene oppleves som viktig. Kanskje særlig viktig i en norsk kontekst er relasjonen mellom innsatt og kontaktbetjent (Mjåland og Lundeberg, 2014). Ordningen med kontaktbetjent innebærer at hver fange skal ha en bestemt person blant betjentene å forholde seg til, som har et særlig ansvar for oppfølging av «sine» fanger under straffegjennomføringen. Selv om kontaktbetjentene har stor betydning, er det samtidig store forskjeller mellom ulike fengsler i hvor fornøyd fangene er med den individuelle oppfølgingen. Leira skiller seg ut ved at de fleste (82 prosent) er tilfreds med kontaktbetjentens arbeid, mange av dem til og med «svært fornøyd». Det er markant bedre enn i

utvalget for øvrig, der under halvparten forteller at de er tilfreds med sin kontaktbetjent. Tillitsrelasjonen til betjentene mer allment fremstår også som bedre på Leira, der fangene oftere (41 mot 30 prosent på landsbasis) forteller at de snakker fortrolig med kontaktbetjenten. Forskning har vist at fengselsbetjenter på behandlingspregede avdelinger går bort fra en tradisjonell betjentrolle som setter hardt mot hardt og har en litt upersonlig og distansert måte å forholde seg til fangene på, til fordel for en mer kommuniserende og likeverdig tilnærming (Kolind, Frank, Lindeberg og Tourunen, 2015). Det er derfor godt mulig at «behandlingskulturen» ved Leira bidrar til å skape mer tillitsfulle relasjoner mellom betjent og fange.

De ansattes relasjon til innsatte er viktig både i utøvelsen av kontroll og sikkerhetsoppgaver, men også i forhold til tilgang til tjenester og det løpende endrings- og påvirkningsarbeidet som fangene på Leira skal underlegges. De kvalitative studiene våre underbygger at de som er fornøyd med oppfølgingen i fengslet, hadde opplevd individuell tilrettelegging og brukermedvirkning (Lundeberg og Mjåland, 2017). Ekskriminalen beskriver viktigheten av måten de blir møtt, sett, hørt og behandlet på av representantene fra strafferettsapparatet. De påpeker at egen suksess skyldtes at ansatte tok utgangspunkt i den innsattes ressurser og reelle muligheter og bygget på personlig deltakelse, initiativ og engasjement. En slik individualisert særbehandling er ofte drevet fremover av enkelte ildsjeler som utnytter mulighetene som ligger i det vide rommet, for å utøve sitt profesjonelle skjønn til beste for de domfelte.

5. Eksepsjonelt åpne fengselsforhold

Soningsforholdene i nordiske og norske fengsler blir ofte karakterisert som mer humane enn andre (Pratt 2008a, 2008b). I dette kapitlet har vi ønsket å bidra til diskusjonene om eksepsjonalisme ved å undersøke soningsforholdene i et fengsel der mange innsatte er særlig fornøyd. Med utgangspunkt i kvalitative intervjuer og en spørreundersøkelse i ti norske fengsler har vi vist at det er store variasjoner i fangers soningsferfaringer, og aller mest tilfreds med livet i fengsel er fanger i det åpne fengslet Leira i Trondheim. Slike mindre og åpne fengsler, som Pratt mener er et eksepsjonelt trekk ved nordisk straffegjennomføring, har i liten grad vært

studert tidligere. Kapitlets analyser viser hvordan Leira, fra fangenes perspektiv, er et særlig godt fengsel, som på en rekke områder skiller seg ut fra andre norske fengsler. Undersøkelsen viser at kombinasjonen av gode materielle forhold, et aktivitetstilbud som legger vekt på fysisk aktivitet, arbeidstrening, stor grad av frihet, åpenhet til omverdenen, motivasjon for endring hos de innsatte, oppfølging av rusproblem, et terapeutisk klima, kvaliteten på relasjonen mellom innsatt og ansatt (tett og dypt) og mulighet for medvirkning er svært viktig for å skape tilfredshet i form av gode levekår og betingelser for endringer. Vi vil avslutningsvis diskutere hvordan soningsforholdene ved åpne anstalter og de innsattes bakgrunn og innstilling særlig virker inn på den høye tilfredsheten blant fangene på Leira.

I kapitlet har vi vist at fangenes fornøydhet ved Leira har sammenheng med at de – tross ellers betydelig variasjon – på enkelte viktige variabler er en selektert og homogen gruppe fanger. De er majoritetsnorske og tilsynelatende motiverte fanger som etter lang tids erfaring med rus, kriminalitet og fengsel kjenner på følgene av den belastende livsstilen. Innsatte som uttrykker at de har «nådd bunnen», opplever at de har mer å vinne enn å tape på å slutte med rus og kriminalitet. Et premiss for å få plass på Leira er at man erkjenner å ha et problem og ønsker langsiktig endring.

En motivasjonstest ved inntak vil kunne gi utslag i både større treffsikkerhet og tilfredshet med behandling. Ved å rekruttere fanger som kriminalomsorgen har langvarig og omfattende erfaringer med, kan deltagere som er motivert på «feil» grunnlag, lettere utelukkes. Fanger nyttiggjør seg oftere av behandling når de først innser at de har et alvorlig problem. Fanger med tyngre soningsbakgrunn har også større tilbøyelighet til å verdsette de økte mulighetene for frihet som hverdagslivet ved åpne anstalter gir.

Det at så mange uttrykker tilfredshet med å sone på Leira, har også sammenheng med den store forskjellen mellom lukkede og åpne fengsler når det gjelder grad av åpenhet, kontroll og regulering av hverdagslivet. Åpne fengsler blir av innsatte i vår undersøkelse generelt vurdert som bedre enn høysikkerhetsfengsler. Fravær av murer, liten grad av innlåsing og en fangebehandling som legger vekt på rehabilitering heller enn kontroll, er forhold som innsatte verdsetter ved Leira. Undersøkelsen vår

viser at kvaliteten på relasjonen mellom innsatte og ansatte og de innsattes mulighet for medvirkning er svært viktig for å skape gode soningsforhold og betingelser for endringer. Den dagligdagse samhandlingen og relasjonene mellom betjenter og fanger på Leira er i stor grad preget av tillit. Asymmetrien i relasjonen mellom betjenter og fanger blir forsøkt tonet ned ved bruk av hverdagsklær, en uformell omgangstone og hyppige sosiale aktiviteter der innsatte og ansatte trer ut av tradisjonelle roller. Leiras åpenhet til og kontakt med omverdenen er også forhold som vektlegges som betydningsfulle. Ved Leira er det også mulighet for flere permisjoner og fremstillinger enn i de fleste andre fengsler, og besøksordningene er mindre restriktive. En rekke fritidsaktiviteter foregår utenfor anstalten, som teater, slalåm, fjellturer og fotballkamper. Nærheten til Trondheim og bruk av byens mange aktivitetstilbud bidrar til at de innsatte kan oppleve en større sameksistens med nærområdet og byens befolkning. Ved til en viss grad å kunne velge grad av sosial kontakt og være aktive og kreative – også på eget initiativ – får de innsatte muligheter til å gjøre seg selv til noe annet enn fanger.

Fangenes fornøydhet må også sees i sammenheng med at Leira har rehabiliterende tiltak som mange innsatte opplever gir treffsikker og meningsfull hjelp. En stor andel av fangene på Leira har til dels tunge rusmiddelproblemer, store levekårsutfordringer og en betydelig erfaring med straff. En høyere andel på Leira enn i andre fengsler rapporterte om mangel på arbeidserfaring og et erkjent stort behov for hjelp til rusmestring. Problemet med å få arbeid er et av de største hindrene for å kunne være i stand til å oppnå bedre levestandard, lovlige liv og få tilgang til beskyttende konvensjonelle arenaer og fellesskap (Skardhamar og Telle, 2012). På Leira er flere i arbeid på dagtid enn i andre fengsler. Deler av fengslet er bygget rundt yrkesrettet opplæring knyttet til kommersiell drift som gir trening i en realistisk arbeidshverdag. Samtidig er det en utfordring for små fengsler som Leira å sørge for tilgang til tilstrekkelig varierte tiltak knyttet til individuelle forutsetninger og behov som samtidig skal tilføre det lokale arbeidsmarkedet egnet kompetanse. Behovet for satsingen på arbeid og flere arbeidsrettede tiltak i tilbakeføringsarbeidet underbygges av at innsatte selv mente arbeid var det mest meningsfylte og viktigste tiltaket for å klare å leve lovlig.

At fengslet gir tilbud om rusmestring, er også et forhold som bidrar til innsattes tilfredshet. Halvparten erklærer at de har et stort behov for hjelp med sine rusproblemer. Imidlertid er spørsmålet om rusmestrings-tiltakene bidrar til bedre fangebehandling, omdiskutert. Forskning på rusmestringsenheter viser at det er store forskjeller i hvordan rusmestringsenhetene drives (Helgesen, 2017). Kapasitetsutfordringer, sikkerhetshensyn, manglende institusjonell støtte og brukermedvirkning har noen steder gjort det utfordrende å forankre rehabiliteringen i fengsels-hverdagen (Giertsen, 2012; Helgesen, 2017; Mjåland, 2015; Mjåland og Lundeberg, 2014). Noen rusmestringsenheter har et høyt kontrollnivå som skaper mistillit, avstand og manglende motivasjon. Tap av selvbestemmelse skaper en barriere i tilbakeføringen. I kapitlet har vi imidlertid vist til en rekke institusjonelle forhold som gjør Leira egnet som rehabiliteringsarena. Vår studie indikerer at små og åpne fengsler med stort friområde, stor frihetsgrad og lavt kontrollnivå kan lykkes bedre med rehabilitering. En studie av 32 høysikkerhetsfengsler i Norge (Johnsen mfl., 2011) underbygger at størrelsen teller. Små fengsler (mindre enn 50 fanger) har bedre betingelser og kan vise til mer positive resultater av rehabiliteringsinnsatsen. Dette har først og fremst sammenheng med kvaliteten på relasjonen mellom innsatte og ansatte. Små fengsler gir mulighet til tettere individuell oppfølging i overgangen fra fengsel til frihet.

Ut fra det store hjelpebehovet og den generelle tilfredsheten med oppfølgingen som innsatte på Leira ga uttrykk for, er det grunn til å tro at Leira er i posisjon til å utgjøre en eksepsjonell forskjell. Det generelle omfanget av narkotikaproblemer i fangebefolkningen, og et udekket behandlingsbehov som fangene i vår undersøkelse uttrykker, viser imidlertid at dette langt fra er situasjonen andre steder.

Vurdert ut fra forskjellene i hvor fornøyd innsatte i de ulike fengslene var, og deres soningserfaringer, kan vi konkludere med at det er varierende grader av eksepsjonalisme i Norge. I den videre eksepsjonalisme-diskusjonen må dermed lokale fengselsforhold og variasjoner stå mer sentralt. Straffenivå og fengselsrater sier ikke nødvendigvis noe om hva som skjer innenfor murene – om innholdet i soningen. Fangeperspektivet og deres opplevelse av soning og forskjeller mellom ulike fengsler

innad i land må ikke bli oversett. Dette innebærer også å trekke frem de gode eksisterende tiltakene innenfor kriminalomsorgen som fortjener videre satsing, samt å etablere nye, som kan få enda flere innsatte enn de på Leira til å bli rustet til en bedre hverdag etter løslatelsen.

Sluttnoter

1. Pratt brukte begrepet «Scandinavian Exceptionalism», selv om han også viste til Finland. Derfor bruker vi «nordisk eksepsjonalisme» som begrep.
2. Spørreundersøkelsen ble gjennomført av Ingrid Rindal Lundeberg og Kristian Mjåland.
3. Leira fengsel har 29 soningsplasser, men bare 27 innsatte var til stede da surveyen ble gjennomført.
4. Én fange på Leira oppga at han satt varetektsfengslet, men dette skyldtes en misforståelse.

Referanser

- Andenæs, J. (1996). *Straffen som problem*. Halden: Exil.
- Andrews, D.A. og Bonta, J. (2006). *The psychology of criminal conduct*. Newark, N.J.: Anderson Publishing.
- Barker, V. (2013). Nordic Exceptionalism revisited: Explaining the paradox of a Janus-faced penal regime. *Theoretical Criminology*, 17 (1), 5–25.
- Bosworth, M. og Carrabine, E. (2001). Reassessing Resistance: Race, Gender and Sexuality in Prison. *Punishment & Society*, 3 (4), 501–515.
- Bhuller, M., Dahl, G.B., Løken, K.V. og Mogstad, M. (2016). *Incarceration, Recidivism and Employment*. NBER Working Paper Series, Working Paper 22648. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Crewe, B. (2009). *The Prisoner Society: Power, Adaptation, and Social Life in an English Prison*. Oxford: Oxford University Press.
- DiClemente, C.C. (2003). *Addiction and change: how addictions develop and addicted people recover*. New York: Guilford Press.
- Giertsen, H. (2012). Policy on drugs in Norwegian prisons: Increased control, answers to poverties and looking for a life after release. *Nordic Studies on Alcohol and Drugs*, 29 (6), 589–604.
- Fridhov, I.M. og Hammerlin, Y. (1994). *Travelt men meningsfullt: En undersøkelse om det å tjenestegjøre på Leira*. Oslo: KRUS.
- Harper, G. og Chitty, C. (2005). The impact of corrections of re-offending: a review of what «what works». Home office research study 291. *Home office research, Development and statistics directorate*.

- Helgesen, J. (2013). *Godt begynt er halvt fullendt? Iverksetting av rusmestringsenheter i norsk kriminalomsorg*. Lillehammer: Høgskolen i Lillehammer.
- Helgesen, J.H.I. (2017). Ny fangebehandling i norske fengsler? Om innsatte rusbrukeres opplevelser av selvbestemmelse og medvirkning. *Tidsskrift for velferdsforskning*, 20 (2), 100–116.
- Hirschi, T. og Gottfredson, M. (1983). Age and the explanation of crime. *The American journal of sociology*, 89(3), 552–584.
- Johansen, N.B., Ugelvik, T. og Aas, K.F. (Red.). (2013). *Krimigrasjon? Den nye kontrollen av de fremmede*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Johnsen, B., Granheim, P.K. og Helgesen, J. (2011). Exceptional prison conditions and the quality of prison life: Prison size and prison culture in Norwegian closed prisons. *European Journal of Criminology*, 8 (6), 515–529.
- Justis- og beredskapsdepartementet og Helse- og omsorgsdepartementet. (2013). *Rundskriv: Rammebetingelser for drift av rusmestringsenheter i fengsel. Samarbeid mellom kriminalomsorgen, spesialisthelsetjenesten og kommunehelsetjenesten*. Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet og Helse- og omsorgsdepartementet.
- Kolind, T., Frank, V.A. og Dahl, H.V. (2010). Drug treatment or alleviating the negative consequences of imprisonment? A critical view of prison-based drug treatment in Denmark. *International Journal of Drug Policy*, 21 (1), 43–48.
- Kolind, T., Frank, V.A., Lindberg, O. og Tourunen, J. (2015). Officers and Drug Counsellors: New Occupational Identities in Nordic Prisons. *British Journal of Criminology*, 55(2), 303–320.
- Kriminalomsorgen. (2016). *Kriminalomsorgens årsstatistikk 2016*. Hentet fra <http://www.kriminalomsorgen.no/getfile.php/3901470.823.edexesqyab/Kriminalomsorgen+a%CC%8Arsstatistikk+2016+-+ferdig+versjon.pdf> 29. mars 2018.
- Kyvsgaard, B. (1998). *Den kriminelle karriere*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Langelid, T (2015). *Bot og betring? Fængselsundervisninga si historie i Noreg*. Oslo: Cappelen Damm.
- Lappi-Seppälä, T. (2012). Penal Policies in the Nordic Countries 1960–2010. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 13 (sup1.), 85–111.
- Liebling, A., assistert av H. Arnold (2004). *Prisons and their moral performance: a study of values, quality, and prison life*. Oxford: Oxford University Press.
- Lundeberg, I.R. (2017). Exceptional procedures? Offenders' Experiences of Procedural Justice in Re-entry Work. I T. Ugelvik og P. Scharff Smith (Red.), *Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice* (239–259). London: Palgrave.
- Lundeberg, I.R. og Mjåland, K. (2016). Rehabilitering og prosedural rettferdighet i kriminalomsorgen, *Retfærd*, 153(1), 32–44.
- Maruna, S. (2001). *Making good: how ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington, D.C.: American Psychological Association.

- Mathiesen, T. (1965). *The Defences of the Weak. A Sociological Study of a Norwegian Correctional Institution*. London: Tavistock.
- Meld. St. 12 (2014–2015). *Utviklingsplan for kapasitet i kriminalomsorgen*. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/contentassets/7fcd260d2fif44e8b26df955192a01fd/nofdfs/stm201420150012000oddpdfs.pdf> 29. mars 2018.
- Mjåland, K. (2015). The paradox of control: An ethnographic analysis of opiate maintenance treatment in a Norwegian prison. *International Journal of Drug Policy*, 26(8), 781–789.
- Mjåland, K. og I.R. Lundeborg (2014). Penal hybridization: staff-prisoner relationships in a Norwegian drug rehabilitation unit. I H.S. Aasen, S. Gloppen, A.-M. Magnussen og E. Nilssen (Red.), *Juridification and Social Citizenship in the Welfare State* (183–202). Cheltenham: Edward Elgar.
- Pratt, J. (2008a). Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess – Part I: The Nature and Roots of Scandinavian Exceptionalism. *British Journal of Criminology*, 48(2), 119–137.
- Pratt, J. (2008b). Scandinavian Exceptionalism in an Era of Penal Excess – Part II: Does Scandinavian Exceptionalism Have a Future? *British Journal of Criminology*, 48(3), 275–292.
- Pratt, J. og Eriksson, A. (2013). *Contrasts in Punishment: An Explanation of Anglophone Excess and Nordic exceptionalism*. London: Routledge.
- Revdal, M.K. (2015). *Innsattes levekår 2014: Før, under og etter soning*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Sampson, R.J., og Laub, J.H. (2003). *Crime in the making: Pathways and turning points through life*. London: Harvard University Press.
- Scott, D. og Flynn, N. (2014). *Prisons and Punishment. The Essentials*. London: Sage.
- Shammas, V.L. (2014). The pains of freedom: Assessing the ambiguity of Scandinavian penal exceptionalism on Norway's Prison Island. *Punishment & Society*, 16 (1), 104–123.
- Shammas, V.L. (2017). *Prisons of Welfare. Incarceration, Social Democracy and the Sociology of Punishment*. Ph.D.-avhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Shover, N. (1996). *Great pretenders: pursuits and careers of persistent thieves*. Boulder, CO: Westview Press.
- Skardhamar, T. (2003). Inmates' Social Background and Living Conditions. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 4 (1), 39–56.
- Skardhamar, T. og Telle, K. (2012). Post-release employment and recidivism in Norway. *Journal of quantitative criminology*. 28(4), 629–649. DOI: 10.1007/s10940-012-9166-x
- Scharff Smith, P. (2012). A critical look at Scandinavian exceptionalism: welfare state theories, penal populism and prison conditions in Denmark and Scandinavia. I T. Ugelvik og J. Dullum (Red.), *Penal Exceptionalism? Nordic prison policy and practice* (38–57). London: Routledge.

- Scharff Smith, P.(2017). Punishment Without Conviction? Scandinavian Pre-trial Practices and the Power of the Benevolent State. I P. Scharff Smith og T. Ugelvik (Red.), *Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice: Embraced By the Welfare State?* (129–156). London: Palgrave Macmillan.
- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker – mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Oslo: Justis- og politidepartementet.
- Ugelvik, T. og J. Dullum (Red.) (2012). *Penal exceptionalism?: Nordic prison policy and practice*. London: Routledge.
- Ugelvik, T. (2011). *Fangenes friheter: makt og motstand i et norsk fengsel*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ugelvik, T. (2017). The limits of the welfare state? Foreign national prisoners in the Norwegian crimmigration prison. I P. Scharff Smith og T. Ugelvik (Red.), *Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice: Embraced By the Welfare State?* London: Palgrave Macmillan.
- Ugelvik, T. og Damsa, D. (2017). The pains of crimmigration imprisonment: Perspectives from a Norwegian all-foreign prison. *The British Journal of Criminology*, azx067, <https://doi.org/10.1093/bjc/azx067>.
- Ugelvik, T. og Scharff Smith, P. (Red.). (2017). *Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice: Embraced By the Welfare State?* London: Palgrave Macmillan.
- Viggen, K. og Landrø, T. (2017). Reflecting Dialogues in a Norwegian Prison: A Qualitative Study, *Journal of Family Psychotherapy* - DOI:10.1080/08975353.2017.1301157.

50 år

EVALUERING elever

en
en
lkt
på
r i
er
er
seks

plæring?:

å?:

ELEVSAMTALE 1 og 2

svikning. Jeg er sikker klar over
sikkerheden med betragtnen på
ing eller ved eventuelle
g betragtnen betragte ved

MELDING

Unsker

Melding om FRAVÆR

Fengslet i kontrollens tidsalder: Deleuzes skisse til kontrollsamfunnet som maktteoretisk utgangspunkt

Sigurd M.N. Oppegaard

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: Gilles Deleuze's sketch of what he called «control societies» describes a historical period defined by control as the dominant form of power. Control is characterized by the depletion of boundaries between institutions, a continuous adjustment of the techniques of power based on given circumstances at any given moment, and the partitioning of people into individuals. A dividual depicts a multiplicity of features that separately can be observed and attempted to change. In this sense, the society of control constitutes a break with what Michel Foucault termed the disciplinary society, which was individualizing and characterized by separate institutions normalizing their populations based on predetermined castings. In this chapter, I introduce the control societies and describe the conceptual framework underlying Deleuze's argument. To demonstrate the relevance of this perspective for analyses of prison and other forms of power, I illustrate the concepts with a reading of the Norwegian Execution of Sentences Act and the Regulations to the Execution of Sentences Act. I show how confinement should not be the defining feature of a prison and that the boundaries between institutions appear porous and are surpassed by a network of techniques of power woven together to form a web of continuous control. I hypothesize that in a society such as this, imprisonment is primarily a way to implement profound measures for producing knowledge regarding inmates, and thus being able to better determine which initiatives promote the desired behaviour based on the always-varying conditions and purposes.

Keywords: Deleuze, control societies, power, theory

Sammendrag: Gilles Deleuzes skisse av det han kalte kontrollsamfunnet, beskriver en historisk periode definert av maktformen kontroll. Kontrollen kjennetegnes ved at grensene mellom forskjellige institusjoner brytes ned, en kontinuerlig tilpasning av maktteknikkene ut fra de til enhver tid gitte forholdene og en oppdeling av mennesker i divider. Et divid beskriver en mengde egenskaper som hver for seg kan observeres og forsøkes justert. Slik markerer kontrollsamfunnet et brudd med det Michel Foucault beskrev som det disiplinerte samfunnet, som ifølge ham var individualiserende og kjennetegnet av atskilte institusjoner som normaliserte populasjonen ut fra på forhånd fastlagte former. I dette kapitlet introduserer jeg idéen om kontrollsamfunnet og gjør rede for det begrepsmessige rammeverket som ligger til grunn for

Deleuzes argument. For å vise relevansen av dette perspektivet i analyser av fengsel og andre former for maktutøvelse, illustrerer jeg begrepene med en gjennomgang av straffegjennomføringen og forskrift om straffegjennomføring. Jeg viser hvordan innesperringen ikke bør forstås som fengslets definierende egenskap, og at skillet mellom institusjoner i kontrollsamfunnet fremstår som porøse og overskredet av et nettverk av maktteknikker som vever dem sammen til et nett av kontroll. Jeg hypotetiserer at i et slikt samfunn handler det å fengsle først og fremst om å kunne iverksette dyptgripende tiltak for å produsere kunnskap om de innsatte, og dermed bedre kunne avgjøre hvilke tiltak som fremmer den ønskede atferden ut fra de alltid varierende betingelsene og formålene.

Nøkkelord: Deleuze, kontrollsamfunnet, makt, teori

1. Innledning

I overgangen fra 1980- til 1990-tallet skisserte den franske filosofen Gilles Deleuze (1926–1995) fremveksten av en form for makt som markerer begynnelsen på det han kaller *kontrollsamfunnet*.¹ I dette kapitlet vil jeg beskrive denne samfunnsformen og vise hvordan Deleuzes begreper kan tilby nye perspektiver på fengslet som maktutøvende institusjon. De siste tiårenes fengselsforskning har, i kjølvannet av Michel Foucaults (1926–1984) analyse av det moderne fengselsvesenets fremvekst i boken *Overvåkning og straff* fra 1975 (Foucault, 1994), i stor grad vært orientert mot å analysere maktutøvelse. Analysene har ofte vært basert på begrepet *disiplinering*, som Foucault utviklet for å beskrive hvordan fengslet styrer de innsatte (se for eksempel Ugelvik, 2011). I *Overvåkning og straff* argumenterer Foucault for at det i fengslet fra midten av 1800-tallet vokser frem en form for makt som i økende grad også definerer samfunnet utenfor fengselsmurene. Deleuzes mest sentrale poeng er at samfunnet etter andre verdenskrig har utviklet seg til en organisering som på flere måter skiller seg fra det Foucault kaller det disiplinierende samfunnet. Ifølge Deleuze defineres kontrollsamfunnet i stedet av maktformen *kontroll*, hvis kjennetegn utgjør det jeg mener er et interessant utgangspunkt for analyser av maktutøvelse i samtidens institusjoner.

Deleuze og idéen om kontrollsamfunnet er i liten grad blitt tatt i bruk i maktorienterte fengselsstudier. Derfor ønsker jeg med dette kapitlet å introdusere Deleuzes skisse av kontrollsamfunnet og maktformen kontroll. Jeg vil vende tilbake til fengslet for å undersøke hvordan institusjonen som var grunnlaget for Foucaults forståelse av det disiplinierende samfunnet, kan forstås med utgangspunkt i tanken om at en ny

maktform, *kontrollen*, definerer samfunnsorganiseringen. Argumentet bygger på den samme antagelsen som hos Foucault i *Overvåkning og straff*: Det er en viss homologi mellom fengslet og samfunnet som helhet, og studier av enkeltinstitusjoner kan derfor være gode kilder til å beskrive egenskaper ved den overordnede sosiale organiseringen. Jeg vil først gjøre rede for disiplineringsmakten og Foucaults beskrivelse av det disiplinerende samfunnet, og deretter sammenligne denne med Deleuzes skisse til kontrollsamfunnet. Jeg vil beskrive kontrollsamfunnet ved å presentere dets begrepsmessige grunnmur og definere kontrollen som en maktform sammensatt av tre maktteknikker. For å eksemplifisere og vise relevansen av Deleuzes perspektiv, vil jeg illustrere Deleuzes begrepsapparat og argument med en gjennomgang av Lov om gjennomføring av straff mv. (straffegjennomføringsloven) (2001) og forskrift om straffegjennomføring (2002). Gjennomgangen vil kunne illustrere måten kontrollmakten utøves på i en av de institusjonene Deleuze mener er i krise ved kontrollsamfunnets inntog – fengslet. En lov kan sees på som en etablering og standardisering av maktrelasjoner, som – ifølge Foucault (1980: 119, se også 1999: 96–102) – ikke bare sier «nei» og forbyr, men er en produktiv kraft som skaper og frembringer handlinger, og som på den måten er en god illustrasjon på prinsippene som ligger til grunn for kontrollsamfunnet. Maktrelasjonene og maktutøvelsen i norske fengsler kan selvfølgelig ikke reduseres til sitt juridiske uttrykk, men bør studeres i praksis for en helhetlig analyse. Jeg gjør ingen empirisk analyse av norske fengsler i dag, og min korte gjennomgang bør ikke sees på som annet enn et forsøk på å eksemplifisere Deleuzes skisse av kontrollsamfunnet. Jeg mener heller ikke at kontrollsamfunnet nødvendigvis er en «sann» beskrivelse av vår tids samfunn. Det er mer fruktbart å bruke Deleuzes argumentasjon som et begrepsmessig rammeverk som gjør det mulig å undersøke samtiden empirisk med et nytt maktanalytisk utgangspunkt.

1.1. Makt og historie

I siste kapittel av *Seksualitetens historie I* går Michel Foucault (1999) gjennom forskjellige måter makt er blitt utøvet på de siste par hundre år, og prinsippene som ligger til grunn for hvordan mennesker styres. Her, som

i Foucaults overordnede prosjekt, brukes maktformer som et begrep for å definere og avgrense historiske perioder. Fra den enevidige kongens styre gjennom å tilegne seg retten til og kontrollen over populasjonens liv og død (Foucault, 1999: 147), vokser det fra det Foucault kaller den «klassiske» tidsalder – fra midten av det 16. til det 18. århundre –, frem en type makt som «har som funksjon å stimulere, forsterke, kontrollere, overvåke, forøke og organisere de kreftene den legger under seg» (Foucault, 1999: 149). Maktutøvelsen handlet ifølge Foucault mer og mer om å gjøre populasjonen produktiv ved å frembringe bestemte atferder, og argumenterer for at denne makten i løpet av det 19. århundre utviklet seg til to sentrale former: *disiplineringen*, der de enkelte kroppene organiseres gjennom «dressur» for å utvinne deres «produktive krefter» gjennom en «forøkning av dens nytte og føyelighet», og *biomakten*, som retter seg mot populasjonens kroppar som biologiske vesener (Foucault, 1999: 152). Begge disse maktformene representerer en orientering bort fra «dødens gamle kraft» og henimot «forvaltning av kroppene og den beregnende styringen av livet» (Foucault, 1999: 152): disiplinen innfor de forskjellige samfunnsinstitusjonene, biomakten på det «praktisk-politiske og økonomisk-beregnende feltet» (Foucault, 1999: 153). Maktanalysen blir på den måten inngangen til en mer generell karakteristik av historiske samfunnsformer.

Den maktanalytiske historieskrivingen kommer tydelig til uttrykk i siste kapittel av *Overvåkning og straff* (1994: 261–274), der Foucault beskriver det han kaller «det fengselsaktige»: Samfunnet utenfor fengslets murer preges av den samme logikken og maktformen som innenfor – samfunnet for øvrig er *som* fengslet. Når han i forelesninger senere i livet retter blikket mot egen samtid, analyserer han nye måter å utøve makt. Gjennom begrepet *governmentality* – eller styringsmentaliteter – beskriver Foucault en form for makt som styrer populasjonen mot bestemte mål ved å lage rammer aktørene må handle innenfor, for at menneskene skal styre seg selv (Eliassen 2016: 164). I forelesningene som Foucault kalte *Biopolitikens fødsel*, fra 1978 til 1979, analyserer han en nyliberal *governmentality* der befolkningen konseptualiseres som «selvets entreprenører» som reagerer på (økonomiske) insentiver (Foucault, 2009; se også Foucault, 2012).

Deleuzes periodisering av kontrollsamfunnet følger den samme historieteoretiske logikken som hos Foucault: Samfunnsformer defineres av

den dominerende formen for maktutøvelse. I dialog med *Overvåkning og straff* og Foucaults andre tekster om fengslet og innesperring, argumenterer Deleuze for at de disiplinerende institusjonene og deres måte å trene kroppene er i ferd med å bryte sammen (Deleuze, 1995b: 178). Det disiplinerende samfunnet må vike for kontrollsamfunnet, idet kontrollen sakte, men sikkert erstatter disiplinen som den dominerende formen for maktutøvelse. Det betyr ikke at alle former for disiplinering forsvinner over natten, både Foucault og Deleuze var tydelige på at forskjellige maktformer kan eksistere samtidig (Deleuze, 1995b: 178; Gilbert og Goffey, 2015: 9–10). Det sentrale, skriver Deleuze, er at «we're at the beginning of something new» (Deleuze, 1995b: 182), der nye maktteknikker gradvis blir introdusert, og til sammen utgjør en maktform som baserer seg på nye epistemologier og logikker.

1.2. Deleuze og Foucault

Foucault og Deleuze var venner og kolleger ved Université Paris-VIII. Deres tankeunivers plasseres ofte sammen under merkelappen «post-strukturalisme», men deres tilnærming til filosofisk praksis var ulik: Foucault var idéhistoriker, Deleuze fagfilosof i tradisjonell forstand. Etter Foucaults død skrev Deleuze en bok om Foucaults tenkning (Deleuze, 1988) og førte ham dermed inn i rekken av filosofer som Hume, Nietzsche, Bergson og Spinoza, som Deleuze tidligere hadde skrevet bøker om. Deleuze mener at selv om Foucault ofte sees på som «the theorist of disciplinary societies and of their principal technology, *confinement* [...]», var han egentlig «one of the first to say that we're moving away from disciplinary societies, we've already left them behind» (Deleuze, 1995a: 174, originale uthevinger). Dette kan sees på som en beskrivelse av Foucaults overordnede analytiske utvikling, men det finnes tegn på at Foucault var oppmerksom på overgangen fra det disiplinerende samfunnet, allerede i *Overvåkning og straff*, der han skrev at mens de

disiplinære anstaltene øker i antall, har på den annen side deres metoder en viss tendens til å «de-instituere» seg, dvs. ikke lenger fungerer innen bestemte, lukkede institusjoner. De massive og kompakte disiplinære metoder oppløses i smidige kontrollmetoder, som lett kan tilpasses nye oppgaver. Iblant er det de

lukkede anstaltene som i tillegg til sin egentlige funksjon, pålegger seg å holde oppsyn med en del av omgivelsene, ved å iverksette en rekke laterale kontrolltiltak. (Foucault, 1994: 188)

Deleuze mener innesperringen som definerte det disiplinære samfunnet, er byttet ut med et nettverk av teknikker som til enhver tid tilpasser seg forholdene og målene (Deleuze, 1995b: 178). Dette er kjernen i maktformen Deleuze kaller kontroll, og som han utvikler til å bli en beskrivelse av en hel samfunnsform: *kontrollsamfunnet*.

I dette kapitlet er jeg ikke interessert i å gå inn på diskusjoner om straffens rolle i samfunnet, eller relasjonen mellom sosiale forhold og kontrollsamfunnets strafferegime. Mitt anliggende er å presentere Deleuzes beskrivelse av kontrollsamfunnet som et perspektiv for å undersøke makttøvelse i fengsler og samfunnet for øvrig. I tråd med Deleuzes advarsel vil jeg heller ikke vurdere hva som er «verst» av det disiplinerende samfunnet og kontrollsamfunnet. Det er en lite fruktbar inngang til problemet, mener han. Ifølge Deleuze er det ikke et spørsmål

of asking whether the old or new system is harsher or more bearable, because there's a conflict in each between the ways they free and enslave us. [...] It is not a question of worrying or of hoping for the best, but of finding new weapons. (Deleuze, 1995b: 178)

Spørsmålet jeg vil undersøke, er hva som skjer hvis man begynner analysen med et annet teoretisk utgangspunkt. Hva ser man da?

2. Maktformenes begreper og struktur

Jeg vil i denne delen redegjøre for Foucaults beskrivelse av disiplinermakten og deretter presentere Deleuzes idé om kontroll – maktformen som definerer den samfunnsformen han kaller kontrollsamfunnet.

2.1. Foucault om disiplinering

I Foucaults analyse av fengslets historie finner han en bestemt maktform – disiplineringen – som etableres i sin ideelle form i fengselsinstitusjonen

slik den blir utformet på midten av 1800-tallet (Foucault, 1994: 261). Disiplineringen kombinerer teknikker fra klosteret, fabrikken, skolen, anstalten osv., og erstatter eneveldet som dominerende maktform idet den sprer seg ut fra fengslet og gjør samfunnet *fengselsaktig*.

Foucault beskriver disiplineringen som bestående av en romlig distribusjon av individer, der hver fange får sin celle; som retter seg mot individenes atferd, «less in the name of law than on behalf of order and regularity», for å korrigere unormal og forstyrrende oppførsel; og til sist som et system som unnslipper, helt eller delvis, det vanlige rettssystemets kontroll, ved å etablere sitt eget maktapparat (Foucault, 2015: 257). Med fremveksten av fengslet som en generell straffeteknikk, endret ifølge Foucault kroppen seg som objekt for straff: Fra kun å bli merket som «forbryter», skulle kroppen i fengslet *trenes* (Foucault 2015: 261).

Foucault karakteriserer videre fengslet som en «total institusjon» som tar seg av «alle sider ved individet, dets legemlige dressur, arbeidsevne, daglige oppførsel, moralske habitus, tendenser» (1994: 209) og har som hovedformål å «forvandle individets atferd» (Foucault, 1994: 239). Men fengslet er samtidig en disiplinerende institusjon hvis teknikker ikke kan reduseres til innesperring, mener Foucault (1994: 220). Disiplineringsmakten tar i bruk det lukkede rommet for å adskille individer slik at de ikke skal slå seg sammen eller flykte, og etablerer på den måten et «analytisk rom» (Foucault, 1994: 132), der hver og en får tildelt sin romlige plass: Alene i sin celle skal fangen møte sin egen moral og samvittighet og selv transformeres. På den måten er «murene selve straffen» og en materialitet som i seg selv utøver en makt uavhengig av vokternes tvang (Foucault, 1994: 212). Dermed produserer disiplinen kategorien «individ», som samtidig er «gjenstand og redskap for øvrighetens maktutøvelse» (Foucault, 1994: 155). Disiplinen består videre av teknikker for å styre hva disse individene foretar seg, gjennom å bestemme hva som skal foregå til hvilke tider (Foucault, 1994: 138), og hvordan kroppene kan bevege seg (Foucault, 1994: 140). Dette gjør det mulig å sette individene sammen til et stort «maskineri», der alle virker sammen for å produsere effekter som er større enn summen av delene (Foucault, 1994: 150). Det overordnede målet med disiplineringen er, ifølge Foucault, at «[m]enneskemylderet 'dresseres' til et mangfold av individuelle enheter – atskilte små celler,

organiske, selvstendige enheter, suksessive stadier, kombinatoriske segmenter», som til sammen utgjør en produktiv enhet à la fabrikkens samlebåndsproduksjon (Foucault, 1994: 155).

«Den gode dressurs midler», disiplineringens teknikker, består ifølge Foucault av det hierarkiske blikket, den normaliserende sanksjon og til sist eksaminasjonen, der de to første virkemidlene kombineres (Foucault, 1994: 155). Gjennom disiplinens romlige organisering blir individene synlige, uten at de selv kan se at de blir observert (Foucault, 1994: 156). Prinsippet om det hierarkiske blikket fungerer altså gjennom de disiplinerende institusjonenes fysiske utforming (Foucault, 1994: 161), aller tydeligst i det panoptiske diagrammet (Foucault, 1994: 175–201). Observasjon gjør det videre mulig å «gjøre de minste biter av oppførselen tilgjengelig for straff», og å sanksjonere «alle regelbrudd, alle avvik» (Foucault, 1994: 162). Sanksjoneringen skal redusere avvikene og er ment å ha en normaliserende funksjon på individene (Foucault, 1994: 165).

Den hierarkiske bevoktningen og normaliserende sanksjon kombineres i den tredje teknikken, eksamen og eksaminasjon, et «normaliserende blikk, en bevoktning som gjør det mulig å stemple, klassifisere og straffe individene» (Foucault, 1994: 167). For eksaminasjonen er innesperringen sentral: Å holde individer fast på gitte steder åpner for en mer eller mindre ustanselig eksaminasjon (Foucault, 1994: 168). Disiplinen skaper slik et «dokumentert individ» som kan beskrives og analyseres (Foucault, 1994: 171). Her er Foucaults forståelse av sammenhengen mellom kunnskap og makt tydelig: Kunnskapen er immanent i og samtidig en betingelse for maktrelasjonen (se Foucault, 1999: 110; 1994: 30). Maktutøvelsen baserer seg på hvordan mennesket forstås, og hva fengslet «vet» om sine fanger, samtidig som kunnskapsproduksjonen er avhengig av etablerte maktrelasjoner.

Foucault gjør noen interessante bemerkninger når han skriver at disiplinens inndeling av rommet «krever iblant innelukkethet» (Foucault, 1994: 131), og videre at «prinsippet om ‘innestenging’ er hverken konstant, uunnværlig eller tilstrekkelig for de disiplinære apparater» (Foucault, 1994: 132). Det er altså en viss ambivalens i Foucaults beskrivelse av innesperringens rolle i det disiplinerte samfunnet, noe som kan sees på som nok et tegn på Deleuzes påstand om at Foucault foregrep utviklingen

av en ny maktform. Deleuze poengterer også denne spenningen i boken sin om Foucault (Deleuze, 1988), der han skriver at «innesperringen faktisk alltid [har] vært et sekundært fenomen» for Foucault (Deleuze, 2009: 266). Det at man ofte har «framstilt det som om Foucault først og fremst var innesperringens tenker», mener Deleuze hindrer oss i å «forstå hans samlede prosjekt» (2009: 265). Ut fra et slikt perspektiv kan man tenke seg Deleuzes skisse til kontrollsamfunnet som en syntetisering og videreutvikling av idéer som er til stede i hele Foucaults maktanalytiske forfatterskap, fra *Overvåkning og straff* til de senere arbeidene med governmentality og styring av selvet, og samtidig som en anerkjennelse og fremheving av en tenkning som i stor grad har blitt oversett av den disiplineringorienterte Foucault-resepsjonen.

2.2. Deleuze om kontrollsamfunnet

Jeg vil i det følgende konseptualisere kontrollen som en maktform som består av tre elementer: dividualisering, kontinuerlig modulasjon og umiddelbar kommunikasjon. Disse tre elementene kan sees på som distinkte teknikker som kommer sammen og kombineres for å utgjøre en helhetlig maktform. Alle de tre elementene er hentet fra Deleuzes egne tekster, selv om han ikke gjør en slik skjematisk konseptualisering.

Mens fengslet var Foucaults modell for det disiplinierende samfunnet, er *motorveien* Deleuzes modell for kontrollsamfunnet: Motorveien er en samling av innretninger for å holde bilistene på veien og koordinere mange enheters bevegelser. Styringen kan ikke gjøres ut fra en på forhånd fastlagt strategi, men ved hjelp av et stort repertoar av teknikker som hele tiden tilpasses forholdene. Fartsgrenser justeres, potensielle farer skiltes, noen steder er det midtdeler, andre ikke. For at bilene ikke skal overskride den fastlagte fartsgrensen, benyttes det både stasjonær radarkontroll og mobile politipatroljer med fartsmålere. Motorveien kan dermed sees på som en fleksibel samling av styringsteknikker for å sikre trygg og effektiv trafikkavvikling med en populasjon av bilførere som kan kjøre dit de selv ønsker. Slik er kontrollens virkemåte, mener Deleuze, som skriver: «In making highways, for example, you don't enclose people but instead multiply the means of control. [...] People can drive infinitely and 'freely'

without being at all confined yet while still being perfectly controlled. This is our future» (Deleuze, 1998: 18). Kontrollsamfunnet kommer på den måten tydeligst til uttrykk i innesperringens begynnende irrelevans og stedets endrede funksjon. For mens disiplineringen er en lokasjonsbundet maktform som virker primært gjennom teknikker basert på å styre den enkeltes plassering og aktivitet på bestemte steder, er ikke kontrollen stedsavhengig på samme måte. Den virker uavhengig av hvor dens objekter befinner seg og er på vei. Cellen er avløst av bevegelse, og kontrollsamfunnets maktteknikker er ikke avhengig av å holde populasjonen i ro og samlet for å utøve makt (Bolt, 2011: 243).

Deleuze beskriver kontrollmakten som «a *modulation*, like a self-transmuting molding continually changing from one moment to the next, or like a sieve whose mesh varies from one point to another» (1995b: 179). Det er en maktform som ikke er interessert i å forme individer én gang for alle, men som virker og tilpasser seg kontinuerlig, hele tiden og overalt. Heller enn å påtvinge ett sett definerte normer, retningslinjer eller verdier på den enkelte, er kontrollen en maktform som følger med og iverksetter tilpassede tiltak for å justere atferd. Maktformen gjør det mulig å «løslate» befolkningen, slippe dem ut i det åpne, men samtidig ha full kontroll over dem. Kontrollsamfunnets nettverk av overvåknings- og styringsteknikker fester et stramt grep om befolkningens kropper «by instituting a kind of mobile and free form of enclosure» (Bogard, 2007), som utvider populasjonens kroppers bevegelsesmuligheter innenfor tydelig fastlagte rammer.

Denne typen styring er gjort mulig gjennom det Deleuze beskriver som «dividualisering» (Deleuze, 1995b: 180; se også Gilbert og Goffey, 2015: 12 og Williams, 2005). Dividualisering beskriver maktens objekt: det den retter seg mot og vil gjøre noe med. Det er et begrep som beskriver hva populasjonen styres som og blir konseptualisert som i maktutøvelsen. Kontrollsamfunnets dividualisering står i kontrast til Foucaults beskrivelse av det disiplinerende samfunnet som *individualiserende* (Foucault, 1994: 155). I *Overvåkning og straff* argumenterer Foucault som nevnt for at individer produseres av de disiplinerende maktteknikkene. I fengslet gis hver enkelt fange sin egen celle, og individet skilles ut av *massen*. På den måten utgjør individet i det disiplinerende samfunnet både objekt for

makten – altså det makten retter seg mot – og samtidig også et produkt av makten. Disiplineringen styrer populasjonen qua individer.

Men Deleuze hevder altså at kontrollsamfunnet kjennetegnes ved en type makt som ikke bryr seg om individer, men snarere om *divider*. Et individ er en entitet som ikke kan deles opp. Den er «in-dividable», udelelig og ikke-oppdelbar. I det moderne Vesten tenkes individet som autonomt, unikt, naturlig og ikke-reduserbart. Denne forståelsen har sin kilde i filosofer som Descartes, Hobbes og Lock, og via Adam Smith har den også festet seg i økonomisk teori. I dagens «liberal-demokratiske» kapitalisme er individet den minste byggesteinen, en entitet som gjennom menneskerettighetene har fått noen ukrenkelige rettigheter og samtidig en som gjør nytte-kostnadsanalyser for å optimere sine interesser (Williams, 2005). I kontrollsamfunnet, sier Deleuze, blir individer til *divider*, og massen til «samples, data, markets or ‘banks’» (1995b: 180). Kontrollen er en maktform som nettopp deler opp og bryter individet ned i enda mindre og justerbare deler, og som styrer populasjonen qua *divider*. Kontrollens objekt er det som kan tenkes som enkelte egenskaper eller kjennetegn ved mennesker. Det som tidligere var en udelelig og autonom enhet, er for kontrollmakten kun en sammensetning av mengder informasjon som nettopp *kan* tas fra hverandre, undersøkes og forandres separat. Handlinger, biologiske egenskaper, psykologiske faktorer og alle elektroniske spor blir parametere som makten kan ta som både objekter og mål.

Når Deleuze altså argumenterer for at individets tid er omme, og beskriver *dividet* som kontrollsamfunnets byggesteiner, peker han på at maktens konseptualisering av populasjonen har utviklet seg til noe som kan reduseres til datarepresentasjoner, det vil si informasjon om et menneske, et objekt, osv. I kontrollsamfunnet blir hver entitet konseptualisert og samtidig produsert som bestående av mange mindre deler som kan justeres. I tråd med teknologisk utvikling, og spesielt mulighetene for å analysere store mengder data, er det ikke lenger nødvendig å ta høyde for alt. Enkeltkomponenter kan justeres for å frembringe det ønskede utfallet.

Kontrollsamfunnet intensiverer kunnskapsproduksjonen om populasjonen på to måter. For det første blir stadig flere av aktivitetene vi foretar oss, registrert. Det gjelder spesielt digitale spor fra vår internettbruk. For det andre er vitenskapeliggjøringen av mennesket som et biologisk vesen

blitt stadig mer dominerende, samtidig som stadig mindre enheter blir gjort til kunnskapsobjekter (se Rose, 2001; og Rabinow og Rose, 2006). Populasjonen er i dag en stor mengde data om biologiske prosesser på nevro- og gennivå, og det er slike dividuelle egenskaper makten reagerer på og søker å endre. Et eksempel som illustrerer både dividualiseringen og kontrollsamfunnets overordnede logikk, kan hentes fra medisinsk historie: Før ble den tuberkuløse sendt av gårde for at hele «individet» skulle bli friskt på sanatoriet. Dagens antibiotika, derimot, er ikke avhengig av hvor personen befinner seg, for å fungere, men kurerer sykdommen uavhengig av hvor den syke befinner seg, ved kun å rette seg mot de delene av mennesket som gjør det «sykt».

Kontinuerlig modulasjon beskriver den måten kontrollen styrer populasjonen på. Den fungerer ved å tilrettelegge for bestemte typer handling, uten at det er snakk om en populasjon utgjort av aggregeringen av individer som skal normaliseres ved å trenes opp i et bestemt regime. Mens disiplinen trer ferdige atferdsmodeller over hodet på individene, varierer kontrollens maktinstrumenter kontinuerlig ut fra de til enhver tid gitte forholdene, som en form som hele tiden tilpasser seg (Deleuze, 1995b: 179). For kontrollen består populasjonen av divider som det samles informasjon om for på bakgrunn av denne å kunne forutse atferd og iverksette tiltak som til enhver tid tilpasses forholdene og målene.

Teknikker for *umiddelbar kommunikasjon* gjør det mulig både å få informasjon om hva som foregår, og å sende signaler for å modifisere rammene for atferd, i sanntid. Umiddelbar kommunikasjon beskriver en prosess der beslutninger følger fastlagte prosedyrer og mønstre, slik som saksbehandling i byråkratier og måten et elektronisk nøkkelkort låser opp en dør på. Det skjer gjennom en direkte tilpasning, umiddelbart gitt en bestemt verdi på en informasjonsparameter. Populasjonen trenger dermed ikke å sperres inne for at man skal kunne følge med og justere atferd. Overvåking er en sentral del av kontrollregimet, men ikke i disiplineringssamfunnets panoptiske form: Det handler ikke om at individer skal internalisere blikket som observerer dem, og dermed justere egen atferd, men om å samle inn informasjon som igjen tas i bruk for å tilrettelegge for populasjonens atferd. Systemet er preventivt: Det forutser og beregner sannsynligheter før utvalgte tiltak iverksettes.

På samfunnsnivå introduserer kontrollsamfunnet også bevegelse på en måte som skiller det fra det disiplinerte samfunnet. Sistnevnte utgjorde en samfunnsorganisering ved hjelp av distinkte institusjoner, som alle holder populasjonen fast og former den ved hjelp av teknikker for internalisering av et normativt program – tydelig og allerede definerte idéer om hvordan ting bør være, og hvordan disse tilstandene oppnås. Om det disiplinerte samfunnets organisering skriver Deleuze at «[i]ndividuals are always going from one closed site to another, each with its own laws» (Deleuze, 1995b: 177). Man begynner i familieinstitusjonen – sperret inne mellom hjemmets fire vegger –, før man trer inn i utdanningsinstitusjonen, der man kontinuerlig blir minnet på at man *ikke er hjemme lenger*. Skolen opererer etter sine egne regler og er tydelig avgrenset fra familien: «[T]hen the barracks ('you're not at school anymore, you know'), then the factory, hospital from time to time, maybe prison, the model site of confinement» (Deleuze, 1995b: 177). Det disiplinerte samfunnet sender altså individer fra den ene institusjonen til den neste, alle med særegne koder – men alle modellert etter fengslet – og utgjør til sammen et system av innesperringer som alle «begynner på nytt» og fungerer uavhengig. I det disiplinerte samfunnet har familien ett formål og ett sett med teknikker, mens skolen har et annet formål og andre teknikker.

Kontrollen, på sin side, fungerer overordnet alle institusjoner. Den etablerer teknikker for å justere atferd som traverserer det institusjonelle landskapet, og bruker de tidligere atskilte sonene for å forme mennesker som brikker i en sammenhengende regulering, på tvers av familien, skolen, sykehuset og fengslet. Den omorganiseringen av samfunnsinstitusjonene kontrollsamfunnet representerer, har to sider:

Den går for det første ut på å gi hver enkelt institusjon deloppgaver som tidligere tilhørte en annen institusjon, og kun den. Det er dette Foucault også, som tidligere nevnt, påpeker når han i *Overvåkning og straff* (Foucault, 1994: 188) observerer at institusjoner påtar og tilpasser seg nye oppgaver, og at skillene mellom tidligere distinkte samfunnsinstitusjoner dermed er i ferd med å bygges ned. En interessant parallell til denne dedifferensieringen av institusjonelle funksjoner er det Christie (1970: 75–77) kaller importmodellen. Importmodellen går ut på at institusjoner – for eksempel fengslet – konsentrerer seg om sin kjerneoppgave, og lar

andre spesialiserte institusjoner – kanskje primært skolevesenet og helsevesenet – tre inn i fengslet for å ivareta viktige, men, med tanke på institusjonens hovedansvar, eksterne oppgaver. Å ivareta fangenes helse forblir på den måten en funksjon *utenfor* fengslet. I kontrollsamfunnet begynner disse institusjonelle skillene å bli irrelevante. Institusjonenes oppgaver blir så omfattende og helhetlige at det ikke er snakk om å «hente inn» funksjoner «utenfra», men om et overordnet kontrollsystem som består av et nettverk av forskjellige kontrollteknikker.

For det andre omorganiseres samfunnet ved at det etableres teknikker for en kontroll som fungerer på et overordnet nivå. Gjeld og kredittscore-systemer er eksempler på slike, som henter informasjon og kriterier fra mange forskjellige institusjonelle kontekster. Kontrollteknikkene er ikke lenger forankret i eller begrenset til noen enkelt institusjon. På den måten har ikke institusjonene lenger sin spesifikke oppgave, men ivaretar sammen en helhet av atferdsregulering.

Deleuze mener med argumentene ovenfor at de innesperrende institusjonene fra den disiplinære perioden er i krise. De kjemper for å overleve, men ifølge Deleuze er kampen allerede tapt:

New kinds of punishment, education, health care are being stealthily introduced. Open hospitals and teams providing home care have been around for some time. One can envisage education becoming less and less a closed site differentiated from the workplace as another closed site, but both disappearing and giving way to frightful continual training, to continual monitoring of worker-schoolkids are bureaucrat-students. They try to present this as a reform of the school system, but it's really dismantling. In a control-based system, nothing's left alone for long. (Deleuze, 1995a: 175)

Maktformen Deleuze beskriver i sin skisse til kontrollsamfunnet, kan dermed sies å bryte disiplinens stedsbunnethet på to måter: For det første retter den seg mot objekter mens de er i bevegelse, og er ikke nødt til å holde dem fast for å justere deres atferd. For det andre fungerer den uavhengig og overordnet hver enkelt institusjon. «Confinements are *molds*, different moldings, while controls are a *modulation*», skriver Deleuze (1995b: 178). Støpeformene som disiplineringen virket gjennom, erstattes av modulasjon – en måte å bearbeide et objekt på der det fra før

ikke finnes noen fastlagt form objektet skal passe inn i. Det finnes ingen allerede eksisterende kategori, men en konstant tilpasning uavhengig av lokasjon (se Hui, 2015). Slik virker kontrollmakten på et mikronivå, men også på samfunnsnivå, der kontrollsamfunnet utgjøres av et sømløst nettverk av uatskillelige kontrollteknikker.

3. Kontrollsamfunnet eksemplifisert

Jeg vil nå eksemplifisere Deleuzes begrepsmessige rammeverk for kontrollsamfunnet med en gjennomgang av lov om straffegjennomføring (2001) og forskrift om straffegjennomføring (2002). Dermed vil jeg også vise hvordan Deleuzes begreper og idé om kontrollsamfunnet kan tas i bruk i analyser av fengsel og andre maktutøvende institusjoner. Disse tekstene gir imidlertid bare begrenset innsikt i fengslets virkelighet. Det kan potensielt være stor diskrepans mellom lovtekster – som offisielle representasjoner – og institusjonell praksis.

3.1. Kontroll i norske fengsler

Kontroll er, som vi har sett, en utvikling av og samtidig en kontrast til disiplineringsmakten, som Deleuze mener hører fortiden til, først og fremst markert av det han beskriver som en nedbrytning av et samfunn organisert ved hjelp av avlukker og innesperring. I kontrollsamfunnet kan fengslet sees på som en institusjon som gjør iverksettelsen av en rekke forskjellige maktteknikker mulig, som ikke er mulig utenfor straffens institusjoner. Straffedømte og innsatte i fengsler har ikke det samme juridiske kravet på «frihet» og autonomi som «frie» samfunnsborgere, hvilket lar Kriminalomsorgen underlegge dem et intensivt kontrollregime. Å sperre inne, hvilket jo faktisk foregår i fengsler i dag, kan sies å ikke i seg selv være den dominerende maktteknikken og metoden for å styre populasjonen, men det gjør det mulig å benytte andre teknikker som ellers ikke ville vært tilgjengelige. Makt utøves i form av en kontinuerlig modulasjon av en populasjon som er konseptualisert og produsert som divider gjennom umiddelbar kommunikasjon.

Kontrollsamfunnets styringsrasjonalitet illustreres allerede i andre paragraf av straffegjennomføringsloven, der straffens formål beskrives som avgjørende for hvordan den skal gjennomføres. De tiltakene som iverksettes, skal gjøre at den innsatte ikke igjen begår lovbrudd, og de skal være «betryggende for samfunnet» og sikre den innsatte «tilfredsstillende forhold» (straffegjennomføringsloven, 2001: §2). Her er det ingen overordnede etiske eller transcendent argumenter som legitimerer straffen, hvilket nødvendigvis heller ikke er lovens oppgave, men kan finnes i andre juridiske dokumenter. Loven er motivert av å «fremme domfeltes tilpasning til samfunnet». Teknikkene som skal tas i bruk for å oppnå dette målet, skal tilrettelegge for en type atferd der domfelte selv gjør en «innsats for å motvirke nye straffbare handlinger» (straffegjennomføringsloven, 2001: §3). Fængslet kan derfor ikke sies å ha som mål å trenge de fængslede opp ut fra en definert mal for hvordan de skal oppføre seg. Med Deleuze kan man heller si at fængslet er en institusjon som forsøker å «motvirke nye straffbare handlinger» ved å kontinuerlig tilpasse kontrolltiltakene.

I den videre gjennomgangen av straffegjennomføringsloven (2001) og forskrift om straffegjennomføring (2002) – to av flere dokumenter som fastlegger fængslets spilleregler – vil jeg peke på noen av de måtene fængslet produserer og skaffer seg kunnskap om de domfelte og innsatte på, og det kontrollrepertoaret som er tilgjengelig for fængslet. Deretter vil jeg konkludere ved å antyde hvordan fængslet kan forstås som en del av kontrollsamfunnet.

3.2. Fængslets kunnskapsproduksjon

For å kunne observere hva som foregår, og hvem som til enhver tid befinner seg, i fængslet, er det etablert metoder for å produsere kunnskap om de enkelte innsatte og institusjonen. Forskrift om straffegjennomføring presiserer at fellesskapet i fængslet må holdes øye med. I høysikkerhetsfængsel skal fellesskapet «være under stadig tilsyn og kontroll», mens tilsynet i fængsel med lavere sikkerhetsnivå og overgangsbolig blir bestemt «ut fra de forhold som foreligger» (2002: §3–9). For å opprettholde «ro og orden og ivareta sikkerheten» og tilpasse kontrolltiltakene,

kan personopplysningene til den innsatte (informasjon som kan knyttes til en enkeltperson) «behandles» (straffegjennomføringsloven, 2001: §4c) – definert som «enhver bruk av personopplysninger, som f.eks. innsamling, registrering, sammenstilling, lagring og utlevering eller en kombinasjon av slike bruksmåter» (personopplysningsloven, 2000: §2). Det samme gjelder personopplysninger om innsattes pårørende og andre som har eller søker kontakt med en fengslet. I tillegg kan Kriminalomsorgen hente ut informasjon om innsatte fra folkeregisteret, barneverns- og sosialtjenesten, helse- og omsorgstjenesten og kommunikasjonstjenester, uten å bli hindret av taushetsplikten (straffegjennomføringsloven, 2001: §7a). Det såkalte Infoflyt-systemet gjør det også mulig for Kriminalomsorgen og politiet å utveksle «beskyttelsesverdig informasjon» (Justis- og beredskapsdepartementet, 2012: 9), som skal forebygge og forhindre rømning, vold og kriminelle handlinger, og ivareta sikkerheten i fengslet. Innsatte kan registreres i Infoflyt-systemet hvis det, basert på en vurdering av vedkommendes historie og oppførsel, kan antas at personen er en potensiell trussel mot sikkerheten og roen i institusjonen (straffegjennomføringsloven, 2001: §4f). For å forebygge «uorden eller straffbar handling» kan også hver enkelt innsatt, deres rom og eiendeler undersøkes (straffegjennomføringsloven, 2001: §28). Undersøkelsene kan gjøres på fengslets område, men også utenfor «mur og gjerde» (forskrift om straffegjennomføring, 2002: §3–25). Det betyr at fengslet kan skaffe til veie en rekke sensitive opplysninger om den enkelte innsatte og personer vedkommende er i kontakt med, både for å justere kontrolltiltakene ut fra de egenskapene som kjennetegner hver enkelts situasjon, og for å kunne avverge potensielle uønskede hendelser i fengslet. Samtidig utgjør ikke fengselsmurene en absolutt grense for kontrollens jurisdiksjon.

«[F]or å avdekke bruk av rusmidler, bedøvelsesmidler, hormonpreparater eller andre kjemiske stoffer som ikke er lovlig foreskrevet», kan Kriminalomsorgen videre pålegge alle innsatte som ikke er prøveløslatt, å avgi urin- og blodprøver (straffegjennomføringsloven, 2001: §29). Her navngis ikke konkrete stoffer som det er ulovlig å ha i kroppen. Poenget er snarere at bestemte stoffer *kan* være straffbare hvis den innsatte ikke har tillatelse til å bruke dem. Hvis Kriminalomsorgen videre anser det som sannsynlig at den domfelte har stoffer i kroppen uten korrekt

tillatelse, «kan kriminalomsorgen beslutte at domfelte skal settes i enerom med spesialtoalett», eller «benytte radiologisk undersøkelse for å påvise stoffet» (straffegjennomføringsloven, 2001: §29). Fengslet kan ta i bruk rimelig inngående teknikker for å undersøke den innsattes bruk av rus- og legemidler, men uten at det handler om «svak karakter», moral eller verdier. Problemet er her ikke stoffene i seg selv. Poenget er snarere at rus og medisinerer skal foregå på fengslets premisser og under fengslets *kontroll* (se Alerics kapittel, kap. 4): Alle deler av mennesket skal observeres og kunne justeres, for på den måten å frembringe en atferd som fører den enkelte bort fra aktiviteter som defineres som kriminelle.

I disse teknikkene for kunnskapsproduksjon kommer det frem hvordan fengslet konseptualiserer de innsatte og gir en beskrivelse av «hvem de er», for å kunne bedømme sannsynlighetene for forskjellige utfall og situasjoner. I tråd med det Deleuze beskriver som individualisering, bryter fengslet fangene ned i datakomponenter – alder, bosted, etnisitet, eventuell gjengtilhørighet, forbrytelsens alvorlighetsgrad, osv. – som representerer potensielle «røde lys» eller kjennetegn som etterspør en ytterligere forsiktighet eller bestemte tiltak. Fengslet kartlegger kontinuerlig aktivitetene og hva som befinner seg innenfor institusjonen, og forsøker slik å forutse hva som vil skje, og vurderer risiko og hva som er de beste tiltakene å iverksette. Alt dette er teknikker for å produsere kunnskap som *kan* tas i bruk.

3.3. Fengslets kontrollrepertoar

All informasjonen og kunnskapen som hentes inn og produseres om fangene og hva som foregår i fengslet, danner grunnlaget for fengslets vurdering av hvilke tiltak som kan iverksettes for å oppnå bestemte mål, og som reaksjoner på forhold som måtte oppstå. Dette er kjernen i kontrollens kontinuerlige modulasjon: Hvilke tiltak som iverksettes, kan ikke deduseres ut fra en a priori norm, men må alltid avgjøres på bakgrunn av en vurdering av den konkrete foreliggende situasjonen.

Regler for «ro, orden og disiplin» består av straffegjennomføringsloven og forskrift om straffegjennomføring, i tillegg til å være fastlagt i detalj på lokalt nivå i hvert enkelt fengsel. Hvis de innsatte ikke «retter seg etter

bestemmelsene», kan de ansatte i fengslet ta i bruk fysisk makt, gitt at det vurderes som «nødvendig og forsvarlig» og «mindre inngripende tiltak» har vist seg utilstrekkelige (forskrift om straffegjennomføring, 2002: §3-11). Innsatte kan «utelukkes fra fellesskapet med andre innsatte» hvis de skaper uønsket atferd (straffegjennomføringsloven, 2001: §37). Ved brudd på «reglene for ro, orden og disiplin» kan Kriminalomsorgen ilegge fem forskjellige reaksjoner. Disse reaksjonene består av å gi «skriftlig irettesettelse», frata innsatte «dagpenger i en bestemt periode», frata «begunstigelse»², utelukke innsatte fra «fritidsfellesskapet eller andre aktiviteter i fritiden for et tidsrom av inntil 20 dager» eller frata innsatte «adgang til permisjon for et tidsrom av inntil fire måneder» (straffegjennomføringsloven, 2001: §40). I det som defineres som «alvorlige» situasjoner, der målet er å «avverge alvorlig angrep eller skade, hindre iverksettelse av alvorlige trusler eller betydelig skade på eiendom, hindre alvorlige opptøyer eller uroligheter, hindre rømning [...], avverge ulovlig inntrenging i fengsel, eller sikre adgang til sperret eller forskanset rom», kan Kriminalomsorgen benytte «tvangsmidler». Disse består av «sikkerhetscelle, sikkerhetsseng eller annet godkjent tvangsmiddel», og «skal brukes med varsomhet slik at ingen blir påført unødig skade eller lidelse» (straffegjennomføringsloven, 2001: §38). Valg av tiltak for å opprettholde «ro, orden og disiplin» foregår altså gjennom en vurdering av hva som i de gitte tilfellene er nødvendig. De er ikke fastlagt i en statisk protokoll, men er til enhver tid varierende.

Hvis det «av sikkerhetsmessige grunner» ansees som nødvendig, kan besøk i fengslet måtte gjennomføres under observasjon av tilsatte, «ved overhøring av samtale, ved bruk av glassvegg eller ved å forby fysisk kontakt mellom innsatte og den besøkende», i tillegg til at samtalen kan bli pålagt å føres «på et språk de tilsatte behersker» (straffegjennomføringsloven, 2001: §31). Hvis «det er grunn til å anta at besøket vil bli misbrukt til planlegging eller gjennomføring» av handlinger klassifisert som kriminelle, eller som kan «forstyrre ro, orden og sikkerhet» i fengslet, kan Kriminalomsorgen nekte den innsatte besøk (straffegjennomføringsloven, 2001: §31). Det samme gjelder telefonsamtaler, som også kan tas opp (forskrift om straffegjennomføring, 2002: §3-29). Kjernen i disse reglene er at innsatte godt kan ha kontakt med verdenen utenfor murene, men

hvis det vurderes som sannsynlig at kontakten kan føre til atferd som Kriminalomsorgen ser på som problematisk, kan kontakten styres til å måtte foregå på måter Kriminalomsorgen kan «kontrollere», det vil si kunne observere og gripe inn overfor hvis «nødvendig». Her kan man se hvordan relasjonen mellom observasjon og tiltak – kunnskap og makt – etableres som del av et system av umiddelbar kommunikasjon, der hendelser og situasjoner blir møtt med bestemte reaksjoner ut fra hva som kjennetegner dem.

I sitt kontrollrepertoar har fengslet hentet tiltak fra andre institusjoner. Det illustrerer Deleuzes poeng om at grensene mellom samfunnsinstitusjonene bygges ned, og de «totale institusjoners» sammenbrudd. En rekke andre institusjoner er i dag til stede i fengslet. Personopplysninger kan tas i bruk for å tilrettelegge for «tjenester fra andre etater med sikte på å fremme innsattes og domfeltes tilpasning til samfunnet» (straffegjennomføringsloven, 2001: §4c). Samtidig som andre institusjoner virker på innsiden av fengslet, holdes ikke de innsatte fullstendig isolert. Selv om datamaskiner med internettilkobling i utgangspunktet er forbudt i fengsler med høyt sikkerhetsnivå, kan innsatte ta dem i bruk hvis «det er særlig grunn til det og når det finnes sikkerhetsmessig ubetenkelig» (forskrift om straffegjennomføring, 2002: §3–20). Her finner vi altså igjen det samme resonnementet som er nevnt ovenfor om post, telefon og besøk: Kontakt med omverdenen er mulig, men kun på fengslets premisser og under fengslets kontroll. Et illustrerende eksempel gjelder innsatte i fengsler med «særlig høyt sikkerhetsnivå», som også skal ha «regelmessig legetilsyn». Legetilsyn skal «som hovedregel skje inne i avdeling med særlig høyt sikkerhetsnivå», men det kan skje utenfor hvis nødvendig. Da må det «på forhånd vurderes om væpnet politi skal delta som vaktstyrke til enhver tid» (forskrift om straffegjennomføring, 2002: §6–7). Slik overlapper fengslets kunnskap og maktutøvelse med andre institusjoner. Deres teknikker kombineres – fengslets bevoktning, helsevesenets biomedisinske klassifisering av kropper og her også politiets voldspotensial – og danner et nettverk av teknikker for en sømløs kontroll, der grensene mellom institusjoner er diffuse. De forskjellige institusjonene kan hente inn teknikker utenfra – fra hverandre – når det ansees som fornuftig og formålstjenlig, og samarbeider på den måten om å danne et helhetlig grep

om populasjonen, som til enhver tid observeres og registreres. Dette gjør det mulig å tilrettelegge for ønsket atferd. Slik trer utsiden inn i fengslet, mens det som befinner seg innenfor, strekker seg ut forbi murene.

4. Konklusjon. Kontrollsamfunnet og fengslet som kontrollinstitusjon

Deleuze gir en beskrivelse av kontrollsamfunnet som en samfunnsform definert av en maktform som hele tiden vurderer sine tiltak og kobler sammen teknikker fra forskjellige institusjoner. Kontrollmakten retter seg mot populasjonen qua divider, en konseptualisering av mennesket som ikke er opptatt av hele individet, men som snarere deler populasjonen opp i komponenter som hver for seg kan undersøkes og justeres. I kontrollsamfunnet utøves makt over objekter som er i kontinuerlig bevegelse og endring. Makten fungerer derfor ikke på bakgrunn av normer og verdier som er fastlagt på forhånd, og som pålegges dens objekter, den fungerer snarere ved kontinuerlig å observere og samle inn informasjon som gjør det mulig å tilpasse tiltakene til stadig skiftende forhold og motiver. Det gjør også at den institusjonelle ordenen etableres som et ensemble av maktteknikker og kunnskapsutveksling som i fellesskap regulerer populasjonen. I dette kapitlet har mitt anliggende vært å introdusere det perspektivet og de begrepene Deleuze lar oss ta i bruk for å se verden på nye måter. Jeg har deretter illustrert Deleuzes argumenter med en gjennomgang av straffegjennomføringsloven (2001) og forskrift om straffegjennomføring (2002), ikke for å gjøre en empirisk analyse av fengslenes maktutøvelse, men for å eksemplifisere hvordan man kan tenke om makt i et perspektiv som er basert på Deleuzes skisse til kontrollsamfunnet.

En hypotese jeg vil presentere på bakgrunn av denne gjennomgangen av de to lovtekstene, er at det å fengsle noen i kontrollsamfunnet primært handler om å plassere noen under betingelser for en intens kunnskapsproduksjon, slik at deres atferd i større grad kan forutsees og mer finjusterte teknikker iverksettes for å frembringe lovlydige handlinger. De kunnskapsproduserende teknikkene fengslet tar i bruk, er mye mer dyptgripende enn de som er mulige i samfunnet utenfor

fengslet på en ikke-domfelt populasjon. Med utgangspunkt i Deleuzes skisse til kontrollsamfunnet og den maktanalysen denne gjør mulig, bør fengslets maktutøvelse forstås som et varierende system av teknikker for å styre de innsattes atferd, der hvilke tiltak som iverksettes, avgjøres av de spesifikke forholdene som oppstår i hvert enkelttilfelle. Med unntak av sikkerhetscellen skal ikke de innsatte holdes fast i ett rom³, og hva de skal gjøre til bestemte tider, eller hvilke verdier fangene skal lære, er ikke fastlagt. Visse tiltak kan under gitte betingelser tas i bruk for å få de innsatte til å oppføre seg på en bestemt måte. Lovene etablerer på den måten et fleksibelt system av umiddelbar kommunikasjon: Hvis tilfellet X forekommer under Y betingelser, iverksettes tiltak A. Videre kommer systemets kontinuerlige modulasjon av populasjonen til uttrykk ved at det ikke finnes noen norm å sanksjonere de innsattes oppførsel ut fra.

Et Deleuze-inspirert maktperspektiv gjør det dermed mulig å argumentere for at fengsling først og fremst er en maktteknikk som blottlegger fangen, vedkommendes historie og relasjoner for institusjonens blikk, og på bakgrunn av all denne informasjonen og beregnede sannsynligheter for fremtidige handlinger, etablerer et veloverveid og tilpasset sett av metoder for å frembringe den ønskede atferden. Perspektivet åpner for å se på fengslets murer som ikke lenger definerende for maktutøvelsen som foregår i fengslet. Murene er verken den primære maktteknikken som tas i bruk i fengsel, eller en uoverskridelig grense mellom institusjoner, men et symbolsk skille som underlegger de som befinner seg på innsiden, en form for makt som best kan forstås i lys av det Deleuze beskriver som kontroll. Fengslet kan sies å operere etter en institusjonell logikk basert på fortløpende vurdering av hvilke tiltak som skal iverksettes ut fra hva man til enhver tid ønsker å oppnå – hvilket ikke er fastlagt på forhånd –, og hvilke tiltak som er best egnet gitt betingelsene og sannsynlighetene for bestemte situasjoner. Logikken illustrerer maktutøvelsen i kontrollsamfunnet generelt, som videre kjennetegnes av en populasjonsregulering som kobler sammen de forskjellige institusjonene, slik at de kombinert utgjør en vev av teknikker for dividualiserende kunnskapsproduksjon, kontinuerlig modulasjon og umiddelbar kommunikasjon.

Sluttnoter

1. Takk til Emil Øversveen og Victor Lund Shammass for kommentarer på en tidligere versjon av dette manuskriptet.
2. I forskrift om straffegjennomføring (2002: §3–37) presiseres hvilke begunstigelser som kan fratras: «Tillatelse til å se på fjernsyn på innsattes rom, tillatelse til å ha privat datautstyr på innsattes rom, tillatelse til å ha tillitsjobb i eller utenfor fengslets område, tillatelse til å foreta innkjøp utenfor nødvendige artikler, tillatelse til å drive hobbyvirksomhet.»
3. Sivilombudsmannen (2017) observerte riktignok at enkelte innsatte på Ila fengsel i praksis ble sittende isolert på cellen i 22 timer eller mer i døgnet.

Referanser

- Bogard, W. (2007). The coils of a serpent. Haptic spaces and control societies. *Ctheory. 1000 Days of Theory*: td057. Hentet fra http://ctheory.net/ctheory_wp/the-coils-of-a-serpent-haptic-space-and-control-societies/ 4. september 2017.
- Bolt, M. (2011). *En anden verden. Små kritiske epistler om de seneste årtiers antikapitalistiske satsninger i kunst og politik og forsøgene på at udrudere dem*. København: Forlaget Nebula.
- Christie, N. (1970). Modeller for fengselsorganisasjonen. I T. Axelsen og R. Østensen (Red.), *I stedet for fengsel (70–79)*. Oslo: Pax forlag.
- Deleuze, G. (1988). *Foucault*. London: Bloomsbury Publishing.
- Deleuze, G. (1995a). Control and Becoming. *Negotiations. 1972–1990 (168–176)*. New York: Columbia University Press.
- Deleuze, G. (1995b). Postscript on Control Societies. *Negotiations. 1972–1990 (177–182)*. New York: Columbia University Press.
- Deleuze, G. (1998). Having an Idea in Cinema (On the Cinema of Straub-Huillet). I E. Kaufman og K.J. Heller (Red.), *Deleuze and Guattari: New Mappings in Politics, Philosophy and Culture (14–19)*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Deleuze, G. (2009). En ny kartograf (Overvåkning og straff) [Norsk oversettelse av første kapittel av Delezes bok *Foucault*]. *Agora*, 2–3. 247–268.
- Eliassen, K.O. (2016). *Foucaults begreper*. Oslo: Spartacus forlag.
- Forskrift om straffegjennomføring. (2002). *Forskrift om straffegjennomføring* av 22. februar 2002 nr. 183 med hjemmel i lov av 18. mai 2001 nr. 21 om gjennomføring av straff mv. (straffegjennomføringsloven). Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/SF/forskrift/2002-02-22-183> 7. september 2017.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1994). *Overvåkning og straff. Det Moderne Fengsels Historie*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.

- Foucault, M. (1999). *Seksualitetens historie I. Viljen til Viten*. Oslo: Exil.
- Foucault, M. (2009). *Biopolitikkens fødsel. Forelæsninger på Collège de France 1978–1979*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Foucault, M. (2012). *Forelesninger om regjering og styringskunst*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Foucault, M. (2015). *The Punitive Society. Lectures at the Collège de France. 1972–1973*. London: Palgrave Macmillan.
- Gilbert, J. og Goffey, A. (2015). Control Societies: Notes for an Introduction. *New Formations: A Journal of Culture/Theory/Politics*, 84–85. 5–19.
- Hui, Y. (2015). Modulation after Control (Simondon contra Deleuze). *New Formations: A Journal of Culture/Theory/Politics*, 84–85. 74–91.
- Justis- og beredskapsdepartementet. (2012). *Rapport 15. mai 2012. INFOFLYT. Informasjonsutveksling mellom politiet og kriminalomsorgen i saker med alvorlig kriminalitet og høy risiko*. Hentet fra https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/jd/dokumenter/rapporter/2012/infoflyt-rapport_2012.pdf?id=2309098 4. september 2017.
- Personopplysningsloven. (2000). Lov om behandling av personopplysninger av 14. april 2000 nr. 30. Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2000-04-14-31> 4. september 2017.
- Rabinow, P. og Rose, N. (2006). Biopower Today. *BioSocieties*, 1. 195–217.
- Rose, N. (2001). The Politics of Life Itself. *Theory, Culture & Society*, 18(6). 1–30.
- Sivilombudsmannen. (2017). *Besøksrapport. Ila fengsel og forvaringsanstalt. 6.–9. mars 2017*. Hentet fra <https://www.sivilombudsmannen.no/wp-content/uploads/2017/08/Besøksrapport-Ila-fengsel-og-forvaringsanstalt-2017-Endelig-til-nett.pdf> 18. november 2017.
- Straffegjennomføringsloven. (2001). Lov om gjennomføring av straff mv. av 18. mai 2001 nr. 21. Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2001-05-18-21?q=straffegjennomforingsloven> 4. september 2017.
- Ugelvik, T. (2011). *Fangenens friheter. Makt og motstand i et norsk fengsel*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Williams, R.W. (2005). Politics and Self in the Age of Digital Re(produ)ducibility. *Fast capitalism*, 1(1). Hentet fra https://www.uta.edu/huma/agger/fastcapitalism/1_1/williams.html 15. juli 2017.

KAPITTEL 12

Hvordan teorisere en fange? Fengslet som sosiologisk læringsanstalt

Johan Fredrik Rye

Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Abstract: Since 2008, masters' students in sociology at the Department of Sociology and Political Science at Norwegian University of Science and Technology have used the prisons in Trondheim as an alternative arena for learning. Through excursions, interviews with prisoners and fieldwork, students gain first-hand knowledge of local prisons, their officers and inmates. This chapter discusses how the prison can be a good educational arena to learn about crime and punishment and for developing students' general social theoretical capacities. The starting point of this discussion is a critical theory of learning that highlights the tension between theory and practice in teaching in higher education, as well as sociologist Michael Burawoy's (2013) criticism of the way the discipline of sociology disseminates theory. A central conclusion is that more practice-oriented forms of teaching may contribute to increasing students' learning outcomes in at least six ways: Students develop a more nuanced understanding of sociological theories; they attain better empirical insight into social phenomena, and they get a productive basis for conducting independent research projects. Further, excursions to prisons contribute to establishing productive communities for practice and professional identity. They create motivation for continuous studies and give students an understanding of the field of practice where their sociological knowledge is useful.

Keywords: Burawoy, didactics, sociology of knowledge, teaching theory, sociology

Sammendrag: Siden 2008 har masterstudenter ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, NTNU, brukt Trondheims fengsler som alternativ studie- og læringsarena. Gjennom ekskursjoner, fangeintervjuer og feltarbeid har de fått førstehånds kjennskap til de lokale fengslene og deres ansatte og fanger. Kapitlet diskuterer hvordan fengslet kan være gode sosiologiske læringssteder for å lære om kriminalitet og straff, men også for å utvikle studentens generelle samfunnsteoretiske kapasiteter. Utgangspunktet for diskusjonene er henholdsvis kritisk læringsteori om spenningen mellom teori og praksis i undervisning i høyere utdanning, og den amerikanske sosiologen Michael Burawoys (2013) kritikk av sosiologidisiplinens teoriformidling. En sentral konklusjon er at mer praksisnære undervisningsformer kan bidra til å øke studentenes læringsutbytte på minst seks måter: Studentene utvikler en mer nyansert forståelse av sosiologiske teorier, de får bedre empirisk forståelse av samfunnsfenomener, og de får et produktivt utgangspunkt for å gjennomføre egne, selvstendige forskningsoppgaver. Videre bidrar feltkursjoner til at det etableres produktive

Sitering av denne artikkelen: Rye, J.F. (2018). Hvordan teorisere en fange? Fengslet som sosiologisk læringsanstalt. I J.F. Rye & I.R. Lundeberg (red), *Fengslende sosiologi. Makt, straff og identitet i Trondheims fengsler* (Kap 12, s. 265–290). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.41.ch12>
Lisens: CC BY-NC 4.0

praksisfellesskap og faglig identitet, de skaper studiemotivasjon, og de gir studentene en forståelse av praksisfelt der deres sosiologiske kunnskaper kommer til nytte.

Nøkkelord: Burawoy, didaktikk, kunnskapssosiologi, teoriundervisning, sosiologi

1. Fra teoriprat til teoretisk praksis

De samfunnsvitenskapelige disiplinutdanningene på universiteter og høyskoler er *teoretiske* utdanningsløp. Studentene skal føres inn i disiplinenes sentrale perspektiver, teorier, begreper og metoder. De får teoretiske kunnskaper om den sosiale virkeligheten som utforskes, og kjennskap til metodologier og metoder som ligger til grunn for kunnskapsproduksjonen. Vitenskapelige tekster – pensum – er studentenes viktigste arbeidsredskap. Auditorier, lesesaler og biblioteker representerer de sentrale arenaene i en students hverdag. Selv skriver studentene egne akademiske tekster, som de så vurderes ut fra. Semesteroppgaven er det prototypiske produktet av studentenes strev, og bachelor- og masteroppgavene er utdanningsløpets svenneprøve.

De samfunnsvitenskapelige fagene kritiseres imidlertid ofte som overdrevent teoretiske og virkelighetsfjerne. Mange studenter sliter med å kjenne seg igjen i og forstå det teoretiske pensumet, eller de ser ikke relevansen av teoriene. Ikke minst er dette tydelig på de sosiologiske utdanningsprogrammene, som det handler om i dette kapitlet. For mange sosiologistudenter er det for eksempel vanskelig å finne samtidsrelevans i Webers, Durkheims og Marx' mer enn hundre år gamle – og til dels lite tilgjengelige – tekster. Hva er egentlig bruksnyttene av Webers utlegninger av den protestantiske etikken og kapitalismens ånd (2005 [1905]), Durkheims statistiske studier av selvmordsrater i de tyske delstatene på 1800-tallet (2000 [1897]) eller Marx' oppfordring til proletarer i alle land om å kaste sine lenker (1984[1848])?

Også moderne teoretiske bidrag lider ofte samme skjebne og utdefineres av mange studenter, som i beste fall pugger seg gjennom pensumbøkene for å kunne reprodusere stoffet på eksamen. Den franske samfunnsfilosofen Michel Foucault (1926–1984), som jeg kommer tilbake til senere i bokkapitlet, er blant de aller mest leste og siterte innen humaniora og samfunnsvitenskap (Eliassen, 2016). Hans arbeider er spesielt relevant

for fengselssosiologiske studier gjennom boka *Overvåkning og straff. Det moderne fengsels historie* (1999[1975]). Foucaults tekster er imidlertid også blant de mer vanskelig tilgjengelige og ofte en kilde til frustrasjon, irritasjon og faglig kjedsomhet blant sosiologistudentene, også for dem som studerer strafferettsinstitusjonene og skulle være mer enn middels motakelig for hans banebrytende teorier.

De teoritrotte studentene får støtte fra Ottar Brox, som selv har status som klassiker og nestor i norsk samfunnsvitenskap. Han er svært skeptisk til hvordan de eldste klassiske samfunnsteorikerne formidles omkring på landets høyere læresteder. Brox skriver at det kanskje er «en sunn og riktig reaksjon at vi sovner etter å ha lest 3 sider av *Das Kapital*, for ikke å snakke om *Wirtschaft und Gesellschaft*!» (2002, upag.).¹

Resultatet av den overdrevent virkelighetsfjerne teoriundervisningen er ofte svekket motivasjon, og dermed gjerne også dysfunksjonelle studierutiner. Å lese tekster som man ikke forstår – og enda verre, kanskje heller ikke ser relevansen av –, har liten læringsverdi. Teoretiske kunnskaper blir objektivisert, uten forankring i studentenes hverdag, og noe som de ikke utvikler et aktivt forhold til. Teoriene blir livløse relikvier uten relevans for samtiden og studentenes virkelighet. Dermed får de kommende samfunnsviterne heller ikke tilegnet seg de teoretiske kunnskapene som skisseres i studieplanenes læringsmål. Noen hopper kanskje også av studiene og bidrar til frafallsstatistikken i høyere utdanning.

1.1. Strategier for bedre læring

Det finnes strategier for å motvirke teoritretthet blant studentene. Gode forelesninger med engasjerte og kunnskapsrike forelesere gjør selvsagt pensum mer tilgjengelig og studentene mer motiverte. Klare eksempler fra foreleseren gir forståelse. Mer dialogbaserte undervisningsprinsipper bidrar til å aktivisere studentene. Mer gruppearbeid og dynamiske arbeidsformer stimulerer både læringsglede og -utbytte. Mange forelesere satser også på forskjellige former for teknologiserte undervisningsformer, som quizer og kahoot-er, eller de tar i bruk audiovisuelle hjelpemidler (mer avansert bruk av power point / prezi, filmer, podkaster m.m.).

Universitetene utarbeider også institusjonelle handlingsplaner for bedre læringsmiljø (Aduarup og Stensaker, 2017).

Lærings- og undervisningsformen på universiteter og høyskoler får dessuten også stor oppmerksomhet i nasjonale fora utenfor selve lærestedene. I den siste stortingsmeldingen om høyere utdanning, *Kultur for kvalitet i høyere utdanning*, understrekes behovet for å prøve ut nye undervisningsformer som kan skape større engasjement og dermed læring blant studentene (Meld. St. 16 (2016–2017)). Det legges imidlertid først og fremst vekt på *hvordan* studentene undervises (form), og mindre på *hva* det undervises i (innhold). Aduarup og Stensaker peker på at de «administrative» og «akademiske» aspektene ved læringsprosessene ofte ikke sees i sammenheng. Universitetene har

decoupled their work on developing learning environments, where issues related to technology development, infrastructure and learning spaces seem to be dealt with quite separately from ‘academic’ development projects. (2017: 9)

Aduarup og Stensaker mener en slik arbeidsdeling er uheldig. Nye undervisningsformer trenger faglig forankring. I kapitlet skal jeg derfor presentere refleksjoner fra et didaktisk utviklingsprosjekt som eksplisitt er forankret i faglige (akademiske) motiverte undervisnings- og læringsprosesser. Ut fra kunnskapsteoretiske perspektiver på relasjonene mellom teori, praksis og læring, diskuterer jeg hvordan teoretiske kunnskaper kan formidles bedre til studentene ved hjelp av å gjennomføre (deler av) teoriundervisningen utenfor campus.

1.2. Sosiologisk teori som case

Som eksempel diskuterer jeg teoriundervisningen i den sosiologiske disiplinen. Sosiologifaget er – og må nødvendigvis være – grunnleggende teoretisk innrettet. Det er ingen løsning å av-teorisere faget, for eksempel gjennom å konsentrere seg om empiriske «fakta» og beskrivelser av samfunnsfenomener. Disiplinens hensikt er å gi fortolkninger og forklaring på sosiale fenomener, og det krever teoretiske kapasiteter. Som Brox (2002) argumenterer, er det imidlertid utforskningen av teoretikerens *verktøykasser* – ikke deres substantive teorier – som først og fremst

har relevans for dagens studenter. Hvordan kan teoriene anvendes, som praktiske verktøyer, i analyser av vår sosiale samtid? Hva er deres bruksverdi? Og hvordan kan man bruke dem mest mulig konstruktivt?

I bokkapitlet diskuterer jeg «praksisorientert teoriundervisning» som en didaktisk strategi som svarer til Brox' etterlysning av mer anvendt formidling av teoretiske kunnskaper innen samfunnsvitenskapene. Det konkrete utgangspunktet er et flerårig utviklingsprosjekt ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU, der jeg har brukt fengsler som en supplerende praksisorientert læringsarena i den teoretiske sosiologiundervisningen. Jeg presenterer prosjektet ut fra følgende problemstilling: Hvordan kan praksisorienterte didaktiske strategier bidra til studentenes kritiske og reflekterte forhold til sosiologisk teori? Først skal jeg imidlertid skissere det teoretiske rammeverket som ligger til grunn for prosjektet, og analysene som presenteres.

2. Teori og praksis – teoretiske perspektiver

Problematiseringer av forholdet mellom praksis og teori – liv og lære – har lange tradisjoner innen samfunnsvitenskapene. Det representerer også en sentral kunnskapsteoretisk debatt. Finnes det kunnskap løsrevet fra praksis? Jeg skal her dra vekslers på tre sentrale perspektiver som har inspirert arbeidet med å utvikle mer praksisorienterte strategier for den sosiologiske teoriundervisningen.

Et viktig kunnskapsteoretiske startpunkt er Marx' problematisering av relasjonen mellom kunnskap og praksisfeltet. Han avviste filosofiens dikotomiske forståelse av forholdet, der kunnskap gis en privilegert status. Han mente skillet var galt (deskriptivt), men også skadelig (normativt), ettersom det bidrar til å opprettholde undertrykkelsen av arbeiderklassen. Kunnskap skaper bevissthet og har med nødvendighet praktiske implikasjoner: Først når arbeiderklassen blir bevisst de objektive samfunnsvilkårene, vil den forvandles fra et undertrykt objekt til et handlende subjekt («klasse i seg selv» / «klasse for seg selv»)². Kunnskap er makt, og kunnskap forandrer praksis. Vitenskapens oppdrag var å bidra til dette: «The philosophers have only interpreted the world, in various ways; the point is to change it» (Marx og Engels, 1998 [1845]). For

Marx var slagord som «Kunnskap for en bedre verden» – NTNUs visjon – høyst konkret.

Forholdet mellom kunnskap og praksis er gjensidig. Kunnskap former den sosiale realiteten, men aktørenes praksiserfaringer har – med samme nødvendighet – også implikasjoner for deres kunnskap. I den marxistiske tradisjonen har for eksempel arbeideren gjennom sine hverdags erfaringer privilegerte evner til å gripe de objektive sannhetene om samfunnet, for så å endre dem (revolusjonen). Også andre vitenskapsteoretiske posisjoner har parallelle forståelser av relasjonen mellom kunnskap og praksis. Mange feministiske teoretikere tilskriver for eksempel kvinner en privilegert kunnskapsstatus. Gjennom sine kvinneliv får de innsikter som menn ikke har tilgang til. Hva du erfarer (liv), påvirker din kunnskap (lære). Like fullt har menns kunnskap gjerne blitt anerkjent som «san- nere» enn kvinnenes, både som en refleks og som årsak til maktforskjeller mellom kjønnene. Ditt ståsted i samfunnet styrer hva du ser, hvilken kunnskap du tilegner deg, og dermed din maktposisjon (Harding, 1986).

Teori/praksis-dimensjonen er også sentralt i pedagogikken. En viktig referanse her er den latinamerikanske frigjøringspedagogen Paulo Freire (1974 [1968]). Hans argument er at kunnskap bare er tilgjengelig gjennom aktørenes egne praksiser, i deres egne sosiale omgivelser. Kunnskap kan ikke «gis» gjennom et formalisert skolesystem, men må integreres i elevenes/studentenes liv. Det er gjennom å *gjøre* – ved å gripe inn og endre sine hverdagslige omgivelser – at man får sann kunnskap. Undervisning bør derfor ikke søke å gi studentene «ferdige» svar (teorier), men skal stimulere den lærendes kapasiteter til å forandre verden (praksis).

Også andre pedagogiske strømninger er eksplisitt opptatt av praksisaspektet ved kunnskap. Spesielt viktig fremstår John Dewey, som på starten av 1900-tallet utarbeidet *Learning by doing*, en retning som har hatt sterk innflytelse på moderne pedagogisk tenkning (Dewey, 1997 [1938]). Dewey, som arbeidet innenfor den pragmatiske filosofien, la til grunn at det først og fremst er gjennom interaksjon og mestring i praksisfeltet, alene eller sammen med andre aktører, at man tilegner seg kunnskap om verden. Mestring av hverdagslivet er også det som motiverer aktøren til å søke kunnskap. Hun skaffer seg kunnskap fordi hun trenger den til å løse konkrete problemer. Kunnskapstilegnelsen blir dermed instrumentell, et

redskap for handling. *Learning by doing*-tradisjonen har hatt stort gjennomslag i det norske skoleverket, men har satt færre spor innen høyere utdanning, spesielt de samfunnsvitenskapelige disiplinene. Her synes det som *Learning by reading* fortsatt dominerer.

Kunnskap favner videre mer enn rene kognitive størrelser som det kan settes ord på. Polanyis (1983 [1958]) og senere Nonaka og Takeuchis (1995) arbeider om «taus kunnskap» viser til kompetanser som ikke kan begrepsfestes eksplisitt, men som ligger som implisitte, kroppslige og rutiniserte kunnskapsformer. Tilegnelse av taus kunnskap skjer med nødvendighet gjennom praksis, gjennom å gjøre. Samtidig understreker Nonaka og Takeuchis modell at det er et samspill mellom eksplisitte og implisitte kunnskapsformer, og at kunnskap kan konverteres fra en form til en annen.

Forholdet mellom kunnskap og praksis kommer til uttrykk på flere måter innen høyere utdanning. Et tydelig eksempel er skillet mellom profesjons- og disiplinutdanningene. I en idealtypisk fremstilling skal profesjonsutdanningen innøve studentene ferdigheter som de trenger for sine fremtidige yrkeskarrierer (leger, advokater, ingeniører osv.). Disiplinutdanningen er derimot mer teoretisk orientert. I kontrast til Marx' maksime skal den fremtidige humanisten eller samfunnsviteren først og fremst bidra til å fortolke, forstå og forklare den sosiale virkeligheten, ikke nødvendigvis forandre den.

Styringsmyndighetene understreker samtidig de humanistiske og samfunnsvitenskapelige disiplinenes nyttefunksjon. Forskning skal ikke bare gi ny kunnskap, den skal også bidra til «verdskapning». Også de disiplinære utdanningsløpene orienteres i større grad mot omverdenens instrumentelle logikk, blant annet gjennom krav til «yrkesrelevante» utdanningsløp. Studentene skal kunne gjøre nytte for seg etter fullførte studier. Myndighetenes arbeid for mer «relevant» kunnskap krever koplinger mellom teori (akademia) og praksis (omverdenen, gjerne operasjonalisert som «arbeidslivet») som ligger langt fra Marx' og Freires «frigjørende» prosjekter og ideologier. Med Aduarup og Stensakers (2017) begreper fremstår myndighetenes krav om praksisforankring som «administrative» styringsidealene og ikke som «akademiske» forankrede strategier for bedre læring.

2.1. Sosiologisk teoriundervisning - død eller levende?

Spennet mellom teori og praksis er tydelig i den sosiologiske utdanningen. I utgangspunktet er alle sosiologiske kurs teoretisk orientert. Undervisningen skal gi studenten kjennskap til sentrale teorier om de forskjellige samfunnsfenomenene som utforskes. Når sosiologistudentene gis praktiske ferdigheter, er det i typiske «teoretiske» praksiser: å lese, å analysere og syntetisere, og å kritisere og reflektere over det teoretiske pensumet som de presenteres for på forelesninger og seminarer. Den sentrale «praksisferdigheten» er akademisk skriving.

Kjernen i alle sosiologiske studieprogrammer som tilbys, er et eller flere kurs i sosiologisk teori der studentene presenteres for fagets ulike teoretiske tradisjoner. Også de fleste andre emner som tilbys studentene, er grunnleggende teoretiske. Det gjelder også de «empirisk» orienterte kursene, der studentene gis mer allmenne innføringer til analyser av spesifikke temaer (f.eks. klasse, kjønn, makt og migrasjon) eller samfunnsområder (velferdsstaten, ungdom, arbeidsliv osv.). Unntakene er metodekursene. Her er innøving av metodiske ferdigheter (som statistisk analyse og intervjueteknikk) det sentrale.

I det følgende skal jeg fokusere på de tradisjonelle sosiologiske teori-kursene som tilbys ved læresteder som har sosiologiutdanning. Disse er obligatoriske og undervises gjerne i første semester på både bachelor- og masterprogrammene. Burawoy (2013) identifiserer to vanlige didaktiske tilnærminger til formidlingen av sosiologisk teori på slike kurs. Den første er å gi en bred oversikt over landskapet av sosiologiske teorier («the survey approach»). Studentene presenteres for fagets forskjellige perspektiver og teorier, gjerne klassifisert i systematiske skjemaer, og de forventes å lære seg disse. De fleste innføringsbøkene i sosiologisk teori følger en slik struktur (f.eks. Aakvaag, 2008; Ritzer og Stepnisky, 2014). Den andre tilnærmingen legger større vekt på å gi studentene en kontekstuell forståelse av teoriene («the interpretive approach»), enten ved å fremheve samspillet mellom teori og deres historiske samfunnskontekst, eller ved å utforske de forskjellige teoretiske perspektivenes indre relasjoner og deres kumulative karakter (f.eks. Joas og Knöbl, 2009). I praksis henter de fleste

lærebøker og undervisningsopplegg inspirasjon fra begge tradisjonene, men tyngdepunktet varierer.

Burawoy foreslår et tredje alternativ til den sosiologiske teoriundervisningen, «the ethnographic approach». Her får studentene verken oversikt over det teoretiske landskapet eller kunnskap om teoriens forankring i samfunnet eller relasjoner til de faglige tradisjonene. Det didaktiske grepet er i stedet at studentene skal fordype seg i et lite, strategisk utvalg av teorier. Disse utforskes i detalj og dybde, parallelt med etnografens nitide utforskning av et avgrenset sosialt felt eller fenomen. Hensikten er ikke å gi studentene brede, men dermed også overflatiske, kunnskaper om sosiologisk teori. I stedet skal studentene trenes til å forstå teoriens indre prosessuelle logikk: Hvordan kan man *utforske* teoretiske konstruksjoner? Hvordan *analysere* sosiologisk teori? Og vel så viktig – hvordan *anvendes* teoriene? Ifølge Burawoy, som har praktisert denne tilnærmingen gjennom 40 år som teoriunderviser ved UC Berkeley, fører fremgangsmåten til at studentene får en «indre» forståelse av sosiologisk teori. De sosiologiske verktøyene trer frem som «levende» konstruksjoner og ikke som abstrakte, formale skjemaer.

Like ethnographers, students are not simply observers but *participant* observers, they learn that they are theorists themselves. They learn to live in theory so that theory begins to take root in them, occupying their lives, shaping their imaginations. (Burawoy, 2013: 781)

For Burawoys etnografiske didaktikk er det avgjørende at studentene er aktive deltakere i utforskningen av sosiologiske teorier. Teoretiske ferdigheter må praktiseres. Det skjer gjennom dialoger i auditoriet, gruppeøvinger og selvstudium. Det fordrer også en symmetrisk kunnskapsrelasjon mellom foreleser og student, der ingen har en privilegert posisjon. Studentene «får» ikke kunnskap, de skaper den gjennom egne refleksjoner. Burawoys didaktiske strategier har også andre likheter med Freires og Deweys pedagogiske posisjoner. Trolig er det heller ingen tilfeldighet at Burawoy som teoretiker sokner til nymarxismen.

Burawoys etnografiske teoriundervisning har for øvrig to sentrale likheter med «survey approach» og «interpretive approach». For det første er

nærlesing av originale sosiologiske tekster viktige på de aller fleste teori-kursene, også i Burawoys didaktiske oppskrift (Herring, Rosald, Seim og Shestakofsky, 2016). Det er gjennom å lese andres – og da gjerne de mest eksemplariske – teoretiske utlegninger at studenten utvikler sin teoretiske kompetanse. Av ord skal ord komme.

For det andre avgrenses undervisningen fysisk til campus (auditorier, seminarrom og lesesaler). Man *leser* om verdenen utenfor academia, men oppsøker den ikke fysisk før studiedagen er over. Burawoy krever her mer av sine studenter enn mange andre som underviser sosiologiske teori: Hans studenter må lese avisartikler og diskutere dem fra sine teoretiske perspektiver, og også dra veksler på sine egne livserfaringer i diskusjoner med foreleseren, gruppeledere og medstudenter. Men også Burawoys studenter oppholder seg på campus. At studentene etter hvert merker at deres hverdagslige erfaringer farges gjennom de sosiologiske betraktelsesmåtene som de etter hvert utvikler («briller»), er en konsekvens av undervisningen – ikke dens premiss eller ressurs.

Fengselsprosjektet som presenteres i bokkapitlet, deler Burawoys ambisjon om å «levendegjøre» den sosiologiske teoritradisjonen for studentene. Det er også viktige strategier å hente fra hans etnografiske didaktiske perspektiv. Fengselsprosjektet representerer likevel et mer grunnleggende brudd med tradisjonelle teoretiske undervisningsformer. Det utforsker hvordan teoretisk undervisning kan forankres i praksisfeltet: Kan de klassiske tekstene erstattes med praksismøter – med interaksjoner med «virkeligheten»? Hva skjer når det ikke er tekster (teorier) om samfunnet som studenten utfordres til å tolke, men selve samfunnet?

3. Fengslende sosiologi

Siden 2008 har Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU) utviklet et etter hvert omfattende og systematisk undervisningssamarbeid med Kriminalomsorgen region nord og de tre fengselsanstaltene som er lokalisert i Trondheim: Trondheim fengsel, Tunga, som er et høysikkerhetsfengsel med 155 soningsplasser, Leira fengsel, som er et lavsikkerhetsfengsel med 29 soningsplasser, og frigangsavdelingen i Trondheim sentrum, som har 11 soningsplasser.

Et sentralt element har vært at fengselsledelsen har åpnet for at grupper av studenter har fått komme på feltekskursjoner inne i fengslene. Ekskursjonene har vært integrert i flere forskjellige kurs på masternivå. Opplegget er tilpasset hvert enkelt kurs, og det har utviklet seg over tid. De første årene var ekskursjonen en del av det valgfrie spesialiseringsemet *SOS3504: Velferd og ulikhet* (2008 til 2012). Etter et par års opphold ble ekskursjonene deretter innarbeidet i det allmennteoretiske emnet *SOS3001: Sosiologisk teori* (2014 og 2015), og det er spesielt erfaringene fra dette kurset som diskuteres i bokkapitlet. Høsten 2017 var ekskursjoner til fengslene videre et sentralt element i kurset *SOS3601: Fengslets sosiologi*, som var et valgfritt spesialiseringsemet som mer spesifikt omhandlet sosiologiske perspektiver på fengslet som samfunnsinstitusjon. På kurset ble det også arrangert andre praksisnære læringsaktiviteter, så som forelesninger på lærestedet (Dragvoll, Trondheim) med en representant fra Kriminalomsorgen og en eks-fange med soningshistorie fra en lang rekke fengsler. Også på de andre kursene har det vært gjennomført enkelte andre feltekskursjoner (til en rettssak, byens gatemagasin og et rockemuseum). Fengsels samarbeidet har for øvrig ledet frem til ni masteroppgaver ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap, hvorav noen presenteres i denne antologien. Også her har Kriminalomsorgen bidratt til studentenes arbeid, spesielt med tilrettelegging av feltarbeid. Jeg har vært emneansvarlig for alle kursene og veiledet de fleste masteroppgavene, men har samarbeidet med flere kolleger, både ved egen institusjon og ved andre læresteder.

3.1. Kvalitative vurderinger

Analysene i bokkapitlet representerer ingen stringent evaluering av det skisserte didaktiske opplegget. Langt mindre er det metodisk grunnlag for å trekke kausale slutninger om målbare «effekter» av undervisningen. Det krever et annet metodisk design. Kapitlet er heller et forsøk på systematisk didaktisk refleksjon med utgangspunkt i flere års erfaringer med å bruke fengsler som alternativ teoretisk undervisningsarena. Som jeg vil vise, er samtidig noen av inntrykkene svært tydelige og gir et godt grunnlag for kvalitative vurderinger av undervisningen.

Materialet som ligger til grunn for analysene i kapitlet, bygger først og fremst på mine observasjoner fra undervisningen og fortløpende samtaler med både studenter og andre involverte aktører. I tillegg brukes materiale fra kvalitative studentevalueringer av kursene. Dette er rapporter som er en del av NTNUs regulære kvalitetssikringsprogram for undervisning, der grupper på tre–fire studenter skriver ut sine vurderinger av kursene på grunnlag av egne erfaringer og tilbakemeldinger fra medstudentene. Studentene har videre besvart kvantitative evalueringsskjemaer som er utformet, administrert og analysert av forfatteren (som faglærer).

4. Fornøyde studenter i fengslet

Studentene er generelt positive og gir gode tilbakemeldinger på fengselsundervisningen. De synes ekskursjonene er faglig interessante og opplever at de lærer mye sosiologi. Ikke minst er de tilfreds med et undervisningsopplegg som bryter med de tradisjonelle undervisningsformene. Det har aldri vært noen klager på oppleggene. Sammenlignet med andre kurs som jeg har hatt ansvaret for, er «fengselskursene» jevnt over preget av mer aktive studenter og mindre problemer med gjennomføringen av undervisningsopplegget.

Resultatene fra den avsluttende kvantitative evalueringen på SOS3001 *Sosiologisk teori* gir et godt grunnlag for å utdype – og nyansere – den overveiende positive mottakelsen fra studentenes side. Kurset skal være en generell innføring i sosiologisk teori på et relativt høyt nivå. Kurset ble organisert i forskjellige bolker: vitenskapsteoretiske problemstillinger, struktur-, aktør- og synteseteoretiske perspektiver og samtididiagnostiske analyser. En siste bolk tok utgangspunkt i fengslet som sosialt fenomen. Gjennom hele kurset ble det lagt vekt på at studentene ikke kun skulle tilegne seg kunnskaper om forskjellige perspektiver og teorier. De skulle også etablere en selvstendig og kritisk tilnærming til disse teoriene, og vurdere hvordan teoriene var relevante for teoretiske analyser av sosiale fenomener. Videre skulle studentene utvikle egne ferdigheter i praktisk bruk av teori. De skulle kunne anvende sosiologisk teori i egne analyser av samtidige fenomener, deretter utvikle sine egne teoretiske verktøy.

Den siste bolken – som ble presentert for studentene under tittelen «Fengsel/Foucault» – skulle spesielt bidra til at disse sosiologiske praksisferdighetene ble utviklet. Bolken bestod av tre deler. Den første var mer tradisjonelle forelesninger om strafferettsinstitusjonene, med utgangspunkt i Michel Foucaults (1999 [1975]) teoretiske analyser av straff og noen nyere bidrag som utfyller og utfordrer Foucaults analyser (f.eks. Ugelvik, 2011, Lundeberg og Mjåland, 2012). Deretter reiste studentene på ekskursioner til fengslene, først til Leira fengsel og senere til Trondheim fengsel, Tunga. Her fikk de først en omvisning, deretter en muntlig orientering om fengslet, før de til slutt gjennomførte et kvalitativt intervju med en fange. På en siste samling skulle studentene bruke inntrykkene fra ekskursionene til praktisk sosiologi, der de arbeidet sammen i grupper.

I den kvantitative evalueringen ble studentene bedt om å vurdere de ulike elementene i undervisningsopplegget på en skala fra 0 til 10. Noen få studenter deltok ikke på den avsluttende samlingen på kurset og fylte derfor ikke ut skjemaet, men det var ingen systematikk i frafallet. Resultatene presenteres i tabell 1 nedenfor.

Tabell 1. Kursevaluering SOS3001 *Sosiologisk teori*. Sammenlåtte resultater fra høstsemestrene 2014 og 2015. Skala fra 0 (Svært misfornøyd) til 10 (Svært fornøyd) (N = 41).

	Hvordan vurderer du følgende elementer av undervisningen?	Min-maks	Gj.snitt	N
1	Alt i alt, hvor fornøyd er du med kurset	4-9	7,1	41
2	Jeg har hatt et godt læringsutbytte av kurset	4-10	6,9	40
3	Ekskursjonene til fengslene	7-10	9,3	39
4	Ekskursjon til Rockheim (museum)	3-10	7,8	35
5	Bolk om fengsel/Foucault	4-10	8,4	41
6	Bolk om samtididiagnoser (med ekskursion)	3-10	7,1	38
7	Campusbaserte bolker (forelesninger/seminarer) (gj.snitt)	2-10	6,2	41
8	Det har vært for mange undervisningsaktiviteter	1-10	6,0	40
9	Det har vært et godt sosialt miljø på kurset	5-10	8,3	41
10	Det kunne gjerne vært flere «tradisjonelle» forelesninger	2-10	7,7	38

Studentenes globale vurdering («Alt i alt », spm. 1) av kurset er 7,1. Det er rimelig godt, men på ingen måte eksepsjonelt høyt. Det er også spredning i studentmassen. Noen er veldig tilfreds (9-er), andre blikker over på den negative enden av skalaen (4-er), selv om det ikke er noen som er ekstremt misfornøyd. Studentene opplever også at de har hatt godt læringsutbytte av kurset (spm. 2, gjennomsnitt 6,9), men igjen med betydelig variasjon (4 til 10). Slik vil det trolig alltid være. Noen studenter er alltid glade og fornøyde og tilfreds med undervisningen, og opplever at de får mye ut av studiene. Andre er mer skeptiske. Uansett skal man være forsiktig med å tolke for mye ut av denne typen evalueringer, både metodisk (lav «N», mindre stringent dataproduksjon) og substansielt (studentenes egevalueringer er viktige innspill til vurderinger av undervisningsopplegg, men gir selvsagt ingen fasit).

Det interessante er at fengselsekskursjonene får spesielt god evaluering og langt bedre enn de andre undervisningselementene. De aller fleste studentene skårer ekskursjonene til en 9-er, eller endog 10-er (spm. 3). Studenten som var minst tilfreds med ekskursjonene, var fortsatt godt fornøyd (7-er). Det er altså ingen tvil om at studentene er fornøyd med utfluktene fra campus og ut i virkeligheten.

Den overordnede positive vurderingen kommer også til uttrykk i studentenes kvalitative kursevaluering av *SOS3610 – Fengselets sosiologi*, et valgemne som mer spesifikt tok for seg teorier om strafferettsinstitusjonene. Også her var det jevnt over gode evalueringer, men ekskursjonene trekkes frem som spesielt vellykkede og viktige.

Fengselsekskursjonane skil seg ut som særskilt engasjerande, dette er noko som skil SOS3601 frå andre masteremner. Det å få besøke det ein studerer, og møte innsette i fengsel som ein får intervjuet, gjer dette kurset spennande. Alle studentane er strålende fornøgd med desse innslaga, og meiner det er viktig å forsetje med ekskursjonar for studentar som skal ta kurset framover. (Referansegrupperapport, høsten 2016)

At studentene er fornøyd med å få tilgang til et fengsel, er kanskje ikke mer overraskende enn at fengselsøya Alcatraz er blant San Franciscos aller mest besøkte turistattraksjoner. Fengsler er spennende uavhengig av sosiologiske studier. Å få tilgang til fengslet og et innblikk i de kriminelles

hverdag, som i utgangspunktet er en lukket og nesten eksotisk verden utilgjengelig for studentene, oppleves ofte som spennende. Det er likevel gode grunner til at det var mer enn aspektet av «akademisk turisme» som skapte studentenes begeistring.

Her gir et annet resultat fra vurderingsskjemaet en interessant indikasjon. *SOS3001 Sosiologisk teori* hadde ytterligere et ekskursjonselement. Som del av undervisningen om samtidsdiagnoser, et sentralt element i den sosiologiske teoritradisjonen, besøkte studentene samtidsmuseet Rockheim i Trondheim. Museet har utstillinger som forsøker å fange den «pop/rocke-musikale tidsånden» for hvert tiår siden 1960, et godt utgangspunkt for å diskutere samspillet mellom samfunnsutvikling, populærkultur og sosiologiske analyser. Også dette undervisningselementet får jevnt over gode tilbakemeldinger fra studentene, og høyere gjennomsnittsskår enn kurset som helhet (spm. 4, gjennomsnitt 7,8, spredning fra 3 til 10), selv om det ikke er like høyt som for fengselsekskursjonen. Begge ekskursjonene ble med andre ord høyt verdsatt av studentene, selv om fengselsbesøkene ble oppfattet som bedre enn museumsbesøket.

Ekskursjonene var bygget inn i mer omfattende undervisningsopplegg. Besøkene til fengslene var godt forberedt med forelesninger, både om de sentrale, klassiske sosiologiske bidragene (bl.a. Foucault, 1999; Goffman, 1961; og Durkheim, 1984[1893]) og om den kriminologiske forskningslitteraturen. Det ble også gitt en mer empirinær presentasjon av straffeinstitusjonene i Norge og internasjonalt. Studentene leste (i alle fall i teorien) pensumtekstene selv. Dessuten brukte kurset mye tid til praktiske forberedelser. Mindre grupper av studenter laget intervjuguider til samtalene med de innsatte, og vi diskuterte hvordan vi skulle oppføre oss i fengslet, blant annet med tanke på etiske problemstillinger. (F.eks.: Hva om man tilfeldigvis møter fanger som man kjenner fra utsiden? Er det greit å se inn på fangens celle, eller invaderer vi da privatlivets fred? Er det «fanger» eller «innsatte»?) Studentene måtte også sikkerhetsklareres av fengslet (høysikkerhetsfengslet) og underskrive taushetserklæringer (lavsikkerhetsfengslet). Etter ekskursjonene var det også undervisningsaktiviteter på campus. Studentene arbeidet i grupper med å bearbeide inntrykkene fra fengslene: Hva hadde de sett? Arbeidet skulle munne ut i et kollektivt refleksjonsnotat, der gruppen tok utgangspunkt i én observasjon og

brakte denne som utgangspunkt for en teoretisk drøfting. For studentene var selve ekskursjonen derfor bare ett av flere undervisningsselementer.

I den kvantitative evalueringen får den helhetlige fengselsbolken samlet sett klart lavere skår enn fengselsekskursjonene isolert sett (spm. 5). Det samme gjelder samtidsbolken/Rockheim-ekskursjonen (spm. 6). Begge undervisningsbolkene skårer likevel høyere enn de tradisjonelle forelesnings/seminar-organiserte bolkene på campus (spm. 7). Også disse resultatene viser at feltbesøkene oppleves som svært positive av studentene. Samtidig virker det som om ekskursjonen bidrar til at studentene er mer positive til de beslektede faglige aktivitetene på campus. Ekskursjoner har effekter utover selve utflukten.

Materialet viser også en del andre interessante aspekter ved fengslet som læringsarena. Ingen av kursene krevde obligatorisk deltakelse, verken på ekskursjonene, forelesningene eller seminarene. I praksis har det likevel vært nesten full deltakelse, med unntak for sykdom og andre utenomfaglige årsaker, til tross for at oppleggene rundt feltbesøkene har krevd ekstra tid og innsats fra studentene. Det har heller ikke vært vanskelig å rekruttere frivillige til de mindre arbeidsgruppene som har forberedt intervjuene med fangene. Kursene har for øvrig hatt enkelte obligatoriske aktiviteter (f.eks. individuelle/ kollektive innleveringer/ presentasjoner) som har vært koblet til undervisningsaktivitetene, og som har bidratt til oppmøteprosenten.

Det har heller vært et problem at for mange studenter har ønsket å delta på ekskursjonene. For store grupper skaper vansker for den praktiske gjennomføringen. En gruppe på 30 studenter er for stor til at omvisning er praktisk mulig på Leira. I Trondheim fengsel, Tunga, har fengslet enkelte ganger måtte stille med to «guider». Det har også vært studenter som har ønsket å være med på ekskursjoner, men ikke ta kursene i sin helhet. Deres motivasjon har fremstått nettopp som «akademisk turisme» heller enn som genuin sosiologisk kunnskapstørst. Det har derfor vært et krav om at man må delta aktivt i forberedelsene for å kunne være med på ekskursjonen.

Den praktiske gjennomføringen av ekskursjonene er ellers ikke spesielt ressurskrevende. Det er ingen økonomiske kostnader. Det kreves noen praktiske forberedelser, blant annet innsending av deltakerlister/

sikkerhetssjekk av studentene, innsamling av taushetserklæringer og informasjon om transport. Det er dessuten alltid noe merarbeid med å gjøre avtaler med fengsler. Erfaringene med Kriminalomsorgen er imidlertid svært positive. De fremstår som genuint interessert i å bidra til at studentene får bedre kunnskap om Kriminalomsorgens arbeid og virkefelt.

5. Hva lærer man i fengslet?

Studentene synes de lærer mye av ekskursjonene. Det er likevel vanskelig for dem å sette ord på hva de lærer. Det er også vanskelig å «måle» om de har forstått teoriene bedre, eller om de har blitt mer kritiske og reflekterte brukere av dem. Ut fra mine observasjoner under ekskursjonene og i samtalene med studentene før, under og etter fengselsbesøkene er det tre forhold som peker seg ut.

5.1. De-kanonisering av teoriene

For det første uttrykker mange studenter aha-opplevelser av manglende samsvar mellom teori og praksis. Et eksempel er Foucaults teorier om fengslets disiplineringsteknikker, som blant annet tar form gjennom det moderne fengslets overvåkende arkitekter. Foucault gir spesielt oppmerksomhet til Benthams *panoptikon*, en fengselsarkitektur som gjør at et lite antall fengselsbetjenter har visuelt innsyn i hver eneste fangecelle. Fangene vet aldri om de faktisk blir observert, men må hele tiden forutsette at de blir det. Frykt for sanksjoner fører til at de oppfører seg eksemplariske ut fra fengslets idealer. Dette er kjernen i Foucaults begrep om det disiplinerende samfunnet.

Studentene finner det interessant å se hvordan fengslene i Trondheim er bygd etter helt andre arkitektoniske prinsipper. Det er, ved første blick, ingenting ved fengslenes arkitektur som samsvarer med verken skissen i boka eller diskusjoner i Foucaults tekst. Poenget er banalt, men viktig for studentene: Foucaults teori bryter med den empiriske virkeligheten. Behovet for å lese Foucault som et utgangspunkt, men ikke som fasit, blir åpenbart for studentene. I stedet må de heller begynne å bruke hans

tekster som et *utgangspunkt*. Hvis det arkitektoniske panoptikonet ikke finnes – hva da? Tok Foucault feil? Bare at spørsmålet stilles, river ham ned fra pidestallen som mange studenter tror han skal stå på. Er Foucaults teorier ikke (lenger) relevante i den aktuelle konteksten (i det konkrete fengslet, og/eller i det norske samfunnet og vår moderne samtid mer allment?), eller er utfordringen at Foucaults teorier må bearbejdes, refortolkes eller på andre måter tilpasses den sosiale virkeligheten? Er det kanskje andre panoptiske mekanismer enn de arkitektoniske som er viktige (se Jacobsens kapittel)?

Et annet eksempel er sosiologifagets grunnleggende diskusjon av forholdet mellom struktur og aktør, som blir spesielt tydelig illustrert på kriminalitetsfeltet. Studentene kommer til fengslet med klare systemorienterte forklaringsmodeller: Aktørene (fangene) er formet, ja nesten styrt, av strukturene (fengslet, samfunnet). Nesten uten unntak blir de nesten forundret når fangen som intervjues, insisterer på å ta ansvar for sine handlinger, helt og holdent – og stikk i strid med rådende student-sosiologisk sjargong. Igjen er poenget banalt, og de fleste teoretikere – Foucault inkludert – kunne fortalt studentene hvordan ensidige strukturorienterte forklaringsmodeller kommer til kort i møtet med den sosiale virkeligheten. Argumentet til den unge, veltalende middelklassefangen som forteller om hvordan gleden ved et skjødesløst pengeforbruk fristet ham inn i tung volds- og narkotikakriminalitet, er likevel uendelig mer overbevisende.

5.2. Learning by seeing/sensing

Ekskursjonen gir studentene videre førstehånds kjennskap til den sosiale virkeligheten som sosiologifaget utforsker. Det mest åpenbare eksemplet er selve fengselsinstitusjonen. Studentene reiser til fengslet med forestillinger preget av populærvitenskapelige fremstillinger av fengsler (f.eks. *Orange Is the New Black* og *Prison Break*). Virkelighetens fengsler er selvsagt annerledes.

Fengslets sosiale virkelighet byr også på andre empiriske demonstrasjoner av sentrale sosiologiske temaer. Kjønn, klasse og etnisitet er overtydelig i strafferettsinstitusjonene. Få steder lever kvinner og menn

så atskilte hverdagsliv som i fengslet. På kvinneavdelingen trer velferdsstatens sosiale konstruksjon av kvinnelighet frem i all sin tydelighet (se Karlsens kapittel). Ingen pensumtekst har greid å anskueliggjøre for sosiologistudenter den sosiale relevansen av kjønn så tydelig som den mannlige fangen som la ut om narkomiljøets begrep «pulver-jenter»: stoffavhengige kvinner som utveksles mellom mennene i narkomiljøet, gis bort og hentet tilbake, som et stykke kjøtt og gangbar valuta, og iblant også på «utlån» til kompisen når man skal sone i fengslet. Og hvorfor henger det pornografiske bilder på fengslets institusjonelle vegger?³

Andre sosiologiske fenomener som med tydelighet demonstreres i fengslet, er maktens ulike former (arkitektonisk makt, formell og uformelle maktstrukturer, men også motmakt og avmakt), sosiale rollesystemer og identitetsforhandlinger. Ikke minst for sosiologistudentene, de fleste skoleflinke og lovlydige middelklassebarn foruten ethvert kjennskap til forbrytelser og straff, gir fengslets gode illustrasjoner på sosiale prosesser som er godt – men teoretisk – beskrevet i det sosiologiske pensumet. Å stå mot veggen nede i sikkerhetscellen og føle på den kroppslige angsten som reimesengen – eller i fengslets språkdrakt: «sikkerhetssengen» – inngir, bringer studentene nærmere maktens nakne brutalitet, dens ubarmhjertige egenart, enn det Foucaults tekster kan gjøre.

Forhåpentligvis har de gjennom møtene med fengslets sosiale logikk også fått tilgang til mer allmenne kunnskaper om storsamfunnet – verden utenfor fengslet –, som for mange studenter er like lite tilgjengelig som fengselsinstitusjonen. Akademias boklige kultur – symbolisert gjennom pensumlistenes posisjon – sperrer på mange måter for studentenes praksiskunnskap. For å parafasere Dewey: *Learning by seeing/sensing* gir teoretiske innsikter – hva er kjønn? hva er makt? og så videre gjennom det sosiologiske begrepsreportaret – som er utilgjengelig ved *Learning by reading*.

I Burawoys etnografiske teoriundervisning er «dialogue between theory and lived experience» et grunnleggende pedagogisk prinsipp (Herring mfl., 2016; s. 1). Studentenes erfaringer fra fengslet indikerer imidlertid at også dialogens sosiale kontekst er viktig. Intellektuelle samtaler med Foucault og de andre klassikerne tar andre former bak fengslets murer enn på campus.

5.3. Fra teori til teoretisk praksis

Ekskursjonen gir studenten mer nyanserte, mindre autoritære forståelser av sosiologiens teoretiske verktøykasse. Samtidig får det et første-hånds innblikk i den sosiale virkeligheten som teoriene begrepsfester. Den didaktiske hypotesen er at studentene dermed også får bedre forutsetninger for selvstendige teoretiske arbeider. I møtet mellom teori og empiri skapes det et pedagogisk rom for praktisering av teorier – til å gjøre sosiologi. Dette har også stått sentralt på seminarene i etterkant av ekskursjonene: Hva så vi? Hva lærte vi? Og – hvordan kan vi utvikle (nye) *sosiologiske begreper* for å sette ord på den nye kunnskapen?

Det er vanskelig å evaluere – og enda mindre måle – om studentene får et slikt utbytte av ekskursjonene. For noen studenter er det trolig ikke tilfellet. De er i fengslet og gjør sine observasjoner, og synes det er interessant nok, men uten at de makter å koble inntrykkene opp mot det teoretiske landskapet, langt mindre utvikle det videre. Det er likevel et klart inntrykk at mange av studentene tar denne utfordringen og til dels også lykkes. Ett av gruppearbeidene tok utgangspunkt i den intervjuede fangens stadige blikkontakt med fengselsbetjenten som var til stede. Fangen søkte hans aksept og godkjennelse, og studentene diskuterte dette ut fra et begrep om «emosjonelt panoptikon». Det sentrale her er ikke resultatet (begrepet «emosjonelt panoptikon»), men prosessen – at studentene på gruppen sammen diskuterte seg frem til et nytt teoretisk begrep. De *teoriserte* med utgangspunkt i sine felles empiriske referanserammer.

Også her er den sosiale konteksten for studentenes selvstendige teoretiske arbeid betydningsfull. Det finnes klassiske læretekster som reflekterer rundt de praktiske aspektene ved å teorisere, ofte med «oppskrifter» og forslag til detaljerte arbeidsprosesser (se f.eks. Mills' *The Sociological Imagination* (2000 [1959]) og Bourdieu mfl. sine arbeider i *The Craft of Sociology* (1991)). I norsk sammenheng er Sohlberg og Leiulfstruds «Theory in Action»-prosjekt et ferskt forsøk på å gjøre teoriseringsprosessen eksplisitt (2017). Også Burawoys etnografiske tilnærming til den sosiologiske teoreiundervisningen må leses som et forslag til hvordan studentene skal tilegne seg «teoriserende» ferdigheter.

Erfaringene fra fengselsprosjektet demonstrerer samtidig at studentene drar nytte av mer enn de boklige oppskriftene på hvordan man går frem for å utmeisle egne teorier. Fengslet – eller mer allment, samfunnet – fungerer som sosial-eksperimentelle laboratorier som tilbyr mer realistiske betingelser enn bøkens verden. På campus kan studentene lese seg til en forståelse av hvordan man bør gå frem som teoretiker, og trene seg gjennom skriftlige arbeider. Det er likevel først gjennom praktiske teoretiske øvelser ute i den sosiale virkeligheten at studentene får mulighet til å prøve ut sine ferdigheter, lære av sine feil, justere strategiene, skaffe egne erfaringer og faglige innsikter, og dermed opparbeide seg den faglige tryggheten som er avgjørende for ethvert håndverk.

5.4. Sosiologiske praksisfellesskap

Ekskursjonene har vist seg å ha mange viktige bieffekter som ikke var planlagt da man startet samarbeidet med Kriminalomsorgen, men som har blitt viktigere etter hvert som oppleggene er gjentatt over flere år. For det første bidrar ekskursjonene til å etablere et sosiologisk praksisfellesskap. Å reise sammen på ekskursjoner, selv om de bare varer noen timer, gir studentene felles opplevelser, og dermed også felles referanserammer. Det har faglige fordeler. Når studentene diskuterer fag, kan de vise til en felles erfaringshorisont og dra nytte av en empirisk virkelighet som alle har kunnskap til.

Praksisfellesskapet som etableres gjennom ekskursjonene, bidrar videre til at det etableres en sterkere sosiologisk identitet. Når man reiser ut og møter andre aktører, blir man mer bevisst på sin egen rolle og posisjon. Som deltaker på en sosiologisk ekskursjon er dette tydelig. Ingen steder aktualiseres studentenes akademiske tilhørighet som utenfor campus. At representanter for fengslet så klart uttrykte at studentene var velkomne, og at man verdsatte den kunnskapen som de representerer, bidrar til å forsterke denne identiteten.

Studentene rapporterte om et svært godt sosialt miljø på kurset (se tabell 1). Det kan på samme tid være en refleksjon av at studentene var mye sammen, spesielt på ekskursjonene, og at de samhandlet mye, så

som i gruppearbeidene før og etter ekskursjonene. Det skaper gode sir- kler: Et trygt og godt miljø fasiliterer samarbeid, som igjen skaper kjenn- skap, trygghet og tillit til hverandre, og dermed legger grunnen for mer samarbeid.

Videre har ekskursjonene en sterkt motiverende effekt. Studentene synes som nevnt at det er spennende, også utover det sosiologiske, å få tilgang til fengslet. Murene, de små cellene, isolatene med reimer – selve fengselskonseptet – er dypt fascinerende. Ikke minst gjør møtene med fangene inntrykk på studenter som i all hovedsak er unge, skoleflinke og vellykkete representanter fra middelklassen, som ennå ikke har stiftet bekjentskap med samfunnets skyggeside. Opplevelsen av at fangene er «vanlige» mennesker – hyggelige og trivelige, og fremtrer som mer enn «kriminelle» – er også et viktig utbytte av ekskursjonene.

Ekskursjonene endret også studentenes forståelse av fangene. Samtaler med innsatte har stått sentralt i besøkene og ofte vært det som har gjort sterke inntrykk. En gruppe studenter har forberedt en intervjuguide og så ledet utspørringen av fangen. Den innsatte stiller opp frivillig, og avgjør selv hva han vil fortelle. I praksis forteller mange mye mer og er langt mer åpenhjertige enn det som studentene forventer. Ekskursjonene utfordrer studentenes forestillinger om kriminalitet og straff og skaper nysgjerrighet. Det er trolig også en av grunnene til at såpass mange mas- terstudenter de siste årene har skrevet fengselsrelaterte masteroppgaver, som også denne fengselsantologien er et konkret resultat av.

Intervjuene gir god metodisk praksiskunnskap. Gruppen som for- bereder intervjuguiden, får prøve seg som kvalitative intervjuere i en utfordrende, men samtidig trygg sosial ramme. I etterkant får de tilba- kemeldinger både fra faglærer og fra medstudenter. De andre studentene får observere intervjuerne og plukker dermed opp viktige erfaringer. Intervjuene gir også grunnlag for gode – og helt reelle – etiske diskusjo- ner. Hva kan man spørre en fange om? Hva de er dømt for, hvordan det oppleves å låses inne på ei celle, eller hvordan det er å nektes omgang med det annet kjønn? Det asymmetriske maktforholdet mellom intervjuer og informant blir ekstremt tydelig når en gruppe pent kledde studenter på ekskursjon møter den enslige fangen som føres inn i rommet av en uni- formert betjent. Hvordan håndterer man dette?

6. Sosiologiske virkeligheter

Kapitlets diskusjon av fengslet som læringsarena er som nevnt ingen tradisjonell «effektevaluering» av et stringent eller systematisk utprøvd didaktisk opplegg. Prosjektet har vokst frem etter hvert, med små justeringer underveis ut fra tilbakemeldinger fra studenter og egne refleksjoner over hvordan man kan levendegjøre den sosiologiske teoriundervisningen. Det didaktiske opplegget har variert ut fra kursenes læringsmål, studentenes interesser og ønsker, og også praksisfeltets skiftende karakter. Det er likevel flere overordnede erfaringer som trekkes ut fra prosjektet. Jeg vil spesielt trekke frem følgende aspekter:

Erfaringene fra fengselsekskursjonene viser at det er klare didaktiske gevinster ved å flytte (deler av) den teoretiske sosiologiske undervisningen ut av campus og inn i det «virkelige» samfunnet. I møtene mellom teori og praksis fremstår både teoretikerne og praksisfeltet som mer nyanserte enn i auditoriene. Studentene opplever hvordan teoriene er nettopp det, teorier: De er mer – eller i blant kanskje også mindre – fruktbare forsøk på å begrepsfeste den sosiale virkeligheten. Foucaults og andre teoretikers tekster er derfor kun et utgangspunkt for studentenes egne kritiske og selvstendige refleksjoner, en verktøykasse mer enn en fasit.⁴

På den andre siden er det tydelig hvordan teoriene ofte faktisk lykkes med å gi fruktbare forståelser av praksisfeltet. Fengslet fremtrer annerledes med foucauldianske briller. Fangen som med anger forteller, ja nesten bekjenner, om sine synder, møtes av den teoretisk informerte studenten med en mistenksomhetens refleks: Er det fengselsinstitusjonens rehabiliterende diskurser som reproduseres av agenten (fangen)? Har subjektet internasjonalsert institusjonens språk og reproduserer systemets ideologi?

Resultatet er at sosiologisk teori trer frem som et mer «virkelig» fenomen.

Ute i praksisfeltet tar studentene dessuten i bruk flere intellektuelle kapasiteter enn de rent intellektuelle. Fengslet er et sted som må oppleves, føles og erfares som mer enn en teoretisk konstruksjon. Nede på sikkerhetscellen trer makten frem som et høyst konkret fenomen. «Learning by seeing/sensing» gir andre kunnskaper enn boklig kunnskap. Her er Polanyis (1983) og Nonaka og Takeuchis (1995) begrep om «taus kunnskap» informativt: Har fengslet – som resten av samfunnet – karaktertrekk som

ikke *kan* ekspliseres i lærebøkene? Gir ansikt til ansikt-møtene med fangene, som er blant samfunnets mest marginaliserte grupper, teoretiske kunnskaper om sosiale fenomener, som makt/avmakt og stigmatisering, som umulig kan gjøres tilgjengelig på campus?

Opplevelser skaper nærhet og engasjement. Studentene tilegner seg faglige innsikter i et sosialt fellesskap, sammen med de andre studentene. De teoretiske kunnskapene eksisterer dermed ikke bare som boklige fenomener, de kan knyttes til delte erfaringer. Studentene har ikke bare felles kunnskapshorisont, de har også felles erfaringsbakgrunn. Dermed kan også teoriene utfordres på nye måter.

Bruken av fengslet som læringsarena bryter ned grensen mellom teori og praksis. De didaktiske utfluktene til «virkeligheten» åpner for andre innsikter, både teoretisk og empirisk. Kapitlets diskusjon får samtidig frem begrensningene ved det presenterte prosjektet. Først og fremst blir det tydelig at feltekskursjoner representerer «besøk» i den sosiale virkeligheten. Studentene observerer praksisfeltet, men de blir aldri deltakere i fenomenet som utforskes. De skal lære om fengslet, men har ikke som mål å endre dets hverdag. De lar sine teoretiske kunnskaper informeres av den sosiale virkeligheten, men trekkes så tilbake til campus. Fengslet som læringsarena kan kanskje bidra til å «levendegjøre» sosiologiske teorier – men det betyr på ingen måte at sosiologistudentene lever i, med eller for fengselssamfunnet. Til syvende og sist – på eksamen – er det fortsatt deres teoretiske forståelse av fenomenet som bedømmes, og ikke om de har lyktes med å endre den sosiale virkeligheten.

Det er fortsatt en lang vei til Marx' og Freires imperativer om revolusjonerende og frigjørende kunnskapsformer. Å komme dit krever mer dramatiske brudd med tradisjonelle akademiske didaktiske arbeidsformer enn noen spredte ekskursjoner til den sosiale virkeligheten hinsides campus.

Sluttnoter

1. Brox viser her til henholdsvis Ferdinand Tönnies' (2001 [1887]) og Karl Marx' (2016 [1867]) hovedverker.
2. Marx' diskusjon av skillet mellom klasse «i seg selv» / «for seg selv» er omdiskutert, som det meste annet ved Marx' forfatterskap. Se bl.a. Andrew (1983).

3. Under en av omvisningene påpekte for eksempel studentene en kalender med klart pornografiske bilder som hang på veggen i et verkstedrom der fangene hadde dagarbeid. Betjenten som viste oss rundt, hadde flere tentative forklaringer (blant annet at de innsatte selv kunne og måtte bestemme hvordan arbeidsplassen var dekorert, jf. et medvirkningsprinsipp; at «sånn er det også på verksteder ute i samfunnet», jf. et normalitetsprinsipp; og at det uansett ikke var illegale bilder, jf. et legalitetsprinsipp). Samtidig var (den kvinnelige) betjenten selv åpenbart ikke fornøyd med noen av disse forklaringene.
4. Som blant annet Eliassen (2016) påpeker, er det også en innfallsvinkel som svarer med Foucaults kunnskapsfilosofi.

Referanser

- Aualrup, I., og Stensaker, B. (2017). How are universities responding to demands for an improved learning environment? *Journal of Further and Higher Education*. doi:10.1080/0309877X.2017.1311991.
- Andrew, E. (1983). Class in Itself and Class against Capital: Karl Marx and His Classifiers. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, 16(3), 577–584.
- Bourdieu, P., Chamboredon, J.C., og Passeron, J.C. (1991). *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries*. New York: Walter de Gruyter.
- Brox, O. (2002). *Hva skal vi med klassikerne?* Paper presented at the Sosiologforeningens Vinterseminar 2002.
- Burawoy, M. (2013). Living Theory. *Current Sociology*, 779–783. DOI:10.1177/0094306113506852
- Dewey, J. (1997 [1938]). *Experience and Education*. New York: Touchstone (Simon and Schuster).
- Durkheim, E. (1984 [1893]). *The Division of Labour in Society*. New York: The Free Press.
- Durkheim, E. (2000 [1897]). *Selvordet*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Eliassen, K. O. (2016). *Foucaults begreper*. Oslo: Spartacus.
- Foucault, M. (1999 [1975]). *Overvåkning og straff. Det moderne fengsels historie*. Oslo: Gyldendal.
- Freire, P. (1974 [1968]). *De undertrykte pedagogikk*. Oslo: Gyldendal.
- Goffman, E. (1961). *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books.
- Harding, S. (1986). *The Science Question in Feminism*. Milton Keynes: Open University Press.
- Herring, C., Rosald, M., Seim, J. og Shestakofsky, B. (2016). Living Theory: Principles and Practices for Teaching Social Theory Ethnographically. *Theaching Sociology*, Online first. doi:10.1177/0092055X166422.

- Joas, H. og Knöbl, W. (2009). *Social Theory – Twenty Introductory Lectures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lundeberg, I. og Mjåland, K. (2012). I fangens makt. Frihet, motstand og endring i norsk fengselsetnografi. *Rættferd*, 35(2), 4–23.
- Marx, K. (2016 [1867]). *Kapitalen. Kritikk av den politiske økonomien*. Oslo: Oktober.
- Marx, K. og Engels, F. (1984 [1848]). *Det kommunistiske manifest*. Oslo: Falken.
- Marx, K. og Engels, F. (1998 [1845]). *The German Ideology, including Theses on Feuerbach*. New York: Prometheus Books.
- Meld. St. 16 (2016–2017). *Kultur for kvalitet i høyere utdanning*. Oslo: Kunnskapsdepartementet.
- Mills, C.W. (2000 [1959]). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Nonaka, I. og Takeuchi, H. (1995). *The knowledge-creating company: how Japanese companies create the dynamics of innovation*. New York: Oxford University Press.
- Polanyi, M. (1983 [1958]). *The tacit dimension*. Garden City: Doubleday.
- Ritzer, G. og Stepnisky, J. (2014). *Sociological Theory*. Boston: McGraw-Hill.
- Sohlberg, P. og Leiulfsrud, H. (Red.). (2017). *Theory in Action. Theoretical Constructionism*. Boston: Brill.
- Tönnies, F. (2001 [1887]). *Community and civil society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ugelvik, T. (2011). *Fangenes friheter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Weber, M. (2005 [1905]). *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*. Oslo: Pax.
- Aakvaag, G. (2008). *Moderne sosiologisk teori*. Oslo: Abstrakt.

Bildetekster

Bokas forsidebilde og alle bortsett fra ett av kapitlenes førstesidebilder er fra Trondheim fengsel, Tunga. Fengselsledelsen takkes for god tilrettelegging for fotografering inne i fengselet på Tunga sommeren 2017. Bildet i kapittel 10 viser fasaden på Leira fengsel og gjengis med tillatelse av Statsbygg. Resterende bilder: Johan Fredrik Rye.

Kapittel 1: HVERDAGSLIV. På oppholdsrommet tilbringer E1-avdelingens 20 fanger det meste av «fritiden» mens de soner fengselsstraffen i Trondheim fengsel, Tunga.

Kapittel 2: TØYLAGER. Fengselet tilbyr klær til fanger som ikke har med seg sine egne klesplagg, men utvalget er begrenset og ikke spesielt motepreget. De aller fleste fangene bruker heller egne klær.

Kapittel 3: HØYE MURER. Fengselet på Tunga utenfor Trondheim ligger på østsiden av E6 (Omkjøringsveien), mellom et jorde og et boligområde. Det er klassifisert som et «høysikkerhetsfengsel».

Kapittel 4: CELLA. På seks kvadratmeter – noen av cellene er et par kvadratmeter større – skal fangene utforme sitt midlertidige hjem, så langt som råd er. Betjentene kan alltid åpne glugga og sjekke at alt er i orden og i tråd med fengselets reglement.

Kapittel 5: RESSURSKREVENDE. Fra vaktrommet i E-bygget på Tunga overvåker betjentene fangenes aktiviteter. I snitt er «døgnprisen» litt over 3000 kroner for hver fange som soner på Tunga. I alt disponerer de tre fengselavdelingene i Trondheim 218 årsverk.

Kapittel 6: FRISK LUFT. Hver dag får fangene én time ute i «luftegården». Både betjenter og fanger bruker uttrykket «lufting», et av de norske ordene som også de utenlandske fangene gjerne lærer seg.

Kapittel 7: FENGSELSKORRIDOR. Fengselet på Tunga ble bygget i 1971 og bærer tydelig preg av slitasje og manglende vedlikehold. Mange av cellene har ikke toalett, og nattetid kaster fangene i blant «skitposer» ut gjennom cellevinduet.

Kapittel 8: SAMTALER. På besøksrommet tar fangene imot familie, venner og andre som kommer på visitt under soningen. Ønsker man litt privatliv, kan man trekke for gardinen.

Kapittel 9: FOTBALLBANEN PÅ TUNGA. Fengselet legger vekt på fysisk aktivitet under soningen Tidligere stilte fangene på Tunga med eget fotballag i bedriftsserien, men ikke nå lenger.

Kapittel 10: ÅPEN AVDELING: Fra utsiden fremstår Leira fengsel som alt annet enn et fengsel. Før omgjøring til åpen fengselsavdeling på 1980-tallet huset bygget forskjellige andre offentlige institusjoner, blant annet spesialskole for «vanskelige» jenter, hjem for krigsinvalid under andre verdenskrig og i en kort periode også asylmottak.

Kapittel 11: FENGSELSBYRÅKRATI. Fangenes hverdagslige atferd overvåkes, dokumenteres og analyseres. Skjemahyllen utenfor skoleavdelingen i Trondheim fengsel, Tunga, demonstrerer at skolefravær også kan være et problem i fengsel.

Kapittel 12: ARBEID- OG SKOLELIV. Fangene i norske fengsler har aktivitetsplikt. De må arbeide, ta utdanning eller følge forskjellige programmer inne i fengselet. Her sveiser en av fangene seg frem mot fagbrev. Lønna er dagpenger på 68 kroner.